

ISSN: 2958-5376
ISSN-L: 2958-5376

MUSEUM.KZ

ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ ЖУРНАЛ • НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ • SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ
МИНИСТРЛІГІ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІ**

**МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И ИНФОРМАЦИИ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
ЦЕНТРАЛЬНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ МУЗЕЙ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН**

**MINISTRY OF CULTURE AND INFORMATION OF THE REPUBLIC OF
KAZAKHSTAN CENTRAL STATE MUSEUM OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

Ғылыми-практикалық журнал MUSEUM.KZ Научно-практический журнал Scientific and
practical journal

Алматы, 2023

MUSEUM.KZ**Ғылыми-практикалық журналы**

«MUSEUM.KZ» – музейтану, музей ісі, мәдени мұра нысандарын қорғау, тарих, деректану, археология, нумизматика, этнология, өнертану, мәдениеттану және мәдениет тарихының өзекті мәселелеріне арналған рецензияланатын ғылыми-практикалық журнал.

Журнал қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде бұрын жарияланбаған ғылыми еңбектерді жариялайды.

Редакцияға жариялауға жіберілген ғылыми жұмыстар плагиатқа тексеріледі. Плагиат анықталса, жұмыс қосымша қарауға қабылданбайды.

Журналда келіп түскен жұмыстарды рецензиялаудың тәуелсіз институты жұмыс істейді.

Журналдың редакциясы өз қызметінде Committee on Publication Ethics – COPE халықаралық жариялау этикасы комитеті әзірлеген принциптерді, сондай-ақ Scopus (Elsevier) журналдарын жариялаудың этикалық принциптерін басшылыққа алады. Басылымның авторлар мен оқырмандар үшін ашықтық принципі «MUSEUM.KZ» журнал саясатының негізі болып табылады.

Журнал материалдары «MUSEUM.KZ» Creative Commons «Attribution» («Атрибуция») 4.0 Дүниежүзілік (CC BY 4.0, лицензия «Авторлықпен») лицензиясы бойынша қол жетімді.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.

Журнал редакциясы мақаланың жарияланғандығынан келуі мүмкін зиян үшін авторлар немесе өзге тұлғалар мен мекемелер алдында өзіне ешқандай жауапкершілік алмайды.

Журналды тіркеген мекеме атауы	Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі 24 ақпан 2023 жыл, Куәлік №KZ62VPY00065358
Құрылған жылы	30 қазан 2022 ж.
ISSN	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Мерзімділігі	Жылына 4 рет
Құрылтайшысы	Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Мәдениет комитетінің Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі РМҚК
Сайт	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Байланыс телефоны	8 (727) 264 08 44
Редакциясы	museum.kz

MUSEUM.KZ
Научно-практический журнал

«MUSEUM.KZ» – рецензируемый научно-практический журнал, посвященный актуальным проблемам музеологии, музейного дела, охраны объектов культурного наследия, истории, источниковедения, археологии, нумизматики, этнологии, искусствоведения, культурологии и истории культуры.

В журнале публикуются оригинальные, ранее не опубликованные работы исследователей на казахском, русском, английском языках.

Научные работы, присланные для публикации в редакцию, проверяются на плагиат. В случае обнаружения плагиата работа к дополнительному рассмотрению не принимается.

В журнале функционирует независимый институт рецензирования поступающих работ.

Редакция журнала в своей деятельности руководствуется принципами, разработанными Международным Комитетом по публикационной этике [Committee on Publication Ethics – COPE](#), а также Этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier).

Основой политики журнала «MUSEUM.KZ» является принцип открытости издания для авторов и читателей.

Материалы журнала «MUSEUM.KZ» доступны по лицензии [Creative Commons «Attribution» \(«Атрибуция»\) 4.0 Всемирная \(CC BY 4.0, лицензия «С указанием авторства»\)](#).

При повторной публикации статей, съемке на микрофильмах и других копиях необходима обязательная ссылка на журнал.

Редакция журнала не несет ответственности перед авторами и/или третьими лицами и организациями за возможный ущерб, вызванный публикацией статьи.

Наименование органа, зарегистрировавшего издание	Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан
Журнал основан	24 февраля 2023 г. Свидетельство №KZ62VPY00065358
ISSN	30 октября 2022 г. ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Периодичность	4 раза в год
Учредитель	РГКП Центральный государственный музей Республики Казахстан Комитета культуры Министерства культуры и информации Республики Казахстан
Сайт	https://journal-museum.kz
Е-mail	museum.kz@mail.ru
Телефон	8 (727) 264 08 44
Редакция	museum.kz

**«MUSEUM.KZ»
Scientific and practical journal**

«MUSEUM.KZ» – A peer-reviewed scientific and practical journal dedicated to current issues in museology, museum studies, heritage protection, history, source studies, archaeology, numismatics, ethnology, art history, culturology and cultural history.

The journal publishes original, previously unpublished papers by researchers in Kazakh, Russian and English languages.

Research papers sent for publication to the editorial board are checked for plagiarism. If plagiarism is detected, the work will not be accepted for further consideration.

The journal has an independent review institution for incoming papers.

The editorial board of the journal in its activities guided by the principles developed by the [Committee on Publication Ethics – COPE](#), as well as by the Scopus (Elsevier) Journal Publication Ethics Guidelines.

«MUSEUM.KZ» policy is based on the principle of openness to authors and readers.

«MUSEUM.KZ» journal materials are available under the [Creative Commons "Attribution" 4.0 Worldwide \(CC BY 4.0, licence "With attribution"\)](#).

For republishing articles, microfilm and other copies, a link to the journal is required.

The editorial board is not liable to the authors and/or third parties and organizations for possible damages caused by the publication of the article.

Name of the authority that registered the publication	Ministry of Information and Social Development (Kazakhstan)
The journal was founded	February 24, 2023 Certificate №KZ62VPY00065358
ISSN	October 30, 2022.
Frequency	ISSN: 2960-0049, ISSN-L: 2958-5376
Founder	4 times a year
	Republican State Budget-Supported Enterprise The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan Committee of Culture of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan
Site	https://journal-museum.kz
E-mail	museum.kz@mail.ru
Tel.	8 (727) 264 08 44
Editorial board	museum.kz

УДК 069 (091)

МЕМЛЕКЕТТІК ОРТАЛЫҚ МУЗЕЙІНІҢ ИНТЕРАКТИВТІ-ЭКСПЕРИМЕНТТІК ҚОРЫ

Р.Е. Харипова

ҚР Мемлекеттік орталық музейі

Аңдатпа. Мақалада ҚР Мемлекеттік орталық музейінің (ҚР MOM) интерактивті-эксперименттік қорды құру тәжірибесі, оның негізін құрап тұрған қазақтың ерекше ұлттық аспабы – домбыра, оның ұрпақ тәрбиесінде алатын орны туралы айтылады. ҚР MOM интерактивті-эксперименттік қорын қалыптастыру үшін Қазақстан бойынша музейлер қорларында жинақталған домбыра нұсқалары, соның ішінде елімізді әлемдік деңгейде танытқан ұлы тұлғалардың домбыралары туралы мәліметтер жинақталды.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің түсім кітаптары, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) құжаттары, тақырып бойынша ғылыми әдебиет зерттеуге негізгі материалдар болды.

Мақалада әдістеме ретінде тарихилық принцип негізге алынды, жүйелеу, салыстыру әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: музейтану, Орталық мемлекеттік музей, интерактивті-эксперименттік қор, музей заты, экспонат, экспозиция.

Сілтеме жасау үшін: Р.Е.Харипова. Мемлекеттік орталық музейінің интерактивті-эксперименттік қоры//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). 6-17 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.01

ИНТЕРАКТИВНО-ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ ФОНД ЦЕНТРАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО МУЗЕЯ

Р.Е. Харипова

Центральный государственный музей РК

Аннотация. В статье рассматривается опыт создания интерактивно-экспериментального фонда Центрального государственного музея Республики Казахстан (ЦГМ РК), основу которого составил уникальный национальный инструмент казахов домбра. В целях формирования интерактивно-экспериментального фонда MOM РК была собрана информация о вариантах домбр, находящихся в музеях Казахстана, в том числе о домбрах великих людей, прославивших нашу страну на мировом уровне.

Основными материалами для исследования послужили книги поступления Центрального государственного музея Республики Казахстан, документы Центрального государственного архива РК (ОМА РК), научная литература по теме.

В статье за основу методологии взят принцип историзма, использованы систематизация и сравнительно-сопоставительный метод.

Ключевые слова: музееведение, Центральный государственный музей, интерактивно-экспериментальный фонд, музейный фонд, коллекции, музейный предмет, экспонат, экспозиция.

Для цитирования: Р.Е.Харипова. Интерактивно-экспериментальный фонд центрального государственного музея//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 6-17. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.01

INTERACTIVE-EXPERIMENTAL FUND OF THE STATE CENTRAL MUSEUM

R.Y. Kharipova

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article deals with the experience of creating an interactive and experimental background of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (CSM RoK), the basis of which was the unique kazakh national instrument dombra. In order to create an interactive-experimental background of the CSM of the Republic of Kazakhstan, information was collected about the variants of dombras located in the museums of Kazakhstan, including the dombras of great people who glorified our country at the world level.

Books from the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, documents of the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RoK), scientific literature on the topic were used as the main materials for research.

In the article, the principle of historicism, the used systematization, and the comparative method are the basis of the methodology.

Keywords: museology, the Central State Museum, interactive-experimental fund, collections, museum object, exhibit, exposition.

For citation: R.Y. Kharipova. Interactive-experimental fund of the state central museum//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 6-17. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.01

XIX ғасырдың 30-жылдары әскери губернатор, граф П.П. Сухтеленнің (1830 ж.) Орынбор кадет корпусы жанынан музей құру туралы үндеуі негізінде қалыптасқан еліміздің ірі және жетекші мәдениет ошағының бірі ҚР Мемлекеттік орталық музейі бүгінгі күні заман талаптарына сәйкес елге өз қызметін көрсетіп жатыр (Музей тарихы бойынша қ.: [MUSEUM.KZ, 2023: 9-24]). Музейдің ғылыми, экспозициялық қорлары үнемі толықтырылуда, қорлардағы материалдарды зерттеу және насихаттау жұмыстары жалғасуда. Ғылыми қорындағы заттардың құндылығы бойынша музейдің Орталық Азияда ғана емес әлемдік мәдениет мекемелері арасында өз орны бар.

Қазіргі уақытта музейлер жұмысына қатысты түрлі пікірлер бер екені белгілі. Қарапайым халықта негізінен музей – ел қолданған заттарды жинақтап, әйнектің арғы бетінде сақтаумен ғана айналысатын мәдениет ошағы деген пікір қалыптасқан. Сондықтан ақпараттық технологиялардың дамыған заманында жас ұрпақты, тіпті орта жастағы музей көрермендерін витриналарда орналасқан музейлік заттармен қызықтыру немесе ұлттық мұраға деген құрметті қалыптастыру үшін музейлердің жұмысын жаңаша заманауи көзқараспен ұйымдастыру уақыт талабы екені анық.

Мақалада ҚР Мемлекеттік орталық музейінің интерактивті-эксперименттік қорды құру тәжірибесі, оның негізін құрап тұрған қазақтың ұлттық мұрасы, ерекше ұлттық аспабы домбыра туралы, оның ұрпақ тәрбиесінде алатын орны жайында айтылады. Музей көрермендерінің сұранысын қанағаттандыру мақсатында олардың арасында сауалнамалар жүргізілді. Олардың музейдегі заттарды ұстап көрсек деген ойы интерактивті-эксперименттік қорды құру жұмысына арқау болды. Қорды қалыптастырудағы негізгі мақсаттарының бірі осы домбыра аспабының ерекшелігі мен оны жасаушы қолөнер шеберлерінің сан ғасырлар бойы атадан балаға мирас болып келе жеткен байланысты насихаттау арқылы қолөнер шеберлерінің шығармашылығын шыңдау болатын. Осы мақсаттарды жүзеге асыру үшін Орталық музей мамандары жаңа интерактивті-эксперименттік қорды қалыптастыруды қолға алды.

«Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары» кітабында музыкалық аспаптарды, соның ішінде домбыраның археологиялық, этнографиялық ерекшеліктері, оларды жасауда қолданылатын ағаш түрлері, домбыра жасаушы шеберлердің жұмыс үстелінен бастап, құрал саймандарын жан-жақты сипаттаған З.С. Жәкішева, домбыраның өзге ұлттық аспаптардан ерекшелігіне тоқтала, «Домбыра басқа аспаптарға қарағанда бақсы ойыны, дуаналық, балгерлік, емшілік секілді діни-ғұрыптық салттарда қолданылмайды», – деп жазған [Жәкішева, 2009: 114].

Орталық музей ұжымы дайындаған «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедияда домбыраның шығу тарихы, құрылысы, осы музей қорындағы Абайдың жары Ділдәнің, Академик Қ.И. Сәтбаевтың, Жаяу

Мұсаның, Өзбекәлі Жәнібековтің домбыралары мен қалақша домбыра, қауақ домбыра түрлері туралы кеңінен сипатталған. Сонымен қатар, осы еңбекте «Бақсылар ауруды емдер алдында қобызбен немесе домбырамен сарын айтып, жын шақыратын. Торғай өңіріндегі Талабай Қоскелдин деген бақсының домбырамен сүйемелдеп сарын айтып, адам емдегені туралы деректер бар (қ. Бақсы). Дегенмен, домбыраны бақсы ойындарына қолдану өте сирек кездесетін», – деген пікір келтіріледі [Қазақтың ..., 2017: 72].

Белгілі этнограф Тәттігүл Қартаеваның да домбыраның қасиеті, оның қолданылуы туралы пікірі құнды. Ғалым «Бақсылар қандай ауруды емдеу алдында қобыз, аса, домбыра сияқты аспаптармен сарынын айта отырып аруақтарға сыйынған» дей келе, көп жағдайда бұл мақсатта домбырадан гөрі қобыздың көбірек қолданылатындығы туралы жазады [Қартаева, 2022].

ҚР МОМ интерактивті-эксперименттік қорын қалыптастыру үшін Қазақстан бойынша музейлер қорларында жинақталған домбыра нұсқалары, соның ішінде елімізді әлемдік деңгейде танытқан ұлы тұлғалардың домбыралары туралы мәліметтер жинақталды.

Бірінші кезекте Орталық музей қорындағы ұлттық аспаптарға зерттеу жұмыстары жүргізіліп, нәтижесінде музей қорындағы ұлттық аспаптар коллекциясында 225 сақтам бірлік (КП 211 с.б., КПД 7 с.б., НВФ 6 с.б., В 1 с.б.) музейлік зат болса, оның ішінде ұлттық аспабымыз домбыраның саны 58 сақтам бірлікті (КП 50 с.б., КПД 4 с.б., НВФ 4 с.б.) құрайтындығы анықталды.

Орталық музей қорына ең бірінші қабылданған домбыраның ұзындығы 97 см, ені 16 см, ішегі сақталмаған. Оның қазіргі уақытта қолданыста жүрген домбыралардан айырмашылығы ортасындағы ойығы үш бұрышты болып келеді. Музейлік заттың қабылдау актісі сақталмауына байланысты домбыра музей қорына қашан, кімнен қабылданғандығы белгісіз (КП 1709).

Одан кейінгі домбыралар 1947 жылы 7 мамырда қолөнер шебері Қ. Қасымовтан 4500 рубльге сатып алынған (КП 2793, КП 2794). Музейдің түсім кітабында домбыралардың бірі күйшіге, ал екіншісі әншіге (сүйекпен, інжумен әрленген) арналғандығы жазылған [ҚР МОМ, ТК, №2, 3, 5].

Орталық музейді 1942-1951 жылдары басқарған музей директоры Әбусағит Жиреншиннің бастамасымен 1947 жылы Семей, Қарағанды, Қостанай облыстарына ұйымдастырылған экспедициясы барысында қазақ халқының этнографиясына қатысты мол мұралармен қатар Әміре Қашаубаевтың Парижде өнер көрсеткен домбырасы (КП 5714), жеке заттары да Орталық музей қорына қабылданған [ҚР ОМА, 1308-қор, 1-тізбе, 6-іс: 25]. Болат Сарыбаев өзінің «Қазақтың музыкалық аспаптары» кітабында осы домбыраның жасалу тарихы туралы айта келіп, «Қазір ол домбыра ұлттық мәдениеттің асыл мұрасы саналады» деп жоғары баға береді [Сарыбаев, 1978].

Орталық музей қорындағы домбыралар коллекциясының қалыптасуына хронологиялық тұрғыда тоқталсақ, Әміре Қашаубаевтың домбырасынан кейін әнші-сазгер, ақын Жаяу Мұса (КП 9058), қазақтың тұңғыш саяхатшысы, саяси қайраткер Әліби Жангелдин (КП 9720/8), қазақ опера өнерінің негізін қалаушы, КСРО халық артисі Күләш Бәйсейітова (КП 9752/1а,б), ҚазақССР халық артисі, күйші, композитор, актер Манарбек Ержанов (10814/25 а,б), ҚазақССР халық артисі, актер Елубай Өмірзақов (КП 14210), Абай

Құнанбайұлының жары Ділдә Алшынбайқызы (КП 15294), Алтынбек Қоразбаевтың әкесі Қоразбай Жаппарбайұлы (КП 23827/12), Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев (25513/1), ақын Қасым Аманжолов (КП 26842/1), әнші Мақпал Жүнісова (КП 25722/2), актер, опера әншісі Кәукен Кенжетаев (26944/18), Қазақстанның халық артисі Қайрат Байбосынов (КП 27218/3) және ақын Жұбан Молдағалиевтің «Орталық музейге таруым» деген қолтаңбасы жазылған (КП 13228/1) домбыралар қабылданғандығын көруге болады. Сонымен қатар, қорда мемлекет және қоғам қайраткерлері Академик Қ.И. Сәтбаевтың (КП 16730/1), ұлт жанашыры, этнограф Өзбекәлі Жәнібековтің (КП 26182/20), тарих ғылымдарының докторы Кемел Ақышевтің (26785/11) домбыралары жинақталған.

Домбыра жасаушы колөнер шеберлері Қамар Қасымовтың (КП 2793, КП 2794, КП 10723, КП 10725, КП 13824, КПД 216/а,б), Нысанбай Жәлкей (КП 13825), Оразғазы Бейсенбаев (КП 14199, КП 14200, КП 14201, КП 14202 а,б,в) Үсен Сейдалиев (КП 23807), Б. Бөлтіріков, М. Бозымбаев (КП 24357), Мұратбек Жүнісбеков (КП 25885), Сапарбек Ділманов (КП 27135), Мұса Әділ (КП 27135), Абдықарым Есалиевтің (КПД 193) жасаған домбыраларының ерекшелігі бірі сүйекпен әрленсе, енді біріне күміс, шыны және т.б. материалдарды қолдана отырып жасаған. Бұл әрине әр шебердің шикізатпен жұмыс жасау техникасын жетік меңгергендігін байқатады [ҚР МОМ, ТК, №2, 3, 5].

ҚР МОМ интерактивті-эксперименттік қорын қалыптастыру үшін өзге мәдениет мекемелерінің музыкалық коллекцияларының қалыптасу тарихы да, тәжірибесі де зерттелді. Қазіргі уақытта ұлттық аспаптың мол мұрасы, әсіресе домбыра аспабы Ықылас атындағы Халық музыкалық аспаптар музейінің қорында жинақталғаны анықталды. Бұл музейдің, оның қорларының қалыптасуына Қазақстан басшылары Дінмұхамед Қонаев пен Өзбекәлі Жәнібековтің атқарған еңбектерін атап өткен жөн. Қазіргі уақытта музей қорында жәдігердің жалпы саны 1347 сақтам бірлік болса, домбыра аспабының саны 205 сақтам бірлік (2023 жылдың 8 айы бойынша) құрайды. Музей қорына алғашқы жәдігерлер Қазақ КСР Мәдениет министрінің орынбасары Өзбекәлі Жәнібековтің тың идеяларының арқасында түскендігі белгілі. Сол кісінің бастамасымен М.О. Әуезов атындағы Академиялық драма театрында, 1930-1950 жылдары Құрманғазы атындағы ұлт аспаптар оркестрінің құрамында ойналған музыкалық аспаптар, Алматының ЖОО-да оқитын шетелдік студенттердің өз елдерінен алып келген музыкалық аспаптары музей қорына алынды [Ықылас...; uqlasmuseum.kz].

Ал Атырау облысы тарихи-өлкетану музейі қорындағы домбыралар коллекциясының құрылуы мен домбыра түрлерінің сан алуандығы сол кездегі облыс әкімі Иманғали Тасмағамбетов пен музей директоры қызметін атқарған Нариман Үлкенбайұлының қасиетті қара домбыраға деген шексіз құрметінің жемісі. Үлкен саясаткер Иманғали Нұрғалиұлы қай салада қызмет атқарса да, елден жырақта жүрсе де, туып өскен өлексіндегі музей қорына домбыралар жинақтаудан еш тынбаған. Оның дәлелі ертеректе И. Тасмағамбетовтың бастамасымен 16 домбыра тапсырылса, 2023 жылы ол өзі музей қорына Сәкен Тұрысбеков (АОТӨМ НҚ 22506), Айгүл Үлкенбаева (АОТӨМ НҚ 22507), Асылбек Еңсеповтың (АОТӨМ НҚ 22508) домбыраларын әкеліп тапсырған. Атырау музейінің қорына алғаш 1975 жылы Екінші дүниежүзілік соғыстың ардагері Тыныбай Лекеревтың сырты сүйекпен және күміспен әшекейленген домбырасы (АОТӨМ НҚ 1892) қабылдан екен [Саз аспаптар ..., 2020]. Ал 2023 жылдың 8 айының есебі бойынша осы қорда 78 сақтам бірлік домбыра сақтаулы [Саз аспаптар, 2020; Атырау облысы..., 2023].

Қазақстан музейлері бойынша музейлік заттарды іздестіру-зерттеу жұмыстарының барысында Абай Құнанбайұлының үш шекті тұмар домбырасының түпнұсқасы Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығында, Кенен Әзірбаевтің домбырасы Жамбыл облысы, Қордай ауданы, Кенен Әзірбаевтің әдеби-мемориалдық музейінде, Жамбыл Жабаевтың домбырасы Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Жамбыл Жабаевтың әдеби-мемориалдық музейінде сақталғандығы анықталды. Ал, Махамбет Өтемісұлы, Ақан сері Қорамсаұлы, Біржан сал Қожағұлұлы, Дина Нұрпейісова, Қазанғап Тілепбергенұлы, Сүгір Әлиұлы, Есбай Балұстаұлының домбыралары Ықылас атындағы Халық музыкалық аспаптар музейінің қорында сақталған екен. ҚР МОМ-нің

интерактивті-эксперименттік қорын қалыптастыру мақсатында ұлы тұлғалардың домбыраларының көшірмесін жасау үшін аталған музейлерге хаттар жолданып, көшірме жасауға жазбаша келісімдер алынды. Домбыраларды таңдау барысында аспаптың жасалған материалына және пішініне де аса мән берілді.

Музейдің интерактивті-эксперименттік қорын қалыптастыру жұмысшы тобының шешіміне сәйкес қорға қабылданатын домбыра түрлері мен домбыралардың көшірмелерін жасау үшін арнайы республикалық «Пернесінде сөйлейді Ұлы дала» байқауының ережесі бекітіліп, БАҚ-та жарияланды. Аса жауапкершілікті талап ететін байқауға қойылатын талаптар да ерекше болды. Оларға сәйкес, біріншіден, байқауға ұлттық саз аспаптарын жасайтын республикалық сайыстарда жүлделі I, II, III орын алған дарынды шеберлер ғана қатыстырылды. Екіншіден, домбыра үнінің таза, қоңыр, тембірі жұмсақ, құлаққа жағымды болуы, ішектің тербелісі жиі болуы, дыбысының неғұрлым алысқа жетуі, бет қақпағының жаңғырығы мол болуы, басы мен аяғы бірдей «сөйлеуі», бауыры жұмсақ, мойны ыңғайлы келуі, домбыраның сырт пішіні түпнұсқа жәдігермен сәйкес болуы міндеттелді. Үшіншіден, сайыс қорытындысы бойынша түпнұсқа жәдігердің көшірмесін мінсіз жасаған шеберлердің туындылары музей қорына тапсырылуы туралы шарт қойылды. Сол арқылы аспап және оны жасаушы шебердің шығармашылық жұмысы кең көлемде насихатталатындығы көрсетілді [Қосымша 1].

Қасиетті қара домбыраны жанына серік етіп қана қоймай, домбыра жасаудың қыр-сырын жетік меңгерген, әрі домбыра жасаушы көптеген шәкірт тәрбиелеген ұстаз, ұлттық музыкалық аспаптарды жасаушы шебер, Қазақстан қолөнершілер Одағының мүшесі Жолаушы Тұрдығұлов байқаудың тәуелсіз сарапшысы ретінде бекітілді. Ол сайыс қорытындысы бойынша жасалған домбыралардың ережеге сәйкес екендігіне баға беруде музей мамандарына қолдау білдірді.

Байқаудың қорытындысы бойынша жасалған домбыралар мен «Ортеке» аспабын Орталық музейдің қорына қабылданды. Ол туралы Қор-сатып алу (қор-іріктеу) комиссиясының 2023 жылдың 17 тамыздағы жиналысында №3 хаттама толтырылды. Қор-сатып алу комиссиясының 2023 жылдың 15 қыркүйектегі №1 хаттарды тұрақты сақтауға қабылдау актісіне сәйкес музейлік мәні бар хаттарға ЦМК ИЭФ номерлері берілді [Қосымша 2].

Кенен Әзірбаев домбырасының көшірмесі (домбыраның ұзындығы 86 см, мойын ұзындығы 44 см, шанағы 34 см, шанақ ені 18 см, шанақ қалыңдығы 4 см, домбыра шанағы 4x18x33,5 см. Шанағы жаңғақ, қақпағы қарағайдан жасалып сүйекпен, інжумен (перламутр) көркемделген. Басы 9 см бук ағашынан жасалған. Бас мойынында «Кененге» деген жазуы бар, бояуы қызыл қоңыр ЦМК ИЭФ 11).

Қазіргі уақытта ҚР МОМ интерактивті-эксперименттік қорында 17 экспонат жинақталған, оның басым бөлігі (13 эксп.) қазақтың ұлы тұлғаларының домбыраларының көшірмелері. Сонымен қатар 2022 жылы ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұраларының репрезентативті тізіміне енгізілген «Ортеке» аспабы интерактивті-эксперименттік қорға енгізілді. Бұл музей көрермендері арасында аталған ұлттық аспаптарға деген қызығушылықтарын арттыра түсті.

Ортеке домбырасымен (домбыра ұзындығы 99 см, мойын ұзындығы 48 см, шанағы 40,5 см, шанақ ені 23см, шанақ қалыңдығы 12 см, мойыны қарағай, қаптамасы қара граб, бас ағашы бук, шанағы бұйра қайың, бетағашы ангар қарағайы, ішегі нилон, бетіндегі ою сүйекпен әрленген, шпоны қара грабтан жасалған. Ортеке қойғышының үстіңгі диаметрі 110 см, асты 130 см, биіктігі 52 см, ағашы бук, қойғышы қошқар мүйіз өрнегімен әрленген, ортеке биіктігі 15 см, ұзындығы 9 см). (ЦМК ИЭФ 12/1,2,3).

Музей көрермендерінің арасында жүргізілген сауалнамаға сәйкес, олар домбыра аспабына сағаттап қызықтаған, олардың домбыра үйрену үйірмелеріне жазылуға деген құлшыныстары өскен.

Интерактивті-эксперименттік қор туралы қазаққа танымал дәстүрлі әнші Ерлан Төлеутай Біржан салдың домбырасында ән салып, «Сал-серілердің шығармашылығының бәрі осы домбырамен дүниеге келді. Домбыраны тартқан кезде сол заманға саяхат жасағандай боламыз. Үні неткен ғажап, себебі осы домбырада ата бабамыздың дүниетанымы, болмысы, дәстүрі, салты, жігері, мінезі сайрап жатыр. Сонымен қатар, олар өздерінің қуанышы мен қайғысын да осы домбырамен жеткізген. Сондықтан музей көрермендеріне ұлы тұлғалардың домбыраларында ойнау мүмкіндігін туғызғандарыңыз жас ұрпақтың бойында домбыра аспабына және онда ойнаған ұлы тұлғаларға деген құрмет қалыптасатындығы сөзсіз», – деп атап өтті.

Дәстүрлі ән өнерінің шебер орындаушысы, күйші Нұржан Жанпейісов та Орталық музейге арнайы келіп, осы қормен танысқан. Осыдан кейін ол «Мына залда Абай, Дина, Есбай домбыралары тұр. Қарасаңыз әрқайысының домбыралары әр түрлі. Өнерпаз үшін бір жақсы әсер қалдыратын, өнерпаз үшін шабыттандыратын кез деп ойлаймын. Осындай мүмкіндік жасап қойған Орталық музейге шексіз алғыс білдіреміз», деп өз ризашылығын білдірген [Қосымша 3].

Домбыра түрлерімен қатар ата бабадан жалғасып келе жатқан қолөнер шеберлерінің асқан шеберлігін заманауи шеберлер арасында қайта жаңғыртып, қолөнер шеберлерінің шығармашылық шабытына шабыт қосылары сөзсіз. Ұлы тұлғалардың домбыраларын жасаған шеберлерлердің аттарын да атап өткен дұрыс тәрізді. Олар:

1. Абай Құнанбайұлы – Төлеуғазы Әшіров;
2. Жамбыл Жабаев – Асима Иманғалиева;
3. Махамбет Өтемісұлы – Мейірбек Ділманов;
4. Құрманғазы Сағырбайұлы – Едіге Нәбиев;
5. Ақан сері – Нұржан Орынбасаров;
6. Біржан сал – Ердос Рақымбеков;
7. Дина Нұрпейісова – Ғани Жұмабаев;
8. Қазанғап Тілепбергеноұлы – Тілеулес Құрманғалиев;
9. Сүгір Әлиұлы – Бақытжан Ділманов;
10. Есбай Балұстаұлы – Жолтай Барлықов;
11. Кенен Әзірбаевтың – Нарбек Оханов;
12. Домбыра (ортеке аспабымен) – Нұржан Ділманов;
13. Домбыра (ортеке аспабымен) – Еркебұлан Уалиев.

ҚР МОМ әкімшілігі шешімімен интерактивті-эксперименттік қордағы тарихи тұлғалардың домбыраларының көшірмелері мен ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұраларының репрезентативті тізіміне енгізілген «Ортеке» аспабы музейдің «Қазақ

этнографиясы» залына орналастырылды. Осы арқылы көрермендердің ұлттық аспаптарға деген қызығушылығын өсіру мақсатында құрылған қор өз миссиясын атқарып жатыр деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТ

Жәкішева З.С. Қазақтың дәстүрлі музыкалық аспаптары. Алматы: «Алматыкітап баспасы» ЖШС., 2009. 232 б.

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің 2, 3, 5 түсім кітаптары (ҚР MOM, ТК, №2, 3, 5).

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 1308-қор, 1-тізбе, 6-іс.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2-том. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Н.Әлімбаев. Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 848 б.

MUSEUM.KZ ғылыми-практикалық журнал. 1.1. 2023 г., 136 б.

Саз аспаптар коллекциясы. Ғылыми каталог. Алматы: «Балауса» баспасы, 2020. 304 б.

Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. Альбом. Алматы: «Жалын» баспасы, 1978 ж., 136 бет.

Қартаева Т.Е. Сыр-Арал этнографиясы. Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы, 2022. 512 б.

уqlasmuseum.kz сайты

Атырау облысы тарихи-өлкетану музейінің 26.09.2023 хаты

Ықылас музейінің 27.09.2023 жылғы хаты.

Қосымша 1

Қосымша 2

Қосымша 3

REFERENCES

Zhakisheva Z.S. Qazaqtyn dastyrlı muzykalyq aspaptary. Almaty: «Almatykitap baspasy» ZHSHS., 2009. 232 p.

Qazaqstan Respublikasy Memlekettik ortalyq muzejiniń 2, 3, 5 tusim kitaptary (QR MOM, TK, №2, 3, 5).

Qazaqstan Respublikasy Ortalyq memlekettik arhivi (QR OMA). 1308-qor, 1-tizbe, 6-is.

Qazaqtyn etnografiyalyq kategoriyalar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhujesi. Enciklopediya. Vol. 2. Gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi N. Əlimbaj. Almaty: «Alem Damu Integraciya», 2017. 848 p.

MUSEUM.KZ gylymi-praktikalyq zhurnal. 1.1. 2023 y., 136 p.

Saz aspaptar kollekciasy. Gylymy katalog. Almaty: «Balauusa» baspasy, 2020. 304 p.

Sarybaev B. Qazaqtyn muzykalyq aspaptary. Al'bom. Almaty: «Zhalyn» baspasy, 1978 zh., 136 p.

Qartaeva T.E. Syr-Aral etnografiyası. Almaty: «Qazaq kitaby» baspasy, 2022. 512 p.

uqlasmuseum.kz sajty

Atyrau oblysy tarihi-ulketanu muzejinin 26.09.2023 haty

Yqylas muzejinin 27.09.2023 zhylygy haty.

Appendix 1

Appendix 2

Appendix 3

Автор туралы мәлімет: Харипова Рашида Ерімқызы – Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі директоры, педагогика ғылымдарының магистрі, Алматы қ. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>

Сведения об авторе: Харипова Рашида Еримовна – директор Центрального государственного музея Республики Казахстан, магистр педагогических наук, г. Алматы. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>

Information about the author:

Rashida Y. Kharipova – director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Master of Pedagogical Sciences, Almaty. <https://orcid.org/000-0002-2406-2658>

Қосымша 1

**Құрманғазы Сағырбайұлының 200 жылдығына орай
домбыра жасау шеберлері арасында ұйымдастырылатын
«Пернесінде сөйлейді ұлы дала» республикалық байқауының
Е Р Е Ж Е С І**

Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі Құрманғазы Сағырбайұлының 200 жылдығына орай домбыра жасаушы шеберлер арасында республикалық байқау өткізеді.

Байқау мақсаты:

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі қорын тарихи тұлғалардың домбыраларымен толықтыру және домбыра жасаушы қолөнер шеберлерін насихаттау. Ұлы тұлғалардың домбыраларының көшірмелерімен қатар музей көрермендеріне ЮНЕСКО-ның материалдық емес мәдени мұраларының репрезентативті тізіміне енгізілген «Ортеке» қазақ халық биі мен домбырада ойнауға арналған ерекше аспапты музейдің «Қазақ этнографиясы» залына орналастыру.

Байқау талаптары:

1. Байқауға ұлттық саз аспаптарын жасайтын қолөнер шеберлері арасында ұйымдастырылған халықаралық және республикалық байқаулардың I, II, III жүлделі орын алған дарынды шеберлер ғана қатыса алады.
2. Байқауға қатысушыдан келіп түскен өтінімге сәйкес арнайы жеребе суыру арқылы өзі жасайтын домбыраны анықтайтын болады. Сыйақы мөлшері мен жасайтын домбыра түрі осы жеребе суыру кезінде анықталатын болады.
3. Домбыраның сырт пішіні мен үні, безендірілулері түпнұсқа жәдігермен сәйкес болуы міндетті.
4. Байқау қорытындысы бойынша түпнұсқаға сәйкес жасақталған домбыра көшірмесін мінсіз жасаған шеберлердің туындысы музей қорына қабылданады. Сол арқылы аспап және оны жасаушы шебердің шығармашылық жұмысы кең көлемде насихатталатын болады.
5. Байқау қатысушысы жіберген өтінімге сәйкес байқауға қатысушыны байқауға қосу немесе қоспау туралы қосымша шешімді ұйымдастыру алқасы қабылдауға құқылы.
6. Жүлделі орын алған домбыра музей қорына қабылданады, қолөнер шеберіне кері қайтарылмайды.

Қатысу шарты:

1. Қатысуға ниет білдіргендерді тіркеу 2023 жылдың 10 ақпанына дейін жүргізіледі.
2. Іс-сапар шығындары қатынасушы есебінен төленеді.
3. Авторлар өзі жөнінде мәліметті толтырып mom.kz@mail.ru электронды поштасына жібере алады (тіркелу үлгісі бойынша).
4. Байқауға қатысушылардың жасына шектеу қойылмайды.

5. Байқау соңында шеберлердің қатысуымен шеберлік сағаты және жұмыстары бойынша көрме ұйымдастырылады. Шеберлердің шеберлік сағаты мен көрме ұйымдастыруы міндетті.

Марапаттау

Байқау жеңімпаздары ақшалай сыйақымен және естелік сыйлықтармен марапатталады. Байқаудың қорытындысын шығару уақыты мен көрме, шеберлік сағаттарын өткізу уақыты қосымша хабарланатын болады.

Тіркеу үлгісі

Аты-жөні (толығымен) _____
 Ғылыми дәрежесі, атағы _____
 Жұмыс орны _____
 Қызметі _____
 Жұмыс орнының мекен-жайы _____
 Телефоны (байланыс үшін) _____
 Электронды поштасы (байланыс үшін) _____
 Байқаулардан алған жүлделері:
 1. _____
 2. _____
 3. _____
 4. _____
 5. _____

БАЙҚАУ ҚОРТЫТЫНДЫЛАРЫ БОЙЫНША АЛҒАН ЖҮЛДЕЛІ ДИПЛОМДАРДЫ ТІРКЕУ ПАРАҒЫНА ҚОСА ЖАЛҒАНУЫ МІНДЕТТІ.

Біздің мекен жайымыз:

Алматы қаласы, Самал-1 ықшам ауданы 44 үй,
 Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

Жауаптылар: Ұйымдастыру алқасы

Байланыс телефоны: 8 (727) 264-46-50, 264-49-11

Антропология және этнология
 бөлімінің аға ғылыми қызметкері

Тимур Болсынбек

Музейлік педагогика бөлімінің меңгерушісі

Сымбат Баккулова

Ғылыми қор сақтау бөлімінің жоғары
 дәрежелі қор сақтаушы маманы

Лаура Ибраева

Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі

Заттарды тұрақты сақтауға қабылдау актісі № 1

Осы акт екі данада жасалды «15» 09. 2023 ж. заттарды тұрақты сақтауға қабылдау туралы ҚР Мемлекеттік орталық музейі атынан бас қор сақтаушы Ү.Ашимова қабылдады, ал қорды есепке алу бөлімінің жетекшісі А.Рахметова төмендегі музей заттарын тұрақты сақтауға тапсырды:

№	Заттың атауы және қысқаша сипаттамасы, материалы, техникасы және көлемі	Саны	Сақталуы	Құны	Шифр және нөмір	Фотосурет
1	Домбыра тұғырымен. Абай Құнанбайұлы домбырасының көшірмесі. Домбыра бүтін қызыл қарағай ағашынан ойылып, қақпағы (бетағашы) шыршадан жасалған. Үш ішекті, тоғыз пернелі қалақ домбыра. Сопақша пішінді шанағы сүйірленіп біткен. Үш құлақ ортанылып, қақпағында көлемі бірдей үш дыбыс шығаруға арналған ойықтары бар. Түбіне үш ішегі байланатын түйме ағаш бекітілген, тиегі бар. Тұғыры тікбұрыш пішінді, тегістеліп өңделген. Домбыраны қоюға арналған тіреуіші бар. Шебері – Аширов Толеуғазы Ахметкаримович. Ағаш, желкі, шеге. Жалпы ұз. 77 см, мойын ұз. 32 см, шанағы 33,7 см, шанақ қалыңд. 7 см, тұғыр ұз. 37,5, ені 17 см.	2	көрінерлік бүлінуі жоқ	300000 теңге	ЦМК ИЭФ 1/12	

Акт бойынша барлығы 17 (он жеті) сақтам бірлік музей заттары қабылданды.
(сан және жазумен)

Жалпы сомасы 3900,0 мың (үш миллион тоғыз жүз мың) теңге.
(сан және жазумен)

Негізі: қор-сатып алу (қор-іріктеу) комиссиясының 2023 жылғы 17 тамызындағы № 3 хаттамасы

Қабылдаған У.Ашимова Ү.Ашимова

Тапсырған А.Рахметова А. Рахметова

Интерактивті-эксперименттік қор жәдігерлері

1. Абай Құнанбайұлы домбырасының көшірмесі (домбыра ұзындығы 77 см, мойын ұзындығы 32 см, шанақ ұзындығы 33,7 см, шанақ қалыңдығы 4,2 мм, материалы қызыл қарағай, бет қақпағы шырша. 9 пернеден боялуы табиғи қынадан жасалып, жылқының қазы майымен сыланған), ЦМК ИЭФ 1/1,2.

2. Жамбыл Жабаев домбырасының көшірмесі (домбыра тұтас қарағаш ағашынан шауып жасалып, шегі ешкінің шегінен тартылған. Домбыраның ұзындығы 82 см, мойын ұзындығы 46 см, шанағы 26,6 см, шанақ ені 11 см, шанақ қалыңдығы 3 см), ЦМК ИЭФ 2.

3. Махамбет Өтемісұлы домбырасының көшірмесі (Шанағы ясьень ағашынан, бет тақтайы шырша ағашынан, мойын ағашы мен бас ағашы қарағайдан жасалған. Құлағы мен тиегі қайын ағашынан, пернесі мен ішегі иірілген жібек жіптен жасалған. Домбыраның ұзындығы 92 см, мойын ұзындығы 47 см, шанағы 32 см, шанақ ені 15 см, шанақ қалыңдығы 7см), ЦМК ИЭФ 3.

4. Құрманғазы Сағырбайұлы домбырасының көшірмесі (шанағы қайың ағаштан, қақпағымен шанағының артқы жағы және қақпағы ұрғашы қарағайдан, құлағы қайыңнан, домбыраның пернесі 11, ішегі 0,7 мм, пернесі 0,6 мм, домбыраның ұзындығы 95 см, мойын ұзындығы 43 см, шанағы 42 см, шанақ ені 17 см, шанақ қалыңдығы 6см), ЦМК ИЭФ 4.

5. Ақан сері Қорамсаұлы домбырасының көшірмесі (шанағы қайың, бет қақпағы қарағайдан, пернесі және ішегі жібек жіптен, ұзындығы 85 см, мойыны 42 см, басы 10 см, шанағы 33 см, ені 17 см, шанақ қалыңдығы 4 см құлағы және тиегі қайың ағашынан жасалған), ЦМК ИЭФ 5.

6. Біржан сал Қожағұлұлы домбырасының көшірмесі (бет ағашы шырша, мойны және шанағы тұтас шабылған. Ағашы қарағайдан, домбыраның ұзындығы 103,5 см, мойын ұзындығы 57,5 см, шанағы 36 см, шанақ ені 15 см, шанақ қалыңдығы 5 см), ЦМК ИЭФ 6.

7. Дина Нұрпейісова домбырасының көшірмесі (шанағы қайың, бет тақтайы шырша, мойыны қарағай, мойын бет ағашы қайың, басы бук ағашы, домбыраның ұзындығы 95 см, мойын ұзындығы 47 см, шанағы 37,5 см, шанақ ені 18,5 см, шанақ қалыңдығы 9 см), ЦМК ИЭФ 7.

8. Қазанғап Тілепбергенұлы домбырасының көшірмесі (домбыраның ұзындығы 90 см, мойын ұзындығы 47 см, шанақ ұзындығы 35,5 см, шанақ ені 13,5 см, шанақ қалыңдығы 5см. Домбыра қайың ағашынан құралып, бет қақпағы шыршадан жасалған), ЦМК ИЭФ 8.

9. Сүгір Әлиұлы домбырасының көшірмесі (домбыра бет тақтайы мен шанағы престелген, қайын ағашынан жасалған. Домбыраның ұзындығы 90 см, шанағының ұзындығы 32 см, мойын ұзындығы 48 см, бет тақтайы шанақ ені 18 см, шанақ қалыңдығы 5,5 см, мойын ағашы қарағай ағашынан, бас ағашы қайыңнан, мойын жапсырмасы қайың ағашынан, құлағы мен тиегі қайың ағашынан, пернесі мен ішегі нейлоннан жасалған), ЦМК ИЭФ 9.

10. Есбай Балұстаұлы домбырасының көшірмесі (мойыны қарағай, қаптамасы қара граб, бас ағашы бук, шанағы бұйра қайың, бетағашы ангар қарағайы, ішегі нилон, бетіндегі ою сүйекпен әрленген, шпоны қара грабтан, домбыраның ұзындығы 98 см, мойын ұзындығы 52 см, шанағы 35,5 см, шанақ ені 14,5 см, шанақ қалыңдығы 10 см), ЦМК ИЭФ 10.

11. Кенен Әзірбаев домбырасының көшірмесі (домбыраның ұзындығы 86 см, мойын ұзындығы 44 см, шанағы 34 см, шанақ ені 18 см, шанақ қалыңдығы 4 см, домбыра шанағы 4x18x33,5 см. Шанағы жаңғақ, қақпағы қарағайдан жасалып сүйекпен, інжумен (перламутр) көркемделген. Басы бук 9 см. Бас мойынында «Кененге» деген жазуы бар, бояуы қызыл қоңыр), ЦМК ИЭФ 11.

12. Ортеке домбырасымен (домбыра ұзындығы 99 см, мойын ұзындығы 48 см, шанағы 40,5 см, шанақ ені 23 см, шанақ қалыңдығы 12 см, мойыны қарағай, қаптамасы қара граб, бас ағашы бук, шанағы бұйра қайың, бетағашы ангар қарағайы, ішегі нилон, бетіндегі ою сүйекпен әрленген, шпоны қара грабтан жасалған. Ортеке қойғышының үстіңгі диаметрі

110 см, асты 130 см, биіктігі 52 см, ағашы бук, қойғышы қошқар мүйіз өрнегімен әрленген, ортеке биіктігі 15 см, ұзындығы 9 см), ЦМК ИЭФ 12/1,2,3.

13. Ортеке домбырасымен (домбыра ұзындығы 93 см, мойын ұзындығы 48 см, шанағы 38 см, шанақ ені 18 см, шанақ қалыңдығы 7 см, ортеке қойғышының үстіңгі диаметрі 78 см, асты 93 см, биіктігі 51 см, ағашы бук, ортеке биіктігі 11 см, ұзындығы 10 см), ЦМК ИЭФ 13/1,2.

UDC 069

HUNGARIAN NATIONAL MUSEUM*L.L. Simon, G. Virágos, V. Majerik*
Hungarian National Museum (Hungarian)

Abstract: The Hungarian National Museum is Europe's third oldest national collection, which has been collecting cultural artefacts relating to the people of Hungary and the Carpathian Basin for 220 years. In addition to the constant maintenance and expansion that an unparalleled collection like this necessitates, the tasks of the museum also include the scientific analysis and presentation of invaluable finds, as well as the presentation of research results.

In 2022, a major event occurred in the life and activities of the Hungarian National Museum. The National Institute of Archaeology (NIA) was founded within the museum, which took over the entire archaeological portfolio of the museum, including several fields such as archaeological museology and cultural heritage protection, as well as the departments responsible for various collections, exhibitions, excavations on major construction sites and topography. The Hungarian National Museum also functions as the coordinator of several archaeological institutions.

Keywords: Hungarian National Museum, National Institute of Archaeology, the Carpathian Basin, Coronation mantle, Seuso treasure.

For citation: *L.L. Simon, G. Virágos, V. Majerik.* Hungarian national museum//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 18-26. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.02

ВЕНГР ҰЛТТЫҚ МУЗЕЙІ*Л. Шимон Ласло, Габор Вирагош, Вера Майерик*
Венгрия ұлттық мұражайы (Венгрия)

Андатпа. Венгрияның ұлттық музейі 220 жыл бойы Венгрия мен Карпат ойпатының тұрғындарына қатысты мәдени артефактілерді жинап келе жатқан Еуропадағы үшінші көне ұлттық коллекция. Мұндай теңдесі жоқ коллекцияның сақталуын қамтамасыз ету және көбейтумен қатар, музейдің міндеттеріне баға жетпес жәдігерлерді ғылыми талдау және көрсету, сондай-ақ зерттеу нәтижелерін кіреді.

2022 жылы Венгрия Ұлттық музейінің өмірі мен қызметінде маңызды оқиға орын алды. Музейде Ұлттық археология институты (ҰАИ) құрылды, оған музейдің бүкіл археологиялық портфелі, соның ішінде археологиялық музейтану және мәдени мұраны қорғау сияқты бірнеше сала табысталды. Институт құрамына коллекцияларға, көрмелерге, құрылыс алаңдарында қазбалар жүргізу жауапты әртүрлі бөлімдер, топография бөлімі кіреді. Сонымен қатар Венгрия ұлттық музейі бірнеше археологиялық мекемелердің үйлестірушісі қызметін атқарады.

Тірек сөздер: Венгрия ұлттық музейі, Ұлттық археология институты, Карпат ойпаты, Коронация мантиясы, Сеусо қазынасы.

Сілтеме жасау үшін: Л.Шимон Ласло, Габор Вирагош, Вера Майерик. Венгр ұлттық музейі //MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). 18-26 бб. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.02

ВЕНГЕРСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЕЙ*Л. Шимон Ласло, Габор Вирагош, Вера Майерик*
Венгерский национальный музей (Венгрия)

Аннотация. Венгерский национальный музей – третья старейшая национальная коллекция Европы, которая уже 220 лет собирает культурные артефакты, относящиеся к народам Венгрии и Карпатского бассейна. Помимо задачи постоянного сохранения и расширения такой беспрецедентной коллекции, в задачи музея входит также научный анализ, презентация бесценных находок и результатов исследований.

В 2022 году в жизни и деятельности Венгерского национального музея произошло важное событие. При музее был основан Национальный институт археологии (НИА), который взял на себя весь археологический портфель музея, включая несколько таких сфер как археологическая музеология и охрана культурного наследия. В состав института входят отделы, ответственные за различные коллекции, выставки, раскопки на крупных строительных объектах, а также отдел топографии. Венгерский национальный музей также выступает координатором нескольких археологических учреждений.

Ключевые слова: Венгерский национальный музей, Национальный институт археологии, Карпатский бассейн, Коронационная мантия, сокровище Сеусо.

Для цитирования: *Л. Шимон Ласло, Габор Вирагош, Вера Майерик.* Венгерский национальный музей//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 18-26. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.02

Hungarian National Museum is the first national and greatest museum of Hungary, which was established in 1802 as the third national one among European museums by Ferenc Széchenyi. Its iconic building designed by Mihály Pollack was being built 1837-1847 in classicist style in the heart of Budapest.

Figure 1. Hungarian National Museum from bird's eye view

The museum's importance in Hungarian history.

The museum building played a significant role in the Hungarian people's war of independence against the Habsburg empire. Its building and surrounding was a crucial scene of the Hungarian Civic Revolution and War of Independence of 1848–1849, providing venue for several popular assemblies. The Upper House of the popular representative assembly held its sessions in its Ceremonial Hall in 1848, too. Subsequently, the House of Representatives was functioning here in 1861, 1865-66, while the Upper House from 1867 until the completion of the new Parliament building in 1902. Consequently, the building of the Hungarian National Museum is not only the most important depository and exhibition site of our national collection, but also the symbol of national liberty. This symbolism is represented by the practice of the state's organising central commemoration of the Hungarian nation in the middle of every March.

Figure 2. The Széchenyi Hall designed by Miklós Ybl was completed on May 7, 1865. It is one of the most distinguished ceremonial halls of the National Museum nowadays, hosting to exhibitions, events, conferences, and book launches.

Figure 3. Main stairway

The rapidly developing collections had already outgrown the building by the second half of the 19th century. Besides that, the evolution of international museology was also headed toward specification, and the establishment of specialised museums. Some of its collections disunited as time passed by, thus concluding the independent institutions of the Museum of Applied Arts in 1872 and the Museum of Fine Arts in 1896.

An overwhelming renovation of the building was taking place between 1926 and 1927. They gained further venues in the attic on the basis of Jenő Lechner's design plans, which solved storage difficulties for a while. The following big structural reconstruction was being implemented between 1996 and 2006, when – among others – workrooms, restoration workshops and another exhibition venue (the Roman Age Lapidarium) were being built under the two inner courtyards. As far as the Museum Garden is concerned, its historically accurate restoration in 2019 resulted in the birth of a modern, multifunctional green area in the downtown. Nonetheless, the museum building claims further development and modernisation, whose preparations have already begun.

Mission of the museum

A key task of the Hungarian National Museum is to collect in compliance with scientific methods, restore and exhibit the past of the Carpathian Basin's onetime inhabitants, and the historical memories of the Hungarian nation from the Palaeolithic until today. In our collection consisting of several millions of art pieces, there are world renowned archaeological artefacts, including invaluable treasures of the Hungarian history and cultural history. Hence, the Hungarian National Museum has become the most important and richest art pieces' depository of the historical past of the Carpathian Basin. More precisely, it safeguards more than 400 000 years of the European and 1100 years of the Hungarian history, and more than three and a half million art pieces. We manage such emblematic treasures as the Hungarian Coronation Mantle, the heaviest and most valuable silverware treasures from the Roman Age (Seuso treasure), the Scythian golden deer, and the personal belongings of the Hungarian history's most significant figures.

Figure 4. Coronation mantle

Our museum's most treasured treasure among these is the 1100-year-old (!) Coronation Mantle, which is in itself the most outstanding piece of the European textile art. Originally it could have been worn as a vestment in church liturgy, and it seems quite certain that it could have been existed as early as the time of the first coronated King (St) Stephen I (997/1000-1038). Since the Latin inscription on the mantle suggests that it was commissioned by King (St) Stephen I and Queen Gizella themselves in 1031 for the Church of the Virgin Mary in Székesfehérvár. Byzantine silk with rosette pattern is the base material, which is almost entirely ornamented with gold thread made with overlaying technique. Its cut could have been modified around the turn of the 12-13th century, when sleeveless cloaks flowing off the shoulder became fashionable. The first data referring to the mantle derive from the records about the coronation of King Andrew III (1290-1301), saying that "the king was wearing a garment exactly the same as that of Saint Stephen". The clothing's historical significance is further increased by the fact that it had been used for more than 900 years as the coronation mantle of Hungarian kings up until the 20th century, when the monarchical form of government ceased to exist. And hence, it was selected as the symbol when the National Museum's former image was replaced, being the most significant and precious art piece of its possessions. Thus, it has become the logo of our institution.

Figure 5. Seuso treasure

The name Seuso treasure encompasses the most famous silver dining set from the late imperial period of the Roman Empire (ca. 350-450 A.D.) known in Europe until this day, which consists of fourteen pieces of mostly large, richly ornamented vessels (primarily jugs, platters, stoup set, and a toilet casket). The treasure hoard was named after Seuso, whose name appears in the inscription of the gilded silver hunting platter, and who could have been a provincial officer,

probably of military service and a wealthy member of the elite. Carefully hidden in a cauldron, the archaeological artefact, bearing unparalleled historical information, was found near Székesfehérvár (ca. 80 kms from the present-day capital, Budapest) in the mid-1970s and experienced several twists and turns subsequently. After the violent death of the finder (who performed compulsory military service then) in 1980, the silver tableware went missing for long, before it appeared in the illegal international artwork market. The repatriation of the finds could only take place after several years of negotiations and investigations. It cannot be excluded that further pieces of the collection will crop up in the future, nor that archaeologists will manage to localize the former owner's villa and the site of the treasures' discovery.

Figure 6. The golden deer of Mezőkeresztes-Zöldhalompusztá

Golden deer, having been placed beside the cremated burials of the Scythian elite's burial mounds on the Great Hungarian Plain and was found in Tápíószentmárton in 1923 and in Mezőkeresztes-Zöldhalompusztá in 1928, represent the most famous pieces among the archaeological treasures of the Museum. Depiction of the deer of Mezőkeresztes-Zöldhalompusztá (as seen on the figure) is fairly stylised, its contour is followed by a cord-like, slanting row of notches in some places, and the eye and ear formed by compartments were once filled with coloured glass paste. Based on parallels known from the steppe north of the Black Sea and from the Kuban river's catchment area at the northern foothills of the Caucasus (Kostromskaya, Kul-Oba) we assume that shields and quivers with golden deer (zoomorphic representations of tribal ancestors) mounts could have been worn as power or military insignias by the highest-ranking Scythian elites, probably princes of the Scythian peoples near the Tisa in the case of Hungarian artefacts. We assume they could have been produced to order in the 7-6th centuries by the goldsmiths of Olbia, a Greek provincial city at the Black Sea, according to the specification of Scythian purchaser.

Figure 7. Gilded silver sabretache plate with palmette bouquet inside tendril lozenges forming an infinite net.

It was recovered from a disturbed male burial in Galgóc (Hlohovec, Slovakia) in 1868. This was the first artefact of the 42 sabretache ornaments dated to the first half of the 10th century in the Hungarian Conquest period. United exhibition of all of them took place on the occasion of the museum's 220th anniversary in 2022. Sabretaches, holder of the fire-starter kit, were part of the daily wear of the Hungarian, who set out from the Ural Mountain area and arrived in the Carpathian Basin through the steppes. Versions ornamented with fine mounts, or with entire silver or gilded silver plates, however, could have been produced by the prince's goldsmiths and demonstrated social rank: they were probably worn by the leaders of the prince's military escort. This clothing piece diffused surprisingly in some portions of Scandinavia inhabited by the Vikings due to the Hungarian's relationship with the Kievan Rus principalities while living in the area north of the Black Sea.

Figure 8. Open Repository

Glass, porcelain, and ceramic objects of the Modern Department (18-20th century), as well as a smaller unit containing pharmacy jars, can be seen in the repository, which is open to the public. The hall bears the name of Ágoston Kubinyi, the former scholarly director of the museum (1843–1869). The ground floor furniture was made in the 1860s at the same time as the Széchenyi Hall, and the upstairs part in 1907. Pieces representing the keepsakes of Hungarian history, social and cultural history and industrial history can be seen here. Special treasures of the collection are personal relics and depictions of famous historical personalities, politicians, artists, scientists (e.g. Prince Ferenc Rákóczi II, Lajos Kossuth, Lajos Batthyány, Ferenc Deák, Queen Elisabeth).

Member institutions

Hungarian National Museum's network of branch museums encompasses the entire country, its institutional system is comprehensive not only structurally, but it also offers a wide cultural spectrum from the prehistoric exhibition site to the 20th century history museum. The non-exhaustive list includes three castle museums as being among the most popular destinations of the country: the Rákóczi Museum of Sáropatak, the King Matthias Museum of Visegrád, the Castle Museum of Esztergom (including the municipal museum). Semmelweis Museum of Medical History is the depository of a particular collection in Budapest. The house where Hungarian physicist Ignác Semmelweis, who pioneered in terminating the risk of puerperal fever, hosts one of the most significant collections of European medical history, and has been open to the public since 1965. By introducing "The Circles of Hell ... Malenki Robot – Forced Labor in the Soviet Union" Malenkij Robot Memorial is a permanent exhibition site in Budapest to commemorate the massive deportation of women and men to the Soviet Union after WWII. The nuclear-proof building at the Ferencváros Railway Station used to be a civil defence centre for the Hungarian State Railways, and where the majority of the deported were entrained.

All three castle museums and two further museums in the country among the member institutions have also developed separate archaeological collections, and the National Museum itself maintains three other archaeological exhibition sites, too.

Campona Victrix legionary camp is located at the southern gate of Budapest, the onetime fortification (castellum) of the Roman limes, the system of border defensive structures of the

Roman Empire, which used to be a permanent camp of the cavalry (ala), too. Sarmatians, who arrived from the steppes and settled down on the other side of the Danube in the middle of the 1st century, besieged the fort in 322 A.D., when Constantine the Great at the head of his troops defeated them at the walls of the castellum. The victory made Campona a significant site at the imperial level.

Villa Romana Baláca is a villa estate on the northern shore of the Balaton. The ancient residential building in the core is the most impressive historical memorial of the ruin garden, whose floor area of 2400 m² is the largest among the known villa buildings of Pannonia. Among others they excavated the collapsed and thus preserved cellar with its original equipment from the 2nd century a.d., and four mosaic floors in the building.

In the area of the present-day **Vértesszőlős Archaeological Park** archaeologist László Vértes dig (1963-68) at the site of a Palaeolithic archaic human and found a fragmentary occipital of a specimen typically assigned to *Homo heidelbergensis*, the *Homo erectus paleohungaricus*, and his tools and traces of animals. The dig's unique significance is represented by the fact that it was the first assemblage being so complex.

National Institute of Archaeology (NIA).

A key task of the Hungarian National Museum is the comprehensive management of Hungary's archaeological heritage. On January 1, 2022, pursuant to the legislative amendments, Hungarian National Museum took over the coordination, implementation and cooperation of archaeological operations relating to the large-scale investments of outstanding importance. In favour of that, Hungarian National Museum established the National Institute of Archaeology (NIA) on the 220th anniversary of its own establishment. The organisation employing nearly 300 employees has integrated and supplemented several former dependent institutional sections and encompassed remarkably complex and versatile functions. Its launch and formation were influenced by many factors. Firstly, that the relevant law repeatedly appointed the museum the institution of the Hungarian archaeological heritage protection, and accordingly, it has to perform its professional duties with respect to the deadlines, and as an eligible partner in administrative procedures. Preventive archaeological operations including risk assessment and necessary interventions are primarily considered here. Secondly, that the designation of institution and its form of operation demonstrate the traditional tasks and operational models, too. Thus it implies overwhelming international embeddedness, science-specific applied researches, as well as well-defined publication and dissemination goals. Thirdly, that it can uniquely integrate archaeological heritage protection and museology in one organic unit. All archaeological activities of the Museum have been integrated in one system. Not only planned research, but also preventive excavations are inseparable from the artefact processing and restoration, the depository, or the exhibition of archaeological content. And last but not least, it is also of key importance for the institute to manage the whole archaeological process from site detection to public relations. Several workshops operate within the framework of the HNM NIA, which help not only the daily operations, but also the elaboration of future development and foundation of its own. It is considered an outstanding goal that results of archaeological research coordinated by the HNM shall be ready to exhibit to the public as soon as possible.

The National Institute of Archaeology managed nearly 1000 projects in 2022.

Figure 9. The excavation of a Middle Bronze Age settlement and cemetery at Bátorfyerenye. Lead archaeologist: N. Larsson

Our colleagues conducted field walking surveys on an area of 1.244 million m², and 630 kms along linear facilities. We performed geophysical surveys of more than 22 million m². It shall be noted that in addition to our geophysical devices, an archeometric laboratory has also been established, which is one of the most advanced European labs in terms of equipment.

The Archaeometry Laboratory is multi-disciplinary research and education centre. It was established in 2007 and since then its infrastructure has continuously increased allowing the laboratory to conduct research on a much broader scale supporting archaeologists, students and academics from universities and other institutes. The laboratory offers a variety of analytical services to the archaeological community and promotes the integration of analytical sciences into all aspects of archaeology. Over the years, analytical capabilities have expanded to include:

- Soil micromorphology (thin section made from soils, floors, daub walls etc. analysed by polarizing microscope and other analytical equipment)
- Analysis of ceramics, stone tools, building materials, metals, glass (thin section analysis by polarizing microscope and other analytical equipment)
- Analysis of organic materials
- 3D analysis (analyses of use wear, technology, decoration, inscription etc.)

Main analytical instruments:

Bruker Lumos II Fourier transform infrared microscope (FT-IR)

Bruker M4 Tornado Plus AMICS 36S micro-XRF

Bruker Tracer 5G portable XRF

JEOL JSM-510LA scanning electron microscope equipped with Bruker Quantax Esprit Core XFlash 7 EDS, Bruker Quantax WDS and Horiba Flex-CLUE CL

Renishaw inVia Qontor Raman microscope

These analytical instruments are suitable for compositional analyses of archaeological objects and provide data on manufacturing technologies and provenance. The FT-IR and Raman are also suitable for the analysis of organic materials. Other equipment at the laboratory includes a 3D microscope (Leica), fume hood, hot plate, electric furnace (Nabertherm), vacuum drying oven (Binder), polishing and thin sectioning machines (Buehler, BrotLab), petrographic microscopes (Leica, Nikon, Olympus), binocular microscopes (Leica, Nikon, Olympus). Since 2007 the Archaeometry Laboratory has carried out more than 1000 research projects and conducted analyses on over 400 archaeological sites. The Laboratory strives to support research and education, it provides research training for BSc, MSc, MA and PhD students.

Common cooperation plans.

The Carpathian Basin with the historical and modern Hungary inside play an outstanding role in European and Eurasian archaeology. Studying early (i.e. Bronze Age, Iron Age, Migration period, and Hungarian Conquest Age) eastern parallels and precedents of the peoples having inhabited the Carpathian Basin is of outstanding importance for both the Hungarian and the Kazakh archaeological and historical research. We are still looking for the answer for many scientific issues.

Figure 10. Signature of the Memorandum of Cooperation, in the HNM, Budapest. László L. Simon director general (HNM), Rashida Haripova director (The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan), Gábor Virágos, Ph.D., deputy director general of archaeology (HNM),

János Hóvári, Ph.D., ambassador (†), Abdrashov Zhanibek ambassador extraordinary and plenipotentiary of the Republic of Kazakhstan to Hungary

Direct contact and the Hungarian meeting in April 2023 were facilitated and supported János Hóvári, Ph.D. (1955-2023), the Executive Director of the Representation Office of the Organization of Turkic States in Hungary. In April 2023, the Memorandum of Strategic Cooperation was signed between our museums during the visit of Rashida Haripova, director of The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan. A further meeting was organised with a view to reinforcing our relationship on August 8, 2023, in The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, Almati. We initiated the preparations of a joint exhibition to be held in a museum during the negotiations. Our long-term goal is to develop a permanent relationship at the national level between the two countries by means of the cooperation of our institutions. We consider launching research and training programmes in both countries primarily in restoration and archaeology, and secondarily in anthropology, zoology, ethnography and art history, and the organisation of archaeological excavation projects and comprehensive research expeditions.

Авторлар туралы мәлімет: Л. Шимон Ласло – Венгрия Ұлттық музейі директорының орынбасары.

Габор Вирагош – Ph.D., Венгрия Ұлттық музейі бас директорының археология жөніндегі орынбасары.

Вера Ухри Майерик – Венгрия Ұлттық музейі археологы.

Сведения об авторах: Л. Шимон Ласло – заместитель директора Венгерского национального музея.

Габор Вирагош – доктор философии, заместитель генерального директора по археологии Венгерского национального музея.

Вера Ухри Майерик – археолог Венгерского национального музея.

Information about the authors: László L. Simon – deputy director of the Hungarian National Museum.

Gábor Virágos – Ph.D., deputy director general of archaeology of the Hungarian National Museum.

Vera Majerik – archaeologist of the Hungarian National Museum.

UDC 069

MUSEUMS OF ISRAEL: FROM PROVIDING ACCESS TO PRIVATE COLLECTIONS TO CRAFTING THE NATIONAL IDENTITY

Natalia Kopelyanskaya
independent researcher, Israel

Abstract. At first glance, it seems the history of the museums in Israel is just around 75 years old, if to count from the date of the state establishment in 1948, but in fact, it is almost 150 years old, if we consider the date of the first museums appearance and the start the Zionist project, proclaimed by Theodor Herzl in 1897.

After the First World War from 1918-1948 Palestine got under British rule. Together with the British Mandate, its colonial past and attitude, the modern British concepts and technologies were launched in urbanism and master-plans of new cities, approach in education and culture. Also they greatly influenced the legislation and institutional development of the heritage sector of the future state.

The history of these 30 years has been described and analyzed in the works of many international and Israeli researchers, but the articles and books, written by Raz Kletter, Shimon Gibson and Galia Bar Or, are stand out.

However, in the context of presenting extensive material on the history of museums, there is still room for adjustments and additions from the point of view of current cultural policies and international trends, including recent political and ethical issues. In the article, the author examines three key stages in the development of museums in Israel.

Research and publications, documents from archives of the Israel Antiquities Authority, the archives of the Institute of Archeology of the Hebrew University, the archives of the National Library of Israel. Here we use the classic methods of historical and critical analysis, as well as content analysis of archival documents. A retrospective approach, from the point of view of Israel's current cultural policy and world museum trends, allows us to draw conclusions regarding several existing strategies.

Keywords: museum, history, British Mandate, Israel, Palestine, Erez Israel, national identity, cultural policy, collections, exhibitions.

For citation: *Natalia Kopelyanskaya*. Museums of israel: from providing access to private collections to crafting the national identity//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 27-36. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.03

ИЗРАИЛЬ МУЗЕЙЛЕРІ: ЖЕКЕ КОЛЛЕКЦИЯЛАРҒА ҚОЛ ЖЕТКІЗУДІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДЕН ҰЛТТЫҚ ЖАД ПЕН БІРЕГЕЙЛІК ИНСТИТУТТАРЫН ҚҰРУҒА ДЕЙІН

Н.Г. Копелянская
(тәуелсіз зерттеуші, Израиль)

Аңдатпа. Израильдегі Музей ісі мемлекет құрылған 1948 жылдан бастап есептейтін болсақ бар-жоғы 75 жыл, бірақ іс жүзінде Теодор Герцль жариялаған алғашқы сионистік жобаның басталған 1897 жылдан есептесек, онда оның тарихы 120 жылдан асады.

Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін 1918-1948 жылдар аралығындағы Палестина Ұлыбританияның қол астында болды. Британдық мандатпен бірге урбанизм, білім мен мәдениет салаларындағы заманауи британдық тұжырымдамалар мен технологиялар келді. Олар болашақ Израильдің мемлекеттік мұра саласының заңнамасына және институционалдық дамуына үлкен әсер етті.

Осы 30 жылдың тарихы көптеген америкалық және израильдік зерттеушілердің еңбектерінде талданып, сипатталған, олардың арасында Раз Клеттер, Шимон Гибсон және Галия Бар Ор жазған мақалалар ерекше көзге түседі. Дегенмен, музейлер тарихына қатысты

көлемді материалды баяндау тұрғысынан қазіргі мәдени саясат пен халықаралық тенденциялар, оның ішінде соңғы кездегі саяси және этикалық мәселелер тұрғысынан түзетулер мен толықтырулар енгізуге әлі де мүмкіншілік бар. Мақалада автор Израильдегі музей ісінің дамуының үш негізгі кезеңін қарастырады.

Зерттеуге ғылыми басылымдар, Израиль ежелгі мұралар басқармасының, Еврей университетінің Археология институтының мұрағатындағы, Израиль Ұлттық кітапханасының мұрағатындағы құжаттар арқау болды. Жұмыста тарихи және сыни талдаудың классикалық әдістері, сонымен қатар мұрағаттық құжаттарға мазмұндық талдау әдісі пайдаланылды. Израильдің қазіргі өзекті мәдени саясаты мен әлемдік музей үрдістері тұрғысынан ретроспективті көзқарас қолданыстағы бірнеше стратегияларға қатысты қорытындылар жасауға мүмкіндік береді.

Тірек сөздер: музей ісі, тарих, Британ мандаты, Израиль, Палестина, Эрез Израиль, ұлттық бірегейлік, мәдени саясат, музей қоры, коллекциялар, көрмелер.

Сілтеме жасау үшін: *Н.Г. Копелянская*. Израиль музейлері: жеке коллекцияларға қол жеткізуді қамтамасыз етуден ұлттық жад пен бірегейлік институттарын құруға дейін//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). ББ. 27-36. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.03

МУЗЕЙ ИЗРАИЛЯ: ОТ ПРЕДОСТАВЛЕНИЯ ДОСТУПА К ЧАСТНЫМ КОЛЛЕКЦИЯМ К ПОСТРОЕНИЮ ИНСТИТУТОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПАМЯТИ И ИДЕНТИЧНОСТИ

Наталья Копелянская

независимый исследователь, Израиль

Аннотация. Истории музейного дела Израиля всего 75 лет, если считать от момента основания государства в 1948 году, но фактически, ей чуть более 120 лет, если считать началом первый сионистский конгресс и выступление Теодора Герцля в 1897 г.

После Первой мировой войны в 1918-1948 Палестина находилась под управлением Великобритании. Вместе с Британским мандатом пришли и британские концепции, и технологии в сфере урбанизма, образования и культуры, они сильно повлияли на законодательство и институциональное развитие сферы наследия будущего Израиля. История этих 30-лет описана и проанализирована в трудах многих израильских и американских исследователей, среди которых выделяются статьи Раза Клеттера, Шимона Гибсона и Галии Бар Ор. Однако в контексте изложения обширного материала по истории музейного дела все еще остается пространство для корректировки и дополнений с точки зрения нынешней культурной политики и международных трендов, включая последние политические и этические вопросы. В статье автор рассматривает три ключевых этапа развития музейного дела в Израиле, по хронологии и темам.

Материалами для исследования послужили научные публикации, документы архива Управления древностей Израиля, архива Института археологии Еврейского университета, архива Национальной библиотеки Израиля. В работе применены классические методы исторического и критического анализа, а также контент-анализ относительно архивных документов. Ретроспективный подход, взгляд с точки зрения актуальной культурной политики Израиля и мировых музейных трендов, позволяет сделать выводы относительно нескольких существующих стратегий.

Ключевые слова: музейное дело, история, Британский мандат, Израиль, Палестина, национальная идентичность, культурная политика, музейный фонд, коллекции, экспозиция.

Для цитирования: *Наталья Копелянская*. Музеи израиля: от предоставления доступа к частным коллекциям к построению институтов национальной памяти и идентичности//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 27-36. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.03

Museum in Eretz Israel before 1948.

The first museums of antiquities in Palestine (Eretz Israel) appeared in the middle of the 19th century along with the international trend. The most important archaeological finds were sent to the Imperial Museum in Istanbul, in 1846 its archaeological collection was just established. The remaining findings were kept in the Imperial Museum in Jerusalem, which was opened in 1901 based on excavations by Frederick Bliss (1859-1937). The collection was kept in one of the rooms at Mamunie School, and later moved to the Citadel. The opinions of the researchers regarding this museum were, to put it mildly, far from enthusiastic.

And the honor of being the very first museum probably belongs to the Museum of the Jerusalem Literary Society, which was headed by James Finn [Abrahams, 1978: 40-50]. Her Majesty's Consul in Jerusalem; he was inaugurated in 1849. The British Consul loved his work in Palestine, he was delighted with the potential of Jerusalem, and his notes on the work are permeated with the most amazing emotions. At the same time, the Palestine Exploration Fund also opened several museums; in 1902-1915, a kind of a museum existed in one room at St. George, in East Jerusalem.

Following the steps of the British diplomat, the German consul also opened his own museum in Jerusalem in 1876; it was later remodeled by the famous antiquarian Gustav Dalman, who was one of the few Western collectors working in the Middle East. Among these people, the most famous was Baron P. Ustinov in Jaffa [Kark, Lundgren, Bercezelly, 2021], his collection was removed from Palestine after the First World War and sold abroad, but large exhibits from the baron's garden remained. The names of other collectors are no less well known – Conrad Schick, Herbert Clark – but they collected archeology and Arab heritage. Jewish antiquities were represented by Samuel Rafaeli (Rafalovich)¹, his collection is still in the collections of the Rockefeller Museum.

In 1896, the first Zionist congress was held in Europe. The main ideologist of the movement, Theodor Herzl, presented his book “The Jewish State,” which is considered to be one of the most important manifesto and philosophical foundations of nation building. The project was carried out, and the State of Israel declared its independence in 1948. Between these two dates, many important historical events and processes took place. They determined not only the fate of Israel, but also the whole world; the First World War was one of the most important lines

After the peace treaty was signed, the Great Britain received a Mandate² from the League of Nations to administer the territories in the Middle East of the defunct Ottoman Empire. So General Allenby provided military operations in Palestine (Eretz Israel), southern Lebanon and Syria, the General Sir Ronald Storrs was appointed Governor-General of Jerusalem. The rest was subject to the French mandate, excluding Transjordan.

The fathers-founders of Israel – Chaim Weizmann, and David Ben Gurion – had great hopes for the British presence after signing the Balfour declaration. In some ways they were justified, but the disappointment, especially by the end of Mandate, when it was issue of with the White books, was great. However, in the field of systemic work with heritage and the organization of education – schools and museums – the British, like the French, had a very developed technologie in establishing a relevant way of life for British citizens in Egypt and India, as well as in Tanzania. Archaeological findings filled the repositories of the British Museum and the Louvre, and European archaeologists created new museums – in Athens, Cairo and Jerusalem.

¹ While working as a money changer at the Jaffa Gate of Jerusalem, Samuil Raffalovich (1867-1923) periodically came across ancient coins that Bedouins and local peasants showed him. But after Eliezer Ben-Yehuda identified Hebrew letters on one of the coins, Raffalovich's passion for ancient coins was born. Source: [More Than Money: Modern Studies \(imj.org.il\)](http://More Than Money: Modern Studies (imj.org.il))

² Mandates are an integral part of the system created by the League of Nations, according to which peoples “not yet capable of existing independently” should be governed by “advanced states”. Over time, such a mandate state, which included mainly the Entente powers, Great Britain and France, would transfer its powers to the local population.

Today, within the framework of the discourse of decolonization and the new ICOM Code of Ethics, this heritage is subject to revision, and part of the collections will be returned to their place of origin.

Due to the actions of the British archaeologists, the first museum legislation appeared in 1924, and earlier the Department of Antiquities (the future Antiquities Authority) in 1920. It was led by the Chief Keeper of Museums, William Fithiyan-Adams. The Brits established a complete working system of excavations, logistics and storage of antiquities; the archive of this period is posted on the website of the Israel Antiquities Authority¹ and represents an invaluable example in the field of management. With the help of very little effort, an effective system of accounting, storage and publication was created. The first proto-museum of archeology, together with the first museum library for researchers, was opened based on the collections of antiquities left over from Ottoman rule.

They became the core collection of the first museum – the Palestine Archaeological Museum – which was opened in 1938 [Kettler, 2015: 155-178]. Today this museum is called the Rockefeller Museum (donor's name), a branch of the National Museum of Israel in East Jerusalem, it is a status quo object and a living symbol of British cultural policy and a perfect example of the Mandate architecture. It is housed in a magnificent citadel-shaped building designed by the chief architect of Austen Harrison, Chief Architect to the Department of Public Works in the civil administration of British Palestine. The architect approached the task carefully, studied the basic elements of Jerusalem architecture, looked at the best European museums, and tried to combine elements of the East and West in the new building. From the Western tradition, Harrison took the concept of combining departments into a single structure (although the difference in ceiling heights between them was taken from the architecture of buildings in the Old City). The exhibition spaces were designed like Christian cathedrals, with tall windows letting in natural light. From eastern construction traditions, Harrison adopted the use of stone carvings, the shape of entrance openings, domed and vaulted ceilings, Armenian tiles, and wood trim. The Rockefeller Archaeological Museum contains thousands of artifacts ranging from Prehistoric times to the Ottoman Empire, including a 9,000-year-old Jericho statue, Bronze Age gold jewelry, and more. This is an outstanding collection of antiquities, the findings from excavations carried out throughout the country, mainly during the British Mandate (1919-1948), and if the city is ever divided again, the collection will remain in East Jerusalem under the status quo laws. This is a kind of monument of museum work, like the National Museum in Cairo, which has not changed since its opening.

Besides, in Jerusalem there were several more religious and scientific institutions with their own collections – the Notre Dame Monastery, the Greek Orthodox Patriarchate, etc. the Museum of Islamic Antiquities on the Temple Mount in 1923, the American Albright Institute of Archeology. At the same time, several local museums appeared, created right at the excavation site – in Caesarea, Megiddo and Ashkelon.

It is clear that in the pre-state Jewish Yishuv the question of a new identity and the search for roots was acute. In those years, these were the first modest attempts to create museums by enthusiasts / Zionists / local historians according to the European model known to them, kibbutz construction was intensive, and home-made historical corners appeared everywhere. The large aliyah from Europe, especially from Germany, on the eve of World War II intensified these processes.

In the 1930s, in addition to the museum/cabinet of curiosities at the Bezalel Academy of Art, which later became part of the collection of the Israel Museum, the Tel Aviv Museum of Art appeared in the house of Mayor Meir Dizengoff, at 16, Rothschild Boulevard (1932), and strong kibbutz organizations arose collections, including Beit Shturman in Kibbutz Tel Yosef (1938) and the first Museum of Art in Kibbutz Ein Harod (1938), the collection/museum of

¹ Archive of the Department of Antiquities of Mandatory Palestine (1919 – 1948) <http://www.iaa-archives.org.il/default.aspx>

Alexander Rocha received registration in Haifa, the Museum of Jewish Antiquities at the Hebrew University appeared (1936), Beit Sevivateinu (museum of the natural world) in Tel Aviv [Reich, 2001: 219-26].

In 1934, Dr. Weizmann set up the research institution named after Daniel Sieff in Rehovot, but in 1949, its name was changed to the Weizmann Institute of Science. Chaim Weizmann was its first President. Weizman was the statesman and a true Zionist, he lived there in his [own house](#) since 1936. But the image of the places originated from the place where he was brought up as a scientist – the universities of Berlin, Geneva and Manchester. It became an essential campus project, constructed after the Anglo-American model and technology in the field of education and science as well as the Hebrew University in Jerusalem.

Thus, even before the Declaration of Independence of the State of Israel, we can say that the most advanced professional museum foundations at that time in the field of heritage conservation, urban planning, and the creation of new museums and educational institutions were laid here. The author is confident that during the next 75 years the basic British concepts, including master plans, culture and educational technologies were not altered. Certainly, some of ideas and practices were adapted or redone according to the new visions, but the essence and functions of the core things have not been changed.

However, the building of Israel's national identity, its own memory institutions and the foundations of cultural policy was still ahead.

Declaration of Independence 1948. New Politics, Museum Network Growth.

The Tel Aviv Museum of Art is one of the symbols of the new state of Israel, it was here that David Ben Gurion read the Declaration of Independence on May 14, 1948. When you look at the photographs of this historical moment, you can see that the museum hall was urgently converted into a ceremonial hall, the paintings were removed from the walls, and a portrait of Herzl was hung. Today the Tel Aviv Museum is located in completely different buildings, but the memory of this significant event is clearly preserved. Meir Dizengoff believed that a city, which is the concentration of the Jewish mentality, should be a pioneer in the field of aesthetics. The Tel Aviv Museum collected its collection in two directions at once – directly from Israeli artists, designers, photographers and other creators and European art, mainly from private collections, mainly American¹. The day after the Declaration was proclaimed, the battles continued in one of the bloodiest wars – the War of Independence (1947-1949). At the same time, Jews continued to repatriate to Israel from a variety of countries: from Eastern Europe, from Ethiopia, Yemen, Morocco, as well as from Egypt, Iran, Iraq, etc., as well as from South America.

The new state offered Jews the main thing – the right and pride of their identity, including family history, memory, religion, language and traditions. Looking ahead, the concept of a “melting pot” as in the United States or a “cultural mosaic” as in Canada has not been very successful in the Middle East. The integration (absorption) process is still the most difficult reality test for any new repatriate. Israeli society is usually characterized by the term “multiculturalism” [Kark, Perry, 2012: 79-80], which does not mean a dialogue of cultures, but rather the opportunity for different communities to exist side by side, but not mix. Many remain within their community / court / community all their lives, mixing is not so frequent, but that is why many speak two to four languages, in addition to Hebrew or Arabic.

After 1948, archeology and museumification of heritage remained a matter of national importance. For example, the first permits for excavations were approved and distributed at Knesset meetings, because they should be in trusted hands and without any misinterpretation. The new state need strong long legs, going from the glorious biblical past.

The state “Department of Antiquities” was quickly created, the successor to the British Department [Kettler, 2015: 155-178]. It employed 13 people under the leadership of Shmuel Yevin, who reported to the Public Works Administration. The new department stored a certain

¹ Collection of the Tel Aviv Museum of Art <https://www.tamuseum.org.il/en/collection/european-art-16th-19th-centuries/>

amount of antiquities, but did not have its own museum or storage facility, from 1948 to 1967. The Palestinian Archaeological Museum and all religious institutions of the Old City were under Jordanian rule while Jerusalem was divided. Following the principle of continuity in public administration and being a former employee of the mandated Department of Antiquities, Pinhas Penuel Kahane was nominated for the post of Inspector of Regional Museums.

Kahane began visiting new museums and writing reports. Yevin mentions a “museum department” together with an “archaeological department”, where de Kahane was supposed to work as the “keeper of the valuables” of new archaeological finds. The latter began to arrive at the department in large numbers from new excavations, from new places. Almost every kibbutz or settlement organized its own corner of local history.

The number of regional museums has grown rapidly, as we can see from IDAM reports. In January 1949 there were 18 museums with archeology, and three more were planned. A month later, in February 1949, there was already a list of 20 items, and in May 1954 – 29. In 1955, Yevin noted seven municipal museums created after 1948: Haifa, Tel Aviv, Tiberias, Akko, Be'er Sheva, Beit She'an and Ashkelon. It also notes 30 local collections, not just archaeological ones.

In 1958 there were already 68 museums, 13 in Jerusalem, 6 in Tel Aviv and 6 in Haifa. 11 are urban and regional, in cities, and 32 are local museums, mainly in kibbutzim. Obviously, not everything fell under the all-seeing eye of the Department of Antiquities; perhaps there was more. The three main cities of Israel – Haifa, Tel Aviv, Jerusalem – are in a state of competition, inviting prominent Jewish figures from Europe who would represent modern Jewish culture and the identity of the new country. So, for example, in Haifa, several museums appeared, which today are an important part of the city's museum network. Budgets and policy for culture have always been and are under the jurisdiction of municipalities. Unfortunately this dependance does not help museums, today more than ever before, they are fighting for curatorial freedom.

Israel museum - Representing the Nation. The core thing in this period was the large museum construction in Jerusalem, where the legendary politician and mayor of the city Teddy Kollek is building a new modern city, demolishing old buildings and entire areas without any regret. According to the new plan, Jerusalem should have become a modern city like the American and European partners.

The religious center was obvious and the cluster of national institutions and government, education and culture should occupy the place of no less importance. Since the late 1950s, a large area has been under construction, where today the Knesset, the university campus of Givat Ram, the National Library of Israel and the main national museum, the Israel Museum, connect¹. Teddy Kollek was the Israel museum's first director. Today, when you can read the documents of the meetings dedicated to the creation of this institute, it becomes obvious that he prepared a place for himself, created a funding system that is different from all others, where the state pays only a small part, and the rest is collected through the Board of Directors. He personally dealt with issues of location, architecture, invitation of UNESCO experts, and collections accumulation. Regarding the latter, he made quite a big effort, since it quickly became clear that if one relied only on one's own strength, there would be nothing to show in the new building of the national museum.

It was decided that the museum would be of an encyclopedic type, like the Metropolitan Museum, with three main sections that remain today – Archaeology, Judaic studies and Fine Arts (European and Israeli). Thus, any visitor has a fairly complete understanding of what Israel is, what its core values are, and to what extent Judaism is part of state policy.

Today, if you look at the names on the main sections of the museum, it is clear who gave the collections and funds – the Bronfman family saved the archeology exhibition, a little was added by Eliahu Dobkin, a statesman and a famous collector of ancient glass. D.D. Foundation and M. Mandel

¹ Israel Museum www.imj.org.il, ירושלים, ישראל

(JJ & M. Mandel) funded for the creation of the Jewish Art & Life wing, the museum received the Western European collection from the widow Charlotte Bergman, the Sculpture Garden collection was received by the American entrepreneur and businessman Billy Rose, and he also financed the project of Isama Noguchi .

The individual complex of the Dead Sea Scrolls (Shrine of the Book) ¹, the result of incredible diplomatic efforts by archaeologists and founders, provides important insight into what the “People of the Book” are.

In addition to being an important part of the complex of national institutions today, today the Israel Museum is a key destination on Museum Boulevard, Jerusalem's version at a museum quarter. It is adjacent to the Bloomfield Children's Science Museum, the Bible Lands Museum and Antiquity Authorities new buildings.

Although the Israel Museum still impresses everyone with its collection and architecture, accessibility and variety of programs, from the point of view of modern museum trends, it is difficult to resist critical questions. A too straightforward state narrative in which there is no place for any other cultures and arts other than the Jewish heritage. For a museum exhibition in the form of a “globe of a nation state,” today, of course, a revision on issues of ethical and political narrative would be important. But two reasons – Israel's too short history and a very complex management system – lead to the fact that the large museum is stagnating. It responds to all the challenges of our time through the educational programs department. The activities of the Department for Children and Adolescents of the Israel Museum deserve a separate article and detailed analysis. In many ways, it sets the bar high and is an example of organizing programs for historically divided cities and countries.

In 1962, the Ministry of Education conducted a study of museums and questionnaires were sent to 125 addresses. in 1966 Rahmani compiled a list of 114 archaeological museums or with an archaeological collection [Kettler, 2015: 155-178]. These include:

- National Museum of Israel – 1
- Municipal museums – 7 (Haifa, Tel Aviv, Tiberias, Acre, Jaffa, Bat Yam, Petah Tikva)
- Regional museums – 10 (Beit Sheana Valley, Gilboa, Gerar region, Hula Valley, Jezreel Valley, Mount Carmel, Negev Desert, Ein Gedi, Emek Hefer, Shfila, Revivim), 5 of them belonged to municipalities, 5 kibbutzim, one company.
- Local museums – 77, kibbutz museums – 64, in Christian religious institutions – 5, at archaeological sites – 4, schools – 2, one in the village, one in the local council. Another 19 museums were conditionally narrowly professional; they related, for example, to underwater archeology or only to the Stone Age.

In 1967, it was believed that out of 140 museums in Israel, 67 were archaeological. The number of museums grew by leaps and bounds, especially on the kibbutzim, where about 60 museums were founded between 1935 and the 1960s.

From a wider museum perspective, Israeli museums have made a major contribution by showing how to talk about a great catastrophe, about trauma in the twentieth century. Israel was one of the first countries to show the ability to talk about the “negative history” in a museum, to work with witnesses, to recognize one’s past in order to build a future.

National Institute of Memory. Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Centre.

In fact, there are three major Holocaust museums in the world, set the major metanarratives for the study of this history in the 20th century. The Yad Vashem Museum² in Jerusalem represents history through the contrast between the Holocaust and the Re-birth in Eretz Israel, this is the main message of the exhibition and the architecture of the complex. The Jewish Museum in Berlin ³

¹ Shrine of the Book [Shrine of the Book | The Israel Museum, Jerusalem \(imj.org.il\)](http://Shrine of the Book | The Israel Museum, Jerusalem (imj.org.il))

² **Yad Vashem – The World Holocaust Remembrance Center** / <https://www.yadvashem.org>

³ Jewish Museum, Berlin [Jüdisches Museum Berlin \(jmberlin.de\)](http://Jüdisches Museum Berlin (jmberlin.de))

mainly talks about the history of the German community and the reasons for the extermination of Jews in Germany, and the National Holocaust Museum in Washington¹ DC talks about history from the point of view of the victory of basic American freedoms and values. All other Holocaust museums/Jewish museums, one way or another, are created according to one of these patterns or through compilation.

In Israel, among all the museums dedicated to the Holocaust, only the Yad Vashem memorial complex and museum combines the historical events of the Holocaust with the creation of the State of Israel, it created the great metanarrative “from ashes to life” (reborn from the ashes)². Since its creation, Yad [Rotem, 2021] Vashem became the main Israeli institution for Holocaust remembrance: all public holidays dedicated to Holocaust Remembrance Day are observed in Israel and in the world. Up until the 1980s, the significance of the Holocaust for the creation of the State of Israel and the authority of Yad Vashem, which represented it, were not challenged doubt. For the young state, metanarratives and collective memories were necessary to unify a culturally and socially diverse society. Moreover, surrounded by enemies, the young state and the Israelis, many of whom were only the second generation of Holocaust survivors, believed that only a strong nation and army will be able to prevent a second catastrophe. Thus, this history was inscribed in the most basic values of the state and the memorial itself became the absolute center of pilgrimage.

It is officially believed that Yad Vashem was created thanks to the vision of political activist Mordechai Shenhawi. According to his version, Shenhawi first heard about what was happening to the Jews in Europe in the summer of 1942 and at that same moment he had a vision in which “millions of Jews marched to Zion, carrying tombstones on their backs... each of them he removed the stone and put it in order or not, and thus created a monument to his life.”

Yad Vashem formally dates back to 1953, from the moment the Knesset signed the law on its creation, but in the form and space as we and the whole world know it today, it has existed and been operating since 2005. This is a big project to create national harmony, which was preceded by the process of recognition of the disaster and the trial of Eichmann. It is believed that final agreement in Israeli society came only after this historical trial, in 1961, when everyone heard living testimony and evidence.

Today its structure includes a gallery of children's drawings, a Hall of Names, an Alley of the Righteous, an archive, a Hall of Memory with the names of death camps carved on its floor, a Children's Memorial and the Valley of Destroyed Jewish Communities.

An important part is digital collections of names are located, testimonies of Holocaust survivors and online exhibitions are partially posted. In addition to the museum's large collection of documents and photographs, Yad Vashem has a large art collection, and, of course, a huge archive and a School of Holocaust.

Studies that annually trains dozens of teachers in Israel and abroad in a multidisciplinary approach to working with children and adolescents on the Holocaust. This is a large museum corporation, which today is on a well-known path to improve corporate culture and its effectiveness in work around the world.

In addition to Yad Vashem, there are several other important places in Israel associated with this story and the name of Abba Kovner. The great Jewish partisan and leader of the ghetto uprising immediately began building museums. But neither the Museum of Ghetto Fighters, nor the first version of the Museum of the Diaspora (today ANU – Museum of the Jewish People), unfortunately, could not connect with the larger state narrative; they did not have the important moment of “defamiliarization” in the exhibition; the statements are absolutely personal. Today they are visible on the museum map of Israel, but at the level of state policy they cannot yet compete with the large corporate machine of the Yad Vashem memorial.

Conclusion. The history of museums in Israel is still in the process of being written; most of the works have so far been written in Hebrew and by specialists on a separate collection. However,

¹ US Holocaust Memorial Museum [United States Holocaust Memorial Museum \(ushmm.org\)](http://United States Holocaust Memorial Museum (ushmm.org))

² *From ashes to life : my memories of the Holocaust* : Eichengreen, Lucille, 1925, Internet Archive

the idea of museums as institutions that can strengthen social cohesion has always been in Eretz Israel since the arrival of European cultural technologies. The museum as a place that inspires trust, where the symbolic result of agreement on various issues of history was in great demand from the very beginning .

On one hand, there was a state request on the part of the Zionist leaders for the rapid construction of identity – building a strong “ancient foundation” for the new national state. Hence the powerful development of archeology and a large number of archaeological collections.

In addition, important diplomatic work was underway to present Jewish art as part of world culture, integrating new artists into the larger history of art not by nationality, but by modernity and ideology. This could only be done through the creation of artistic and ethnographic collections. The emergence of large museums in Tel Aviv, Jerusalem and Haifa confirms that point.

Another important factor is that the country was created during the difficult post-war period. Building your own narrative of the revival of the state after the enormous catastrophe of the Holocaust in Europe, when a third of all Jews were exterminated, was also only possible through the museumification of heritage, collecting a collection, including evidence, giving this heritage an important state narrative.

The last thing that has been in the background from the very beginning is the Palestinian-Israeli conflict, which has not yet made it possible to create a full-fledged historical statement in any of the museums. But we hope that history is on our side of museum doers, visionaries and practitioners, and we will see more good publications about the recent museum history of the Middle East, which is currently experiencing a boom.

REFERENCES

Abrahams, Beth-Zion Lask. “James Finn: Her Britannic Majesty’s Consul at Jerusalem Between 1846 and 1863.” Transactions & Miscellanies (Jewish Historical Society of England), vol. 27, 1978, pp. 40-50.

Bar Or, Galia. The Founding Contexts of Kibbutz Museums and the Case of the Mishkan Museum of Art, Ein Harod, 2016

Begvelt, Elinoor. National Museum and National Identity Seen from an International and Comparative Perspective, 1760-1918, Huizinga Institute, 2012.

Berger, Natalia. Jewish Museum: History and Memory, Identity and Art from Vienna to the Bezalel National Museum, Jerusalem// Jewish Identities in a Changing World. Vol. 29, 2019.

St.Laurent, Beatrice. The Imperial Museum of Antiquities in Jerusalem, 1890-1930: An Alternate Narrative, 2015

Kark, Ruth, and Noam, Perry. “Museums and Multiculturalism in Israel”. Horizons in Geography / אופקים בגאוגרפיה, no. 79/80, 2012, pp. 88-99

Kark, Ruth, Lundgren, Astri K. & Bercezelly, Laszlo. Decolonizing and Displaying Ancient Palestine: Baron Plato von Ustinow's Collection of Antiquities // CLARA, Vol. 7, 2021

Kletter, R. A History of the Archaeological Museum of State of Israel in Jerusalem, 1949-1965. Bulletin of the Anglo-Israel Archaeological Society, 33, 2015, pp. 155-178

Reich, Ronny. “The Rockefeller Museum in Jerusalem and the ‘Monkey War.’” Mitekufat Haeven: Journal of the Israel Prehistoric Society / מתקופת האבן, vol. 2001, א”ל, pp. 219-26

Rotem, Stephanie. Shosh «Grassroots» Holocaust museums Revealing untold stories / Conceptualising Mass Violence, 2021

Weyl, Martin. Teddy Kollek, Father of Israel Museum, Israel Museum, 2022.

Digital Archive of the Department of Antiquities of Mandatory Palestine (1919-1948) // The Israel Antiquities Authority. Access: <https://www.iaa-archives.org.il/>

Автор туралы мәлімет: Копелянская Наталья Георгиевна – музеолог, куратор, музейлік жобалар жасаушы, ИСОМ мүшесі, «Музейлік шешімдер» тобының негізін қалаушылардың бірі, Ресей мемлекеттік гуманитарлық университетін (РМГУ) «Музеология» мамандығы бойынша тамамдаған, Москва әлеуметтік және экономикалық ғылымдар жоғары

мектебінде (МВШСЭН) магистрлік диссертация қорғаған. Мәдениет және өнер саласында музей кенесшісі, куратор және жобалар сарапшысы ретінде жұмыс істейді, <https://orcid.org/0000-0003-0496-7270>. 2015 жылыдан бері Израильде Иерусалим қаласында өмір сүреді және жұмыс істейді. E-mail: nkopelyanskaya@gmail.com

Museum Wanderer (t.me/musep) телеграм-каналының авторы.

Сведения об авторе: Копелянская Наталья Георгиевна – музеолог, куратор, музейный проектировщик, член ICOM, со-основательница группы «Музейные решения», окончила Российский государственный гуманитарный университет (РГГУ) по специальности «Музеология», защитила магистерскую диссертацию в Московской высшей школе социальных и экономических наук (МВШСЭН). Работает как музейный консультант, куратор и эксперт проектов в сфере культуры и искусства, <https://orcid.org/0000-0003-0496-7270>. С 2015 года живет и работает в Иерусалиме, Израиль. E-mail: nkopelyanskaya@gmail.com

Автор телеграм-канала Museum Wanderer (t.me/musep)

Information about the author: Natalya G. Kopelyanskaya – museologist, museum consultant, ICOM member, she holds Specialist degree in Museology from the Russian State University for the Humanities (RSUH), and MA in Cultural Management from the University of Manchester and the Moscow Higher School of Social and Economic Sciences (MSSSES), <https://orcid.org/0000-0003-0496-7270>. Since 2015 she has been living and working in Jerusalem, Israel. E-mail: nkopelyanskaya@gmail.com

Her telegram channel Museum Wanderer (t.me/musep)

УДК. 93/94

«МАНЬЧЖУРСКИЕ ТИГРЫ». ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ МОНГОЛҮЯЗЫЧНЫХ И ТУНГУСОЯЗЫЧНЫХ НАРОДОВ В VII-XIII ВВ.

Я.В. Пилипчук

Украинский государственный университет имени М. Драгоманова (Украина)

Аннотация. Статья посвящена государственности монголоязычных и тунгусоязычных племен Маньчжурии в VII-XIII вв.

Цель, задача данной работы – проанализировать политическую историю мохэ, киданей и чжурчженей, показать политические и этнические процессы, которые происходили в государстве Бохай, империях Ляо и Цзинь.

В работе используется проблемно-хронологический и компаративный методы исследования. Проблемно-хронологический метод состоит в поисках общих закономерностей развития Дальнего Востока в средневековье. Компаративный метод состоит в сравнении Бохая, империи Ляо и империи Цзинь.

Новизна работы состоит в том, чтобы панорамно осветить историю Дальнего Востока в VII-XIII вв. и выявить некоторые закономерности развития государственности в этом регионе. Первым государством, возникшим на дальневосточном грунте, было государство Бохай, основанное вождями племени сумо мохэ. Это было первое тунгусоязычное государство. Оно заимствовало китайский опыт в архитектуре и когурёский опыт в государственном управлении. Образование государства стало возможным вследствие удаленности от империи Тан и борьбы тюркских и монгольских народов против китайской угрозы. Правящей династией Бохая был дом Да. Наиболее опасным врагом Бохая были кидани, которые и сокрушили Бохай в 926 г. Настоящим преемником Бохая было государство Динань, которое во главе с династией У продержалось против киданей до 995 г. Кидани были монголоязычным народом, находящимся на периферии евразийской степи, на границе с Китаем. С этим и связан их вассальный статус по отношению к степным каганатам и китайским империям. Подлинным основателем киданьской империи Ляо стал Елюй Апоки, который осуществлял масштабные походы против китайцев и степных кочевников. При императоре Тай-Цзо же империя Ляо агонизировала. Большие ресурсы отвлекались на борьбу против империи Сун и монголоязычных кочевников цзубу. Это борьба отвлекала киданей от войн против чжурчженей. Войны против чжурчженей считались второразрядным фронтом, что дало возможность государству чжурчженей окрепнуть. Вождь чжурчженей Ингэ создал мощное государство на периферии империи Ляо. Его преемник Агуда сбросил киданьское ярмо и провозгласил создание чжурчженьской империи Цзинь. Агуда сломал хребет киданьской государственности, а следующий чжурчженьский император Уцимай уничтожил империю Ляо. Как и кидани, чжурчжени не отнеслись с должным вниманием к событиям на периферии и практически прозевали создание Еке Монгол улуса. Собственно монголы сокрушили империю Цзинь, как когда то чжуржени сокрушили империю Ляо.

Ключевые слова: Бохай, мохэ, кидани, империя Ляо, чжурчжени, империя Цзинь, китайцы, монголы, государственность, Дальний Восток.

Для цитирования: Я.В. Пилипчук. «Маньчжурские тигры». государственность монголоязычных и тунгусоязычных народов в VII-XIII вв.//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 37-58. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.04

«МАНЬЧЖУР ЖОЛБАРЫСТАРЫ». VII-XIII ҒҒ. МОНГОЛ ЖӘНЕ ТҰҢҒЫСТІЛДІ ХАЛЫҚТАРДЫҢ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІ

Я.В. Пилипчук

М. Драгоманов атындағы Украина мемлекеттік университеті (Украина)

Аңдатпа. Мақала VII-XIII ғасырлардағы Маньчжуриядағы монғол тілдес және тұңғыс тілдес тайпалардың мемлекетілігі тарихына арналған.

Жұмыстың мақсаты, міндеті: мохе, кидандар мен чжурчжендердің саяси тарихын талдау, Бохай мемлекеті, Ляо және Цзинь империяларында болған саяси және этникалық процестерді көрсету.

Мақалада проблемалық-хронологиялық және салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылады. Проблемалық-хронологиялық әдіс Қиыр Шығыстың орта ғасырлардағы дамуының жалпы заңдылықтарын іздеуден тұрады. Бохай, Ляо империясы және Цзинь империясын салыстыру үшін компаративтік әдіс пайдаланылады.

Жұмыстың жаңалығы VII-XIII ғасырлардағы Қиыр Шығыс тарихын панорамалық түрде көрсетуінде және осы аймақтағы мемлекеттіліктің дамуының кейбір заңдылықтарын анықтауында. Қиыр Шығыс топырағында пайда болған алғашқы мемлекет сумо мохе тайпасының көсемдері құрған Бохай мемлекеті болды. Бұл халқы тұңғыс тілінде сөйлейтін алғашқы мемлекет болды. Ол архитектурада қытай тәжірибесін, ал мемлекеттік басқарудағы Гогурё тәжірибесін алды. Мемлекеттің құрылуы оның Тан империясынан алыста орналасуында және түркі және моңғол халықтарының Қытай қауіпіне қарсы жүрген күресі арқасында мүмкін болды. Бохайдың билеуші әулеті Да үйі болды. Бохайдың ең қауіпті жауы кидандар болды, 926 жылы олар Бохайды талқандады. Бохайдың шынайы мұрагері У әулеті басқарған Динан мемлекеті болды, ол 995 жылға дейін кидандарға қарсы күресті. Кидандар Еуразия даласының шетіндегі, Қытаймен шекаралас монғол тілінде сөйлейтін халық болды. Дала қағанаттары мен Қытай империяларына олардың тәуелді болуының да себебі осында. Кидандардың Ляо империясының нағыз негізін салушы Елюй Апоки болды, ол қытайлықтарға және дала көшпенділеріне қарсы үлкен жорықтар жүргізді. Император Елюй Апоки тұсында Ляо империясы құлдырады. Су империясы мен моңғол тілді цзубу көшпелілеріне қарсы күреске үлкен ресурстар жұмсалды. Бұл күрес кидандарды чжурчжендерге қарсы соғыстардан көңілін бұрды. Чжурчжендерге қарсы соғыс аса маңызсыз күрес болып саналды, бұл Чжурчжен мемлекетінің күшеюіне мүмкіндік берді. Чжурчжендердің көсемі Ингэ Ляо империясының шетінде қуатты мемлекет құрды. Оның мұрагері Агуда кидандықтардан тәуелсіздік алып, чжурчжендердің Цзинь империясының құрылғанын жариялады. Агуда Қидан мемлекеттілігін шайқатты, ал келесі чжурчжендердің императоры Уцимай Ляо империясын толығымен жойды. Кидандар сияқты чжурчжендер де шеткі аймақтардағы оқиғаларға тиісті назар аудармады және Еке Моңғол ұлысының құрылуын байқамай қалды. Чжурчжендердің Ляо империясын талқандағаны тәрізді, моңғолдар Цзинь империясын құлатты.

Тірек сөздер: Бохай, мохе, кидандар, Ляо империясы, чжурчжендер, Цзинь империясы, Қытай, моңғолдар, мемлекеттілік, Қиыр Шығыс.

Сілтеме жасау үшін: Я.В. Пилипчук. «Маньчжур жолбарыстары». vii-xiii ғғ. моңғол және тұңғыстілді халықтардың мемлекеттілігі//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 37-58. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.04

«MANCHURIAN TIGERS». STATEHOOD OF THE MONGOL-SPEAKING AND TUNGUS-SPEAKING PEOPLES IN THE 7TH-13TH CENTURIES

Pylypchuk Y.V.

Ukrainian State University named after M. Drahomanov (Ukraine)

Abstract. The article is devoted to the statehood of the Mongol-speaking and Tungus-speaking tribes of Manchuria in the 7th-13th centuries.

The purpose, task of this work is to analyze the political history of the Mohe, Khitans and Jurchens, to show the political and ethnic processes that took place in the state of Bohai, the empires of Liao and Jin.

The work uses problem-chronological and comparative research methods. The problem-chronological method consists in the search for general patterns of development of the Far East in the Middle Ages. The comparative method is to compare Bohai, the Liao empire and the Jin empire.

The novelty of the work lies in its panoramic coverage of the history of the Far East in the 7th-13th centuries and identify some regularities in the development of statehood in this region. The first state that arose on the soil of the Far East was the state of Bohai, founded by the leaders of the Sumo Mohe tribe. It was the first Tungus-speaking state. It borrowed Chinese experience in architecture and Goguryeo experience in public administration. The formation of the state became possible due to the remoteness from the Tang Empire and the struggle of the Turkic and Mongolian peoples against the Chinese threat. The ruling dynasty of Bohai was the House of Da. Bohai's most dangerous enemy was the Khitans, who crushed Bohai in 926. Bohai's real successor was the state of Dinan, which, led by the Wu dynasty, held out against the Khitans until 995. The Khitans were a Mongol-speaking people located on the periphery of the Eurasian steppe, on the border with China. This is the reason for their vassal status in relation to the steppe khaganates and Chinese empires. The true founder of the Khitan Liao empire was Yelü Apoki, who carried out large-scale campaigns against the Chinese and steppe nomads. Under Emperor Tai Zuo, the Liao empire agonized. Large resources were diverted to the fight against the Song Empire and the Mongol-speaking nomads of the Zubu. This struggle distracted the Khitans from the wars against the Jurchens. The wars against the Jurchens were considered a second-rate front, which made it possible for the Jurchen state to get stronger. The leader of the Jurchens, Yingge, created a powerful state on the periphery of the Liao empire. His successor Aguda threw off the Khitan yoke and proclaimed the creation of the Jurchen Jin Empire. Aguda broke the back of the Khitan statehood, and the next Jurchen emperor Wutsimai destroyed the Liao empire. Like the Khitans, the Jurchens did not pay due attention to the events on the periphery and practically missed the creation of the Yeke Mongol ulus. Actually, the Mongols crushed the Jin empire, just as the Churens once crushed the Liao empire.

Keywords: Bohai, mohe, khitans, Liao empire, Jurchens, Jing empire, Chinese, Mongols, statehood, Far East.

For citation: *Pylypchuk Y.V.* «Manchurian tigers». statehood of the mongol-speaking and tungus-speaking peoples in the 7th-13th centuries//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 37-58. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.04

Обсуждение. Первым государством тунгусских племен стало государство известное корейцам как Перхе, а китайцам как Бохай. Последняя форма более распространена в историографии. В 630 г. империя подчинила себе Восточный Тюркский каганат. В 660 и 668 гг. под ударами империи пали корейские государства Пэкчэ и Когурё. Союзником китайцев в борьбе с этими корейскими государствами было третье корейское государство Силла. В этих войнах на стороне Когурё воевали племена мохэ. Мохэ выставили 50 тыс. воинов. После завоевания Когурё часть крогурёсцев была депортирована. Вместе с ними были и депортированы племена сумо мохэ. На месте Когурё было основано наместничество Аньдунь. В 696-697 гг. против империи Тан восстают кидани. Тогда же против китайцев восстают сумо мохэ. Китайская императрица направляет против них корпус войск, который терпит поражение. Сумо мохэ возглавляется Циси Бисюем и Циси Чжунсяна. Они принимают титулы Суйго-гуна и Чжэньго-гуна. Потом власть переходит к сыну Чжунсяна – Цзожуну. В 698 г. Ди Цзожун основывает государство Чжэнь, а себя титулирует ваном. Это государство распространяется на ряд территорий Северной Кореи, Маньчжурии и Приморья. Государство Чжэн и является Бохаем. В этом государстве было 5 столиц и 15 областей. Область состояла из 62 округов, а округ из 125 уездов. Административный аппарат состоял из двух министерств, которые имели по три министерства и ведомства. В 700 г. Силла признало Бохай как независимое государство. В 705 г. правитель империи Тан сам прислал посольство в Бохай. В 712 г. Цзожун получил титул вана префектуры Бохай. В 719 г. Да Цзожун умер и престол унаследовал его сын Да Уи. Он принял свой девиз правление, что

раньше было китайской и японской прерогативой. В 716 г. хэйшуй мохэ хотели вступить в союз с китайцами против Бохая. В 720 г. китайцы обратились к бохайцам за помощью, чтобы подчинить себе киданей и кумо хи. Да Уи ответил отказом. В 726 г. хэйшуй мохэ снова отправляют посольство в империю Тан и китайцы провозглашают создание Хэйшуйчжоу. Да Уи организовал набег на Хэйшуй мохэ, поскольку считал их своими вассалами. В 732 г. он организовывает набег на китайский порт Дэнчжоу в Шаньдуне. В войне 732-735 гг. против Бохая воюют империя Тан и корейское царство Силла. В 738 г. при Вэнь-ване Бохай заключает мир с империей Тан. В 762 г. китайцы официально признали Бохай как независимое царство. В 818 г. в Бохае к власти пришел внук Вэнь-вана Сюань-ван, который расширил свои владения за счет мохэских племен и территорий Силла. Бохай ориентировался на Империю Тан, но это государство пало в 907 г. В 901 г. возникает Позднее Когурё, а в 918 г. ему на смену приходит Корё. В 907 г. кидани провозглашают создание империи Ляо. Бохай попадает между двух огней – актуальными были и киданьская, и корейская угрозы. В 720 г. японцы отправляют свою миссию в страну Мохэ. Так в официальных документах начало фигурировать государство Бохай. С 727 по 926 гг. бохайцы официально отправили в Японию 34 посольства. Бохайцев официально принимали в Этидзене и Ното. Послам предоставлялось продовольствие, а если их судна были повреждены, то японцы их ремонтировали за свой счет. В 739 и 740 гг. японцы ездили в империю Тан в составе бохайских миссий. С Японией Бохай поддерживало связь через Краскинское городище и Баляньчэнь. Часто бохайцы посещали японскую провинцию Дэва. Туда прибывали посольства в 727, 739, 746, 771, 779, 786, 795 гг. Эта провинция была опорным пунктом японцев в колонизации айньских земель на Хонсю. В 728 г. прибывает посольство из Бохая в Японию. Японцы именуют Бохай Бугэем и снаряжают посольство в ответ. В 729 г. из Бохая возвращается японский посол Хикида Мусимаро. Бохайские посольства бывали в Японии в 804, 809, 810, 814, 819, 825 гг. В 828 г. бохайцев не пустили в японскую столицу. В 882 и 895 гг. в Японию прибывал бохайский посол Хайтэй. В 908 г. Японию посетил Хайкин сын Хайтэя. Бохай был полиэтническим государством. Во главе его стояли вожди тунгусского племени сумо мохэ. Была у бохайцев и своя письменность. Она возникла на основе китайского письма и была приспособлена к местному языку. В 926 г. кидани сокрушили Бохай и создали на территории захваченных территорий вассальное государство Дундань во главе с киданьским принцем Туюем. Бохайцы играли важную роль в империи Ляо, из 224 послов киданей в Корё 26 было бохайцами. Кидани заимствовали у бохайцев систему пяти столиц. Бохайцы любили строить свои фортификации в горах и на мысах. В Приморье фиксируются Кокшаровское-1 городище, Стеклянуха-1, Мономаховское городище, Джигитовское городище, Поднебесное, Красное озеро. Бохай поддерживал связи с империей Тан и Японией по морю. Сухопутные дороги же были проложены по бассейнам рек Зеркальная, Рудная, Джигитовка, Серебрянка, Малая Кема, Кема, Пещерная, Первая Утесная, Амгу, Живописная, Соболевка, Кузнецова, Единка. На реке Раздольной находилась область Шуайбинь, а также округ Яньчжоу столичной области. Окружным центром было Краскинское городище. Восточная столица Луньюаньфу была главной ставкой в 785-793 гг. После смерти Да Циньмао в 794 г. Восточная столица утратила значение главного центра. В северо-восточных провинциях мохэсцы производили черепицу, глазурованную керамику и фарфор. В историографии КНДР принято считать Бохай корейским государством родственным Силла. Корейский элемент присутствовал в Бохае, но не можно говорить о корейском его характере, хотя когурёсцы сыграли роль в становлении этого государства. Планировка бохайских городов соответствовала китайскому архитектурному стилю. Как эталон была взята китайская столица Чанъань. Наиболее известными бохайскими городами были Верхняя столица Луньцуньфу, восточная столица Луньюаньфу, средняя столица Сяньдэфу, городища Дачэнцзы и Чхоньхэ. Бохайцы ввозили китпайские книги. Основу духовной жизни составляли шаманизм, даосизм и буддизм. Общегосударственной доктриной был буддизм. Шаманизм был характерен для мохэских племен. В Бохай было развиты ремесло и земледелие. Граница Бохая на востоке проходила между реками Раздольная и

Артемовка и на среднем течении реки Илистой в Приморье. Вместе с тем мохэсцы были хорошими охотниками и добывали меха. Государство Дундань просуществовало с 926 по 982 гг. Кидани насильно переселяли бохайцев в свои владения. Часть бохайцев бежала в Корё, о чем свидетельствуют данные Корё Са. В 926-930 гг. Дунданью правил Елюй Тууй. В 931-940 гг. государством правила жена Елюя Бяо из рода Сяо. В 941-946 гг. Дунданью правил Елюй Ууй. В 947-952 гг. государством правил младший брат Елюя Апоки Аньдуань. Фактически Дунданью до 942 г. правил Елюй Юйчжи, а до 959 г. бохаец Гао Мохань. Последнее упоминание о Дундани содержится под 982 г. Динань же упоминалась с 970 по 991 гг. Правителями Динани были Ле Ваньхуа, У Сюаньмин, У Тайюань. В 975 г. бохаец Янь По восстал против киданьской власти. Посланные против него войска Елюя Хелиби нанесли ему поражение в битве на реке Чжихэ, однако он еще держался долгое время. В 995 г. У Чжаоду вместе с племенем ужэ напал на племя тели. Тели попросили помощи у империи Ляо. Кидани подошли к Ужечэну, но не смогли взять город. Далее кидани вышли к границе Корё и тогда У Чжаоду признал киданьскую власть над собой [Дьякова, 2014: 244-283; Гельман, 2006: 39-47; Асташенкова, Пискарева, 2016: 50-54; Ким, 2012: 112-116; Шавкунов, 2005: 24-32; Ким, 2013: 83-87; Ким, 2011: 63-68; Ивлиев, 2018: 177-186; Шавкунов, 2022: 41-46; Полутов, 2014: 16-19].

Впервые кидани упоминаются как одно из сяньбийских племен. Китайская историческая традиция возводила киданей или к дунху или к сяньби. Согласно же «Суй шу» обычаи киданей были схожи на обычаи мохэсцев. Последнее свидетельствует не в пользу тунгусского происхождения, а объясняется географическим фактором. Они жили на пространстве от Таорхэ до Пекина вместе с юйвень, кумо хи и муюнами. Э. Шавкунов предполагал, что Цидань это китайская транскрипция Эхи Дай – Великий дай. В. Таскин связывал этноним цидань с самоназванием племени. Упоминались Хитон-гол, Хитэн-уул. В Сокровенном сказании монголов киданей называли хитад. Мухаммед б. Наджиб Бекран указывал на племя хита. Для тюрков характерно было его называть кита, а монгольское произношение было через х. Г. Стратанович переводил цидань как искренний договор и сопоставлял киданей с народом, занявшим территории по некоему договору. В III в. кидани доставляли хлопоты китайскому государству Вэй. В 223-227 гг. они вторгались на китайские территории, но их вождь Бинэн был убит китайцем Ван Сюном. Кидани были вынуждены отступить в район Ляонина. Они возвращаются в район реки Шира-Мурэн. В 388 г. против киданей воевали табгачи из государства Тоба Вэй. На стороне киданей сражались кумо хи, но они были разбиты Мужуном Юаньчжунем. В 424 г. кидани приняли участие в борьбе между жужанями и государством Тоба Вэй. В 440 г. кидани стали данниками Тоба Вэй. В 466 г. прибывают кидани с данью в Тоба Вэй. В 466-471 гг. ко двору прибывали вожди всех киданьских кочевий. В 470 г. табгачи разбили жужаней, а в 475 г. жужаньский каган капитулировал перед табгачами. В 479 г. киданьский вождь Их Мохэфо Угань просил у Тоба Вэй о подданстве, поскольку побаивался жужаней. В 552 г. жужани были разбиты тюрками под руководством Бумына. Кидани же в 516 г. продолжали платить дань табгачам. Во время восстания тюрков против жужаней кидани выступили на стороне восставших. В 553 г. кидани восстали против китайского государства Бэй Ци, который был союзником жужаней. Во время этого набега кидани потеряли 100 тыс. людей. В 555 г. жужани были разгромлены тюрками, и Жужаньский каганат прекратил существование. Часть жужаней ушла на запад, в Европу, где получила название авар. Кидани стали вассалами тюрков и платили им дань конями и людьми. Ко времени появления династии Суй кидани делились на 10 кочевий каждое из которых выставляло от 1 до 3 тыс. воинов. В 581 г. кидани вместе с кумо хи выступили против Тюркского каганата. Во время этого восстания кидани воевали против тунгусоязычных племен мохэ в 582 г. В 583 г. китайский посол из империи Суй подкупил киданей. Киданьский вождь Мохэфо воевал на стороне тюркского принца Торэмэна против Шаболио. В 585 г. кидани прибыли к китайской границе. В конце VI в. восточные роды киданей зависели от корейского государства Гаоли. В 598 г. сын киданьского вождя Тхана Юань совершил набег на китайцев Ляоси, однако он был неудачным. Западная часть киданей

вместе с кумо хи и шивей попала в зависимость от тюрков. Кидани в V-VI вв. возглавлялись вождем-мофухэ. Решение о войне принимал совет старейшин всех племен. В 604 г. кидани подчинились кагану Восточного Тюркского каганата Жангара. В 605 г. они восстали против него и китайцев. В 611 г. они отправили посольство к китайцам. В 20-х гг. VII в. дахэ (вождь) Суньбаоцао вместе с мохэским вождем Тудици напал на Китай. В 628 г. киданьский вождь Мохой покорился империи Тан. В 627 г. кидани выступили на стороне китайцев в борьбе против восточнотюркского кагана Кат Иль-хана. В 644 г. вождь киданей Кугэ подчинился империи Тан и вместе с мохэ и кумо хи принял участие во вторжении в Гаоли. В 646 г. киданьскому вождю была пожалована область Сунмо. В 654 г. правитель Гаоли Цан вместе с мохэ напал на киданей. В 660 г. кидани приняли участие в карательном походе на Бо-цзи. В 80-90-х гг. VII в. кидани на стороне империи Тан воюют против кок-тюрков. После смерти Кугэ кидани и кумо хи восстали против китайского господства. Восстание было подавлено при помощи тюрков-шато. Позже китайцы построили ряд укреплений против киданей. В 695 г. киданьский правитель Ваньюн покорил соседние племена. После этого он атаковал китайский округ Чжунчжоу. В 697 г. часть киданьских племен была покорена кок-тюрками. В том же году кидани разбили китайское карательное войско. Тогда императрица У Хоу вошла в союз с кок-тюрками и кумо хи и разбила киданей. В 716 г. танские власти организовали из киданей корпус, киданьские племена были распределены по 8 округам, а их вождям дали титул цыши. В 710 г. кидани восстали против кок-тюрков. В 718 г. киданьский вождь Согу прибыл к танскому двору и был дружественно встречен. В 720 г. кидани Кэтуоя напали на китайские пограничные земли. В том же году был заключен мир, по которому кидани и кумо хи стали союзниками империи против кок-тюрков. Зимой 721 г. кок-тюрки напали на киданей, а в 722 г. на кумо хи. В 731 г. кидани и кумо хи как вассалы присутствовали на похоронах кок-тюркского кагана Кюль Тегина. До 730 г. кидани еще назывались Дахэ. Дахэ состояли из сиваньдань, адахэ, цзюйфуфу, юйюйлин, жилян, пили, цилюй, юйчжэньхоу. В 730 г. кидани воевали против китайцев. В 733 г. Кэтугань напал на границы империи Тан. В 734 г. киданьский вождь погиб, но восстание продолжалось и в 737 г. В 40-х гг. VIII в. восстание киданей против империи Тан продолжалось. Только в 745 г. вождь киданей Ли Хуайсю заключил мир с Танской империей. В том же году кидани вновь восстали, но были разбиты Ань Лушанем. После падения Кок-Тюркского каганата кидани уже не особо покорялись империи Тан. В 755 г. кидани приняли участие в восстании Ань Лушаня. Однако кидани сражались и за легитимную власть, например, киданьский полководец Ли Гуаньби со своим отрядом прикрывал Лоян. В 756 г. Ли Гуаньби нанес поражение сподвижнику Ань Лушаня Ши Сымину. В 756 г. фэньянский цзэдуши подчинил своей власти киданей. Вожди киданей получали чин от императора и до 850 г. отправили к китайцам 30 посольств. В 842 г. уйгуры разбили киданей, которые покорялась уйгурам со времени основания Уйгурского каганата. В 841 г. киданьский вождь Кюйсюй восстал против уйгуров. В 868 г. киданьский вождь Си Тудунсу отправил последнее вассальное посольство в империю Тан. В «Синь Юань ши» правитель киданей назван Сизэрчжи. Его наследником был вождь Киньде. В 80-х гг. IX в. кидани напали на кумо хи и на шивей. В это же время они совершали набеги на китайское пограничье. В это время кидани делились на восемь племен и имели 43 тыс. воинов. В это время среди киданей выдвигаются роды Елюй и Сяо, которые наравне с родом Дахэ играют большую роль [Пиков, 2016: 158-177; Крадин, Ивлиев, 2014: 19-32; Twitchett, Tietze, 1994: 44-53; Sinor, 2003: 232-234].

Елюй Апоки родился в 872 г. В Цидань го чжи отмечались личностные качества этого вождя. Отцом Апоки был Ганьли из рода Елюй. Отец заставил пленных китайцев учить Апоки китайскому языку. В 903 г. кидани начали строить поселения с фортификациями. В 911 г. Елюй Апоки учредил государственные железоплавильные хозяйства. В 901 г. Елюй Апоки подчинил себе часть племен шивей на севере. Немного позже путем мирных переговоров он убедил подчиниться племена кумо хи. В 903-904 гг. Елюй Апоки совершает несколько набегов на пограничье империи Тан. В 905 г. он подчинил себе несколько больших китайских городов. В 907 г. Елюй Апоки реорганизует конфедерацию киданей в

империю Ляо. Чтобы легитимировать свою власть он считал себя преемником прекратившей существование в этом году империи Тан. С 907 г. кидани воевали против Бохая. В 911 г. младшие братья попробовали восстать против Елюя Апоки и их восстание было окончательно подавлено только в 914 г. В 917 г. один из смутьянов Елюй Лагэ бежит к китайцам. В 916 г. Елюй Апоки принял имперский титул. Касательно войны киданей против китайцев, то в 902 г. кидани вторгались в Хэбэй и Хэдун. В 903 г. они атаковали Цзиньчжоу. В 905 г. Елюй Апоки пошел на союз с вождем тюрк-шато Ли Кэюном. В 907 г. киданьский правитель организовал добычу железной руды. В 908 г. кидани удлинители Великую Китайскую стену. В 909 г. была воздвигнута памятная стела в честь Елюя Апоки. В 915 г. в столице империи Ляо был воздвигнут храм Конфуция. В 916 г. Елюй Апоки приказал строить в своих владениях буддистские, даосские и конфуцианские храмы. В 925 г. кидани совершили поход против тогонов, тангутов и цзубу. В 924 г. кидани пришли на реку Орхон. Там по приказу Елюя Апоки была стерта памятная надпись в честь уйгурского кагана. Взамен этого на этой стеле была высечена надпись на китайском, киданьском и тюркском языках в честь киданьского императора. В 924 г. ко двору Елюя Апоки прибыло посольство от багдадского халифа. Годом раньше прибыло посольство из государства Саманидов. Сподвижницей киданьского императора была уйгурка Шулюй Пин, которая была императрицей. В 924 г. ко двору киданей прибывает посольство из Идыкутства Кочо. В 920 г. была создана киданьская письменность. В 925 г. Деле младший брат Елюя Апоки встретил уйгурских послов. В 926 г. кидани сокрушили государство Бохай. Захваченные земли были переименованы в Дундань, а на его престол был посажен сын Апоки принц Пэй. Восстание бохайцев было подавлено. В 947 г. правителем государства Дундань был назначен младший брат Апоки Аньдуань, который умер в 952 г. После 952 г. Дундань более не упоминалась в истории. Сам Апоки умер 16 августа 929 г. Елюй Апоки был основателем империи Ляо. При нем кидани стали главной силой на территории будущих Монголии и Маньчжурии. В 927 г. императрица Шулюй убила 100 крупных киданьских военачальников. В правление Елюй Дэгуана в 936 г. кидани разгромили империю Поздняя Тан. Дэгуан помог Ши Цзунтану императору Поздней Цзинь разбить тюрк-шато. По договору с китайской империей Поздняя Цзинь они захватили Синьчжоу, Учжоу, Юньчжоу, Инчжоу, Шочжоу. В 944 г. кидани вторглись в Хэбэй. Войска Поздней Цзинь оказывали сопротивление и даже смогли нанести киданям несколько поражений. В 945 г. цзиньский император Чу-ди попробовал вовлечь в борьбу против империи Ляо Корё. В 946 г. цзиньские войска были уничтожены при Хэнчжоу. В 947 г. кидани захватили Далян, столицу Поздней Цзинь. Чу-ди был сослан в Фуюй. В 947 г. государство киданей стало называться Да Ляо (Великое Ляо). При Елюе Дэгуане была введена дуальная система управления. Северная администрация управляла киданьскими и подчиненными им монгольскими и тунгусскими племенами, а южная администрация руководила китайцами. Дэгуан предпочитал китайскому быту киданьский образ жизни. В 947 г. на смену Дэгуану пришел император Юнкань Уюй сын принца Туюя. В начале своего правления он столкнулся с императрицей Шулюй, которая возглавляла ортодоксальную киданьскую партию. Во главе заговора стояла императрица Шулюй. Она собрала войско, однако в битве при Дуаншуй (Шара-Мурэн) оно было разбито. Шулюй была отправлена в ссылку и пребывала при мавзолее Елюя Апоки. В 948-949 гг. киданьская знать организовала ряд заговоров против императора. Нужно отметить, что смута среди киданей позволила китайцам вернуть ряд территорий. В 949 г. китайцы отразили киданьское вторжение в Хэбэй. В 951 г. Уюй призвал вождей киданьских кочевий для вторжения в Китай, но те отказались и организовали заговор против императора, который возглавили принцы Оусэн и Шулюй. Уюй был убит, а между Оусэном развернулась борьба за власть в которой победил Шулюй. Он правил в 951-969 гг. как император Муцзун. Против Шулюя были заговоры в 952 и 959-960 гг., но они были раскрыты. В 969 г. на престол взошел Уюй известный больше как император Цзинцзун. В 975 г. он заключил с империей Сун мирный договор. В 979 г. империя Сун затевает войну с марионетками киданей государством Бэй Хань. В 980 г. кидани наносят китайцам поражение на перевале Вачао. В 982 г. Цзинцзун

умирает и императором становится Лунсюй известный как император Шэнцзун. В 986 г. китайцы снова терпят поражение в противостоянии с киданями. В 988 г. к власти пришел император Шенцзун, который ввел систему экзаменов для чиновничества. В период 989-995 гг. кидани не воевали с империей Сун. В это время китайцы старались натравить на киданей чжурчженей и корейцев. В 990 г. империя Ляо признала тангутское государство Си Ся. В 992-994 гг. кидани воюют с чжурчженями. В 994 г. китайский император хотел заключить с киданями мир, но посылал своих послов к чжурчженям, чтобы те восстали. В 999 г. кидани возобновили войну с китайцами. В 1004 г. кидани начали мощное наступление на владения империи Сун. Император Шэнцзун и его генерал Сяо Талау дошли до местностей Шунанчжун и Инчжоу. В 1004 г. был подписан Шаньюанский мирный договор, по которому китайский император признал себя вассалом киданей и платил дань, которая состояла в 100 тыс. кусков шелка и 100 тыс. лян серебра ежегодно. При правлении Шэнцзуна с киданями устанавливаются контакты Газневиды. В 1026 г. кидани вторглись вместе с тангутами во владения Идыкутства Кочо и Ганьсуйского Уйгурского каганата. В 1031 г. Шэнцзун умирает. На престол восходит принц Мубугу более известный как император Сицзун. Фактически страной правила его мать императрица Фатянь. В 1034 г. она задумала избавиться от Сицзуна, но заговор был раскрыт. Фатянь была отправлена в ссылку. В 1041 г. империя Сун была занята пограничным конфликтом с тангутами. Кидани хотели отнять у китайцев ряд территорий. В 1042 г. состоялся пограничный конфликт с империей Сун, когда китайцы нарушили договор и начали строить фортификации на границе. Этот незначительный конфликт завершился мирным договором, условия которого практически дублировали условия Шаньюанского мирного договора 1004 г. В 1044 г. на территории империи Ляо восстало несколько тангутских племен. Ли Юаньхао оказал помощь восставшим и укрыл их на своей территории. Кидани вторгаются в Си Ся. Тангуты отступали, не давая боя. В конце концов, они выдали восставших. Однако мир не был достигнут. Тангуты заманили киданей в засаду, и киданьский генерал Сяо Худу попал в плен. Войско киданей было разбито. Потом тангуты выдают империи Ляо пленных киданей. В 1049 г. кидани попробовали взять реванш. Войско киданей возглавил сам Синцзун. Для кампании был специально построен флот. Однако вспомогательный корпус киданей был разгромлен, а сам император был вынужден отступить. В 1050 г. уже тангуты форсировали Хуанхэ, но были разбиты киданями в битве при реке Саньцзяочуань. Кидани совершили рейд. После неудачного контрнаступления тангуты запросили мира. В 1055 г. к власти пришел принц Хунцзи, который известен как император Даоцзун. Он хорошо разбирался в даосизме и буддизме. В 1063 г. был раскрыт заговор против императора. В правление императора Даоцзуна в 1055-1101 гг. кидани гордились тем, что их цивилизация не хуже китайской. Однако в империи Ляо наблюдалось перепроизводство бюрократии, и киданьская государственность испытывала кризис. Власть захватила кучка интриганов и авантюристов, среди которых выделялся Елюй Исинь. В 1075 г. была организована интрига против императрицы Сюаньни, в результате чего та погибает. Новая императрица из родственников интриганов в 1077 г. оклеветала наследника Елюя Цзюня в результате чего он был разжалован в простолюдины и отправлен в ссылку. Цзюня убили посланные Исинем убийцы. В последние годы своего правления Даоцзун фактически отошел от управления государством. В 1074 г. с новым нарушением договора кидани снова вторгаются в китайские земли. По договору 1075 г. империя Сун потеряла значительные территории. В 1101 г. к власти пришел Елюй Яньси более известный как Тянь-Цзо. Эта персоналия сыграла роковую роль в истории киданьской государственности. Зная нравы киданьского двора, Тянь-Цзо казнил многих принцев и генералов. Борясь с конкурентами, кидани проспали угрозу с востока. В 1112 г. во главе чжурчженей встает дубоциле Агуда. Чжурчженский правитель чувствует себя настолько уверено, что отказывается исполнять ритуальный танец во время праздника Первой рыбы. В 1114 г. чжурчжени нападают на округ Нинцзячжоу. Отправленные ему на помощь войска во главе с бохайцем Гао Сяньшоу и киданем Сяо Табуе были разбиты. Тянь Цзо направил против Агуды войско Сяо Сысяня. Кидань недоценили противника и были

рабиты чжурчженями в битве при Чухэдянь. Тянь Цзо простил своих военачальников за поражение, что пагубно отобразилось на дисциплине. Войска Сяо Дили были разбиты Агудой. В 1115 г. Агуда провозгласил создание империи Цзинь и отправил Тянь Цзо послание с вызовом. Тянь Цзо выступил в поход и подступил к горному проходу Томэнь, но в самой империи Ляо вспыхнул мятеж Елюя Чжанцзяна. Император был вынужден возвратить войско из похода. Оставшиеся киданьские войска были разбиты чжурчженями в битве при Хубдугань. Среди киданей распространилась паника и мнение о непобедимости чжурчженей. В 1116 г. Тянь Цзо подавил мятеж бохайцев Гао Юнчана и Елюя Чжанцзяна. В 1117 г. чжурчженям без боя сдались округа Чуньчжоу, Сяньчжоу, Цяньчжоу, Ичжоу, Хаочжоу, Хуйчжоу. В 1117 г. Агуда отправил к Тянь Цзо своих послов с предложением мира. В 1118-1120 гг. велись мирные переговоры. Чжурчжени требовали от империи Ляо признания вассальной зависимости, дани, передачи провинции, аманатов. Кидани согласились только с половиной условий. В 1120 г. чжурчжени взяли Верхнюю столицу. К началу 1121 г. чжурчжени занимали половину территорий империи Ляо. В 1122 г. империя Ляо распадается. В Южной столице себя императором провозглашает Вейго-ван Чунь. Под контролем Тянь Цзо остались пустынные и некоторые степные районы. В 1122 г. округа Западной столицы империи Ляо покорились чжурчженям. В 1123 г. Тянь Цзо при помощи тангутов скрывается от чжурчженей на западных рубежах империи Ляо. В 1125 г. он был схвачен чжурчженским генералом Ваньянь Лоуши. Сопrotивление продолжал Елюй Даши. В 1122 г. он разбил войска империи Сун на юге, а в 1124 г. организовал курултай, на котором было решено уйти на запад. На этом курултае кроме киданей присутствовали представители 18 племен степных территорий современной Монголии. Елюй Юйду же в 1121 г. перешел на службу к империи Цзинь и служил чжурчженям до 1132 г. Кидани вошли в состав аристократии империи Цзинь. Чжурчжени предпочитали управлять китайцами через киданьское посредничество. Касательно борьбы с кочевниками, то уже в 924 г. кидани захватили древние земли туцзюе и вступили в область уйгуров. В 931 г. они вышли на границы енисейских кыргызов в Кем-Кемджиуте. Китайский путешественник Ху Цяо в 953 г. сообщал, что на западе империи Ляо живут туцзюе (тюрки) и хуйхэ (уйгуры), а границы простираются до земель сяцзясы (кыргызы). Григорий Абу-л-Фарадж Бар Гебрей под 1046 г. сообщал, что киданям подчиняются орды татар и 60 королевств. Вассалом киданей было владение Менгу, правители которых прибыли к киданям с посольством в 1084 г. Сами кидани компактно жили у Дунбэя и во Внутренней Монголии. Кумо хи жили от них на юго-запад. На территории Хэбэя жили потомки муюнов, а возли Иньшаня татани. Часть южных шивей жила среди киданей. Основная масса шивей жила у Буир-Нора. На Селенге жили меркиты, а на Танну-Ола дархаты. Тогоны жили в Алашани, Цайдаме, Ганьсу. В районе Великой Китайской стены жили тюрки-шато, а в районе Гирина небольшие тюркские группы. Монголы, жившие за Керуленом, не были вассалами киданей, но в 1084 г. от Тумбинай-сэчэна прибыло посольство в империю Ляо. Правители монголов брали в жены представителей киданьский родов олхонутов и хонкиратов. По «Ляю ши» северной границей империи Ляо была река Керулен. В 930, 952 и 977 гг. енисейские кыргызы присылали дань ко двору империи Ляо. Соседями империи были племена цзубу. Этот этноним в «Ляю ши» соответствует термину «дада» китайских источников. Л. Квонтен указывает, что этническая принадлежность цзубу неясна. К. Витфогель считает их татарами. Ю. Дробышев и Г. Пиков склоны принять эту гипотезу. В 918 г. цзубу платили дань киданям. Однако уже Елюй Апоки был вынужден воевать против них в 924 г. В 983-984, 1000, 1012, 1069 гг. цзубу восставали. В 994 г. против цзубу было отправлено киданьское войско под руководством Хулянь двоюродной бабки императора Шицзуна. На месте бывшего уйгурского города Кедуня был сооружен киданьский город Чженьчжоу. Позже его монголы переименовали в Хатун-хот. В бассейне реки Толы было основано три киданьских города, которые соответствуют городищам Чинтолгой-балгас, Харбухын-балгас, Улан-хэрэм. Уйгурскому Кэдуню соответствует городище Хэрмэн-денж. Таким образом, на Толе и Керулена была выстроена киданьская стена против племен цзубу. Это вал простирался на

731 км от Улдзи-Гол до реки Гэньхэ. В 1013 г. цзубу осаждали эти киданьские крепости. Елюй Тангу касательно киданьских крепостей в степи отмечал, что они слишком отдалены и что помощь не сможет прийти вовремя. В 1026-1027 гг. восстали все племена цзубу. Они разгромили несколько корпусов киданей. В конце XI в. цзубу вновь восстают, но в 1097 г. они были разбиты. В 1092 г. кидани снова воюют против цзубу, однако вождь цзубу Могусы (Меркух-Буюрук-хан) не только разбивает посланные против него войска, а в 1093 г. вторгается на непосредственные киданьские владения. Только к концу 1095 г. Могусы был разбит. В 1100 г. Могусы был схвачен. В 1119 г. вождь цзубу Бушучжи воспользовавшись войной киданей и чжурчженей восстал. При империи Цзинь цзубу много раз совершали нападение на чжурчженское пограничье. Областью расселения цзубу проходила от пустыни Гоби до земель на север от Керулена. Земли цзубу были разделены Елюем Апоки на три наместничества. На Орхоне находился киданьский город Хэдунчэнь, который станет для Елюя Даши опорным пунктом для миграции на запад. Во владения цзубу сбегали кидани. В 1203 г. у монголов был Елюй Ахай, кидань отправленный чжурчженями как посол к кереитскому правителю Ван-хану. В 1211 г. кидани провозгласили создание империи Восточное Ляо. На протяжении 1211-1220 гг. кидани помогали монголам против чжурчженей. Отношения киданей с Бохаем были напряженными. Во время правления последнего бохайского правителя Да Инчжуана Елюй Апоки был вынужден держать на границе с Бохаем значительные силы, чтобы предотвратить вторжение. В 908 г. кидани вторглись в бохайские владения на Ляонине. Ранее бохайцы просили японцев помочь им в борьбе с киданями. В 915 г. кидани выходят к реке Ялу и к Елюю Апоки отправляют посольства корейские государства Силла и Корё. В 918 г. Да Инчжуан предложил киданям мир с Бохаем. В 919 г. кидани отторгли от Бохая земли, прилегающие к реке Ляохэ. В 924 г. бохайцы напали на киданьский округ Ляочжоу. В ответ на это кидани в 925 г. создают коалицию из уйгуров, Силла, тангутов, тибетцев, шивей, шато против Бохай. В 926 г. кидани взяли города Фууй и Хуханьчэ. Да Инчжуан был захвачен в плен, а его сын Гуансянь бежал в Корё. Бохай просили помощи у соседей и даже имели союз с Силла. Однако корейцы из Силла выступили на стороне киданей. Из земель Бохая в районе реки Сунгари и Муданьцзян было образовано царство Дундань, где правил киданьский принц Тууй. Остатки Бохая организовались в царство Динань. Уже в 926 г. на подчиненных киданями территориях Аньбянь, Моцзе и Динли восстали мохэсцы. Кидани были вынуждены держать в Бохае значительные гарнизоны. В 930 г. Тууй бежал к китайцам, а его на престоле Дундани заменила его жена из рода Сяо, а после нее сын Туоя Ууй, который потом стал и киданьским императором. На свободных от киданей землях Динани правил род У, представители которых поддерживали связи с империей Сун. В 970 г. китайцы предлагали Динани выступить против киданей, а в 975 г. произошла большая война. Динань в 989 и 991 гг. предлагала китайцам вместе выступить против киданей. В 995 г. правитель кумо хи Хэшону был направлен киданьским императором, чтобы покарать Динань, но был разбит мохэсцами. В 1029 г. в Восточной столице восстал Да Яньлин который протестовал против внедрения китайских порядков в прежних владениях Бохая. Он провозгласил создание государства Син Ляо. В 1030 г. Да Яньлин отправил посольство в Корё, прося о помощи против киданей. В битвах у реки Пушуй и горы Шоушань бохайцы были разбиты. Бохайский генерал Ян Сунши открыл перед киданями ворота столицы. Последнее восстание бохайцев под руководством Гу Юя и Гао Юнчана произошло во время киданьско-чжурчженской войны во время правления Агуды. Дундань же вошла в состав империи Ляо напрямую в 982 г. В 928 г. Ляоян стал Восточной столицей киданей. В 983-985 гг. были покорены амнокканские чжурчжени. В начале X в. корейцы создали фортификации на севере своей страны. В 942 г. киданьский император постарался наладить отношения с корёским ваном. В борьбе между киданями и чжурчженями корейцы придерживались нейтралитета. Так же Корё было нейтральным во время конфликтами между киданями и китайцами. В 993 г. кидани вторглись в Корё. Киданьское войско возглавлял Сяо Сунин. Кидани захватили уезд Бонсан и крепость Анюнчжин. Было достигнуто мирное соглашение, по которому Корё

стало вассалом империи Ляо. В 1010 г. кидани снова вторглись в Корё, воспользовавшись смутой среди корейцев. Кидани осадили Хынхвачжин и разбили корёсцев в битве при Тхончжо. После этого кидани взяли Кэген, столицу Корё. Отступить киданям пришлось вследствие тяжелой зимы. Корейцы отбили крепость Квакчжу. В 1012 г. кидани требовали от корейцев передать империи Ляо несколько чжурчженских крепостей. В 1013 г. кидани неудачно форсировали реку Амноккан. В 1014 г. кидани дошли до Тхончжу, в 1015 г. осадили Хынхвачжин и Хтончжу, в 1016 г. Квакчу. В 1018 г. корейский полководец Кан Гамчхан разгромил киданей. В ответ на это в Корё вторглись войска Сяо Пайя. Кидани в 1019 г. осадили корейскую столицу, однако они были разбиты в битвах при Матхане и Чанчжу. Сяо Пайя был вынужден отступить. Эти кидани были разбиты Ким Чжонхёном при Кучжу. В 1022 г. Корё было вынуждено признать империю Ляо своим сюзереном. После этого войны прекратились. В Корё находили себе пристанище бежавшие от киданей чжурчжени. В Империи Ляо самих киданей насчитывалось 700 тыс., бохайцев было 450 тыс., кочевников не-киданьского происхождения было 200 тыс. Китайцев было 2,4 млн. Возглавляли империю Ляо династии Елюй и Сяо. Чиновничество было представлено преимущественно китайцами, как и большинство податного земледельческого населения. До образования империи Ляо конфедерация киданей состояла из племен Даньцзели, Ишихо, Шихо, Навэй, Пиньмо, Нэйхуэйцзи, Цзицзе и Сивей. В период до 716 г. правящим родом был Дахэ, а потом род Яоянь. Елюй стал правящим родом со времен Елюя Апоки. При последнем был создан императорский домен. Вся империя делилась на пять больших округов. Кидани заимствовали у борхайцев систему пяти столиц. Верховная столица называлась Шанцзин, Восточная Дунцзин, Центральная Цзунцзин, Южная Наньцзин, Западная Сицзин. Округа делились на области, префектуры и уезды. Наследственная монархия у киданей была установлена Елюем Апоки. До того была система выборных вождей. Основой государства было войско. Свои успехи кидани объясняли «Небесным мандатом». Для киданьского войска была характерна жесткая дисциплина. Основой войска была конница, вследствие чего киданьские войска были мобильны. Кидани были организованы в ордо (орды, ставки). Отряды ордо были самыми боеспособными частями киданей. Кидани выставляли около 100 тыс. воинов. В войско призывались мужчины от 15 до 50 лет. При кампаниях киданей максимальное количество воинов достигало 75 тыс. Воин имел на вооружении 4 лука с колчанами по 100 стрел в каждом. Для империи Ляо были характерны города. В доимперское время для киданей были характерны кочевническое скотоводство и охота. Земли киданей были богаты пушниной. В степи кидани же выращивали просо, как и другие кочевники. Кидани создали свою письменность и благодаря этому киданьский язык известен намного больше исследователям чем другие протомонгольские и парамонгольские языки. Существовало киданьское право, которое развилось на основе традиций киданей и китайского права. Для своей империи кидани заимствовали китайскую модель цивилизации, при этом сохраняя для себя кочевые обычаи [Franke, 1990: 400-410; Пиков, 2016: 178-188, 201-316; Крадин, Ивлиев, 2014: 33-60; Twitchett, Tietze, 1994: 53-153; Харинский, 2015: 323-330; Крадин, Ивлиев, 2011: 111-121; Дробышев, 2010: 108-120; Луньков, Харинский, Крадин, Ковычев, 2009: 155-171; Ван Сяофу, 2021: 61-96; Пиков, 2019: 95-108; Васютин, 2014: 49-53; Крадин, Ивлеев, Васютин, 2014: 53-57; Пиков, 2020: 165-176; Sinor, 2003: 234-239; Wright 2005: 7-228].

Предками чжурчженей были племена ши мохэ согласно «Цзинь ши». Согласно же Цзинь чжи чжурчжени назывались «чжуличжень». В «Саньчао бэймэн хуйбянь» предков чжурчженей называли «ньюйчжень». Все же эти источники вообще называли их соплеменниками хэйшуй мохэ и считали боковым ответвлением бохайцев. В «Саньчао бэймен хуйбянь» и «Цзинь чжи» указывалось на связь чжурчженей с корейцами ченьхань, там же указывалось на связь с корейцами Гаоли, а в «Цзинь ши» указывалось еще на связи и с Силла. В «Цзинь ши» сказано о подчинении сумо мохэ и хэйшуй мохэ Гаоли. «Цзинь ши» относит хэйшуй мохэ центральное место в политической жизни Маньчжурии. В «Цзинь чжи» кроме этого племени как ядро чжурчженей указаны хуйба и тели. В «Саньчао бэймэн

хуйбянь» упоминались целый ряд чжурчженских племен. Предками мохэ и чжурчженей в китайской историографии традиционно рассматривают сушеней, илоу и уцзи. Илоу как политическая и этническая реальность существовали в эпоху империи Хань. Сушени же существовали в период воюющих царств и империи Цинь. Существование же уцзи можно датировать IV-VII вв. Уцзи состояли из семи племен, из которых выделялись три. Это сумо мохэ, хэйшуй мохэ, чанбошань (бошань). Во время империи Тан остались два племени – сумо мохэ и хэйшуй мохэ, однако при династии Суй которая предшествовала Тан все племена уцзи назывались мохэ. Непосредственными предками чжурчженей были хэйшуй мохэ, то есть мохэ живущие на реки Хэйшуй. Кидани делились чжурчженей на мирных, нейтральных и немирных. С завершающего периода существования империи Тан чжурчжени расселялись на всей территории Маньчжурии. В первой половине X в. хэйшуй мохэ упоминались в Китае. В корейском источнике Корё са упоминались и чжурчжени и хэйшуй мохэ. Посол Утоу прибывший в 1020 г. зафиксирован как хэйшуй Утоу. С 1027 г. хэйшуй мохэ прекращают упоминаться. Нужно отметить, что в китайских источниках «Ляо ши» и «Сун хуй яо цзи гао» хэйшуй мохэ не упоминаются среди данников киданей. Прибывшие в Корё Утоу и Юаньпу в 1033 г. уже упоминаются как восточные чжурчжени. С 20-х гг. XI в. хэйшуй мохэ вытесняется этнонимом чжурчжень. В Корё са упоминается 30 родов чжурчженей. Основу чжурчженей составили хэйшуй мохэ, которые жили около корейской границы, восточнее Илань. Чжурчжени были лояльны к Бохай, которое основало родственное им племя сумо мохэ. Тели как этническая реальность появились в IV в. Они подчинялись Бохаю и киданям. Это племя поддерживало связи с империей Сун, Корё и Японией. Существовали танские и ляоские тели. Первые жили к западу от Саньсина. Зона реки Аньчуху относилась к региону тели. Верхняя столица Бохая Ужэчэн оказалась после падения этого государства под властью чжурчженей. В первой половине XI в. туда пришли киданьские тели. Кроме тели в состав чжурчженей влились племена юэси, фуне, юйлоу, ужэ, уго, которые составили пять стран. Царский род чжурчженей Ваньянь имел корейские корни. Ваньянь свою генеалогию возводило к Корё и даже Когурё. Согласно преданию записаному в «Цзинь ши» Ханьпу с братом Баохули прибыл из Корё, а Агунай остался в Корё. По «Да Цзинь го чжи» чжурчжени первоначально именовались чжуличжень. Кидани писали о люйчжэнь. По персидски чжурчжени назывались джурджи, но Рашид ад-Дин писал этноним как чжурчжи. Монголы называли чжурчженей джурджитами, а уйгуры джурджи. В «Саньбао бэймэн хуйбянь» отмечалось, что в первой половине X в. чжурчженей называли нюйчжи. В Цзинь ши этим временем названа середина VII в. В «Ляо ши» этноним «нюйгу» связывали с племенами шивей. Центральное место в этногенезе чжурчженей заняли хэйшуй мохэ. Также активно участие принимали другие мохэские племена – сумо, фуне, байшань, а также племена хуйба, тели, юэси, юйлоу, ужэ, уго, вэймо. Известия о первых пяти чжурчженских правителях до Агуды имели легендарный характер. В сочинении Ма Дуань-линя первоначальное место обитания чжурчженей обозначено между Сунгари, Ялуцзян, Корё и Бохаем. Мохэ впервые появились в Китае еще в эпоху империи Суй. Однако тот же автор говорит, что впервые о люйчжэнях узнали в середине VII в. У чжурчженей сложились тесные отношения с Бохаем, хотя они находились и вне сферы влияния бохайской культуры. В 903 г. кидани напали на чжурчженей и захватили 300 семейств. В 906 г. кидани повторили набег. В 926 г. под давлением империи Ляо пало государство Бохай и кидани подчинили южных чжурчженей. Эти племена вошли в киданьские источники как мирные чжурчжени. К этим чжурчжэням прибывал киданьский наместник. По реке Хуйфа жило чжурчженское племя хуйба. Они подчинялись управлению империи Ляо в Сяньчжоу. К северу от них, в бывшей провинции Гири и теперешнем Приморье, жили немирные чжурчжени, которых империя Ляо не контролировала. Эти отдаленные земли контролировались начальниками округов, наместниками и губернаторами. Ялуские чжурчжени жили по левому берегу Ялу, ужэ по верхнему и среднему течению Ялу, 30 родов в долине Хамхына, хуйба на реке Хуйфа, чанбошань по хребту Чанбошань, к северу от озера Ханко жили ута и хешиле, уго жили между Сунгари и Уссури, вачжунь и чжидэ обитали по среднему течению реки Суйфун, а

угулуны и ханьго по нижнему ее течению, бассейн Уссури занимали удигай, ужэ, хешиле и ваньянь. В низовьях Уссури и по Амуру жили тели. На землях приморско-корейского Пятиречья жили угулуны, уянь, пуча, хешиле, взньдихэнь, пусань. В Центральной Маньчжурии северней хребта Цинлин жили улиньда, к северу от гор Хулунылин цзягу и чжуху, по реке Аньчжуху – ваньянь, между реками Мулуныхэ и Буямихэ – полуму, в бассейне Нонни – уцзи и дилэ. Одновременно с киданьскими походами корейцы активизируются и посылают экспедицию Ю. Гымпхилия с целью расширить свои земли за счет чжурчженей, но эта экспедиция окончилась неудачно. Разгромив Бохай, кидани создали на его землях вассальное государство Дундань для управления бохайцами и чжурчженями. Столицей Дудани стал город Хухань. Государем был посажен сын Елюя Амбагяня. Дундань платило империи Ляо 150 тыс. дуаней ткани и 1000 коней. В 929 г. кидани вывели войска и Дундань упала. Род Да основал государство Поздний Бохай, а род Ле создал государство Диньянь. В Позднем Бохае реальными хозяевами было племя ужэ во главе которого был род У. Уже покорили Диньянь. После этого они попытались захватить контроль над городом Фууй, который контролировали кидани. В 975-987 гг. жители этого города были уведены ужэ в свои владения. В 982 г. Дундань была включена в губернию восточной столицы империи Ляо. В 983 г. кидани попробовали покорить чжурчженей на реке Ялу. Поход киданей был удачен, они захватили в плен много чжурчженей. Однако в это время кидани еще не контролировали чжурчженей Ляодуна. В 985-986 гг. кидани снова вторглись в чжурчженские владения. Елюй Сяньчжэнь привел 100 тыс. пленных. В 988-989 гг. империя Ляо посылает войска против племени ужэ, но те, опираясь на поддержку империи Сун, отбивают вторжение. В 990 г. кидани отправляют на Ялу новую экспедицию, а в 991 г. строят там три крепости. В 993 г. империя Ляо и Корё заключили договор, по которому Корё доставались земли на восток от реки Ялу и обязывалось очистить эти земли от чжурчженей. В 995 г. империя Сун предлагает деньги чжурчженям за восстание. Чжурчжени, стесненные киданями и корейцами, не имели для этого сил и о намерениях китайцев донесли империи Ляо. В земли чжурчженей в 993, 1010 и 1018 гг. приезжали киданьские сборщики дани. Чжурчженское племя хуйба вместе с ужэ вошли в Поздний Бохай. Когда кидани ходили на Поздний Бохай, то хуйба взяли Гуйчжоу. В 1028 г. кидани напали на хуйба и те были вынуждены спастись на корейской территории. В 1032 г. хуйба прекратили контакты с империей Сун. В 1043 г. кидани создали специальное управление по надзору над хуйба. В 1033-1044 гг. чжурчжени враждовали с корейцами за контроль над территорией Хамгён. Корейцы соорудили против них вал и чжурчженское вторжение в Корею в 1047 г. было неудачным. Корейцы перешли в контрнаступление и опустошили чжурчженские поселения около вала. В 1079 г. чжурчженям правил Хэлибо, который был шестым правителем. Касательно Ханьпу основателя чжурчженского союза то неизвестно когда он правил. При втором правителе чжурчжени начали строить дома вместо землянок. Сын Суйкэ третий правитель Шилу начал издавать законы. Время следующего правителя Угуная точно не определено. Он родился в 1020 г., а умер в 1074 г. Его правление должно было начаться в 1040 г. и закончиться в 1074 г. Он консолидировал многие чжурчженские племена. К нему присоединялись и ужэ и теле. Враждовал Угунай с чжурчженским племенем улиньда, которое возглавлял вождь Шисянь. Шисянь удачно противостоял Угунаю и только благодаря интриге, когда Угунай оклеветал Шисяня перед правителем империи Ляо, то Шисяня бросили в темницу. Угунай также воевал против Баименя вождя племени уго. Он вызвался от имени империи Ляо воевать против уго. За это он удостоился титула тайши. Уго восставали против Угуная в 1048 и 1069 гг. После смерти Угуная против его сына Хэлибо выступил Бахэй брат Угуная. Последнего поддержали вожди ряда племен. Произошла гражданская война за престол. В 1091 г. в битве под Подату Хуанби и Сяньду со своими племенами покорились Хэлибо. Бухуй и Суга же были убиты своими людьми. В 1092 г. на престол пришел брат Хэлибо Полашу. В 1092 г. он организовал поход против мятежного вождя Мачаня, а в 1093 г. против Бахэя и Боликая. В 1095 г. на смену Полашу пришел его брат Ингэ. Властью империи Ляо ему был дарован титул цзедуши только в 1102 г. Соправителем

Ингэ был Сагай сын Хэчжэ. В 1095-1096 гг. Ингэ воюет с хешилэ. В 1096 г. вождь хешилэ обратился за помощью к империи Ляо. К нему также присоединились племена угулунь и ута. Ингэ и Сагай подошли к Асучэню и Асу был вынужден бежать в империю Ляо. Успехи Ингэ и Сагай способствовали развалу коалиции. В 1103 г. Ингэ принял послов пограничных с империей Ляо чжурчженьских племен. Обострились отношения с Корё, поскольку чжурчженские племена хешилэ, угулунь, пусань переселились на земли корейцев за рекой Ялу. В 1104 г. состоялась война между чжурчженями из-за Чонпхёна. Корейское войско Юн Гвана потерпело поражение. В 1107 г. корейцы совершили поход возмездия, а на переговорах было захвачено 400 чжурчженских вождей. На стеле Юн Гвана сообщается о захвате 135 селений и гибели 5 тыс. чжурчженей. На завоеванных землях у реки Ялу корейцы основали ряд городов. Чжурчжени, бывшие на этих землях, восстали в 1109 г. и вели партизанскую войну. В 1113 г. произошло знаменательное событие. К власти пришел вождь Агуда. Он принял титул дубоцзиле, то есть верховный вождь. Он снарядил к киданям посольство, которое требовала выдачи вождя Асу старинного врага династии Ваньянь. Он перестал соблюдать формальности обязательные для вассального от киданей правителя. Агуда не стал сообщать о трауре по Ингэ и не просил назначать себя цзедуши, как прежние правители. Агуда знал о политическом кризисе в империи Ляо. Когда же кидани отправили против него карательный отряд в 800 воинов, то Агуда собрал вокруг себя 2,5 тыс. войско. Чжурчжени сами вторглись в земли империи Ляо в 1114 г. и одержали ряд побед. В 1115 г. Агуда провозгласил себя императором и провозгласил создание империи Цзинь. Наследственная власть у чжурчженей была только с Угуная. До того вожди были выборными. До Угуная чжурчженьская конфедерация была непрочной конфедерацией племен. Войско чжурчженей было конным, однако доспехи были кожаные. Отряды организовывались в сотни и тысячи. После захвата в 1114 г. Нинцзячжоу состояние с вооружением за счет трофейного киданьского оружия улучшается, в самой Маньчжурии были проблемы с железными доспехами. Чжурчжени покупали и захватывали доспехи у корейцев. Чжурчжени ввели жесткую дисциплину, когда в результате гибели десятника всех других членов его подразделения казнили. Во время Ингэ у чжурчженей было 1 тыс. латников, а при Агуде стало 2 тыс. латников. Вообще чжурчженьское войско насчитывало 10 тыс. Первоначально чжурчженьские племена были охотниками и рыболовами. Они добывали пушнину. Также у них было развито скотоводство. К концу XI в. у чжурчженей развилось земледелие. Чжурчжени также были коневодами, благодаря чего у них появилась конница. Чжурчжени торговали мехами и скотом с Корё, империей Сун и империей Ляо [Franke, 1990: 412-414; Воробьев, 1975: 19-108; История Золотой империи, 1998: 34-87; Franke, 1994: 216-220].

В 1115 г. Агуда захватил город Хуанлунфу. В 1116 г. пала восточная столица киданей город Ляоян. В Ляояне восстал бохаец Гао Юн-Чан предложил чжурчженям общую борьбу против киданей. В 1117 г. чжурчжени разбили Елюй Цюня и гнали его до Ляоси. Агуда как создатель империи Цзинь создал административный аппарат и укрепил армию. В 1119 г. была введена чжурчженьская письменность. Она была введена на основе киданьского письма. В 1118, 1120 и 1122 гг. он заключил с империей Сун договора. В 1120 г. был заключен договор о выступлении империи Сун на стороне чжурчженей. В 1119 г. чжурчжени возобновили военные действия против киданей и в 1120 г. взяли Верхнюю столицу киданей Линьхуан. Империя Ляо агонизировала. Тянь-Цзо казнил своих родственников, подозревая их в заговоре. В этой ситуации Елюй Юйду присоединился к чжурчженям. В 1121 г. он повел чжурчженей на Среднюю столицу Империи Ляо город Дадинфу. Тянь-Цзо сохранил контроль только над землями на север от Шамо. Под контролем Елюя Цюня находились южные провинции империи Ляо. В 1122 г. чжурчжени взяли западную столицу империи Ляо город Датун. В то время китайцы были разбиты под Яньцзином киданями. Видя провал наступления империи Сун, чжурчжени согласились дать империи Сун лишь шесть южных округов взамен за годовой доход с этих регионов. Тянь-Цзо бежал к тангутам и укрылся в империи Си Ся. В 1124 г. тангуты были вынуждены признать свой вассалитет от империи

Цзинь и Тянь-Цзо после проигранной битвы в 1125 г. попал в плен к чжурчженям. Елюй Даши с незначительным войском покинул Кедуньчэн в 1124 г. и ушел на запад иская счастья в землях Караханидов. Агуда умер в 1123 г. Престол унаследовал его брат Уцимай, который завершил разгром империи Ляо. В 1119 г. тревожная ситуация сложилась на реке Ялу. Корё укрепило границу. В борьбе между киданями и чжурчженями корейцы сохраняли нейтралитет. В 1123 г. войну империи Цзинь объявили китайцы. В 1125 г. чжурчжени осуществили наступление на юг. Многие китайские города сдавались им без боя. Чжурчженский полководец Чжаньмоха из Юньчжоу подошел к Тайюаню в провинции Шаньси и осадил город. Ханьлибу сын Агуда же из Пинчжоу подошел к Яньцзину и взял его в осаду. В империи Сун были проблемы. Император Хуйцзун в 1125 г. отрекся от престола в пользу своего сына Циньцзуна. В 1126 г. Ханьлибу и Чжаньмоха взяли Беньцзин. Хуйцзун и Циньцзун попали в плен к чжурчженям. В Кайфыне же императором провозгласили Чжан Бан-чана провозгласивший династию Чу. Однако, как только войска чжурчженей ушли узурпатор был свергнут и престол перешел к сунскому императору Гаоцзуну. Гаоцзун перенес столицу в Интянь, а потом в Ханчжоу. Эта династия получила название Южной Сун. В 1127 г. чжурчжени возобновили наступление. Руководил войсками Чжаньмоха. Чжурчжени наступали по трем направлениям – в Хэнань, Шаньдун и Шэньси. Чжаньмоха преследовал отступающего Гаоцзуна. В конце 1129 г. чжурчжени форсировали Яньцзы и взяли Минчжоу, что было апогеем их успехов на юге. Летняя жара 1130 г. вынудила чжурчженей отступить, которые оказались в незнакомом климате. В 1129 г. чжурчжени заняли Хэбэй, Хэдун и Центральную Равнину. В 1130 г. они там образовали зависимое государство Ци во главе с китайцем Ли Юем. К 1131 г. к государству Ци присоединили Шэньси. Однако в 1132 г. поход чжурчженей на юг пришлось отложить на два года из за восстания Елюя Юйду, который восстал из-за опалы на его родственников. В 1135 г. войска чжурчженей перешли Хуанхэ, но умер император Уцимай и пришлось отложить наступление до лучших времен. На престол был возведен император Хэла (по китайский Сицзун). В 1137 г. Чжаньмоха организовал заговор против императора, который был раскрыт. Этот полководец был вынужден покончить с собой. Китайцы начали контрнаступление. Юэ Фэй занял значительную часть Хэбэя и отдельные районы Хэнани. В Шэньси китайцы потеснили чжурчженского полководца Учжу. В 1136 г. Юэ Фэй вышел к Хуанхэ. В 1137 г. Хэла ликвидировал буферное государство Ци, видя, что оно не справляется с империей Южная Сун. В 1138 г. чжурчжени согласились на переговоры, а в 1139 г. были готовы подписать договор. Однако в это время китайцы подкупили чжурчженского полководца Далая и чжурчжени вернулись на свои позиции в 1140 г. В 1139-1140 гг. Юэ Фэй одержал ряд побед над чжурчженями. Империя Цзинь заключила мир с Южной Сун в 1141 г. Чжурчжени ратифицировали договор в 1142 г. В тылу чжурчженей восставали китайцы. В 1126 г. в Беньцзине горожане подняли восстание, которое спровоцировало восстание крестьян в провинциях Шаньдуне, Хебее, Хэнани, Шаньси. В 1130-1135 гг. восстали китайцы на озере Дунтин. Также нужно учесть угрозу со стороны степи. В 30-х гг. XII в. на пограничье империи Цзинь нападали племена мэнгу. В 1136 г. чжурчжени отправили в монгольские степи значительное войско, но не достигли успеха и были вынуждены повернуть назад. В 1139 г. во владения мэнгу бежал сын убитого Далая. Тогда на север было отправлена большая чжурчженская армия под командованием Учжу. Однако и он не успел достичь успеха и в 1147 г. заключил с кочевниками мир. После этого правитель мэнгу даже провозгласил себя императором, но в 1148 г. был убит чжурчженями. В 1137 г. чжурчжени создали в Беньцзине Государственный совет, который в 1138 г. был объединен с Тайным советом. В 1140 г. были ликвидированы китайские и киданьские мэнъань и моуке. В 1142 г. были открыты пограничные рынки. На Центральную Равнину переселились сотни тысяч чжурчженей, которые были организованы в мэнъань и моуке. В 1142 г. были открыты пограничные рынки с империей Южная Сун. В 1145 г. в империи Цзинь появился первый свод законов, который сменил обычаи чжурчженей. С того же года в обиход вошли малые чжурчженские письмены. В 1143 г. умер сын императора Хэла в

результате чего сам Хэла стал запойным алкоголиком. В 1149 г. брат Хэла Дигуань вместе с князьями Хуту и Агухо организовал заговор и убил императора. Дигуань став императором сразу же убил министров прежнего императора, а также сына Хэла. В 1150 г. были казнены члены семей Чжаньмохи, Салихи и Уцимая. В 1154 г. был казнен первый министр империи Цзинь киданин Сяо Юя. Были убиты члены династий Ляо и Сун которые находились при дворе империи Цзинь. В 1153 г. Дигуань покинул столицу империи Цзинь и перенес ее в Яньцзинь, который теперь известен нам как Пекин. В 1150 г. командование армии было преобразовано в Тайный совет, Государственный совет был упразднен. В 1156 г. Дигуань инициировал пересмотр званий и титулов, а в 1154 г. начал выпускать ассигнации. В 1157 г. он приказал отливать монеты. В 1158 г. Дигуань начал подготовку к войне против Южной Сун, мобилизовав даже крестьян. В 1159 г. китайские крестьяне подняли восстание. В том же году были закрыты пограничные рынки. Китайцы, видя разлад управления в империи Цзинь, взяли Хайчжоу на север от Хуанхэ. Тогда Дигуань двинул против них огромную, но плохообученную армию. При попытке форсировать Яньцзы чжурчжени были разбиты в битве при Цайши. Чжурчженьские военачальники видели, что Дигуань ведет государство к краху. Один из них Фушэшу восстал и взял Ляоян. Там он провозгласил императором брата Дигуаня Улу. После того как Дигуань был свергнут его имя предали забвению поскольку запомнился он как злобный тиран, который проваливал все за что брался. Улу в 1162 г. подавил восстание китайцев в Шаньдуне и в 1162 г. усмирил киданей восставших против империи Цзинь. В 1163 г. Южная Сун начала войну против чжурчженей. Наступление китайцев было остановлено чжурчженями под Хуйяном, где сунское войско было разбито. Улу чтобы восстановить хозяйство в китайских владениях провел переписи 1164, 1175 и 1186 гг. Чжурчжени же были переписаны в 1183 г. В 1164 г. были открыты приграничные рынки. В 1170 г. Хуйинфу было возвращено звание Верхней Столицы. Там род Ваньянь и его окружение вели чжурчженьский образ жизни. В 1182 г. был принят новый свод законов. В 1189 г. Улу умер и ему наследовал Мадагэ. В том же году для укрепления государственного контроля была учреждена канцелярия прокуроров. В 1197 г. была проведена новая общая перепись имущества, в 1195 г. был создан сборник церемоний. В 1202 г. была завершена кодификация законов. На северных границах империи Цзинь происходили разительные перемены. Против чжурчженей поднялись кочевые племена татар известные в киданьской и чжурчженьской традиции как цзубу. В 1195 г. против татар была направлена экспедиция, но она была завершена только в 1196 г. В 1197-1199 гг. для защиты от кочевников на северо-западе империи был сооружен вал подобный более ранним киданьским укреплениям против кочевников. Вождь татар Сэчу (Сэчэн) покорился чжурчженям. Военачальник Ваньянь Цзунхао подчинил себе онгутов, хэдила, шанкэтун. Осложнилась ситуация и на юге. В 1204 г. китайцы напали на пограничье империи Цзинь. Пусань Гуй оборонял от китайцев Хэнань. В 1206 г. чжурчженям удалось разбить китайцев. Наместник Сычуани У Си перешел на сторону чжурчженей и китайцам с трудом удалось удержать провинцию. В 1207 г. чжурчженям удалось добиться смещения в империи Южная Сун министра Хань То-Чжоу который был зачинщиком войны. В 1208 г. между империями Южная Сун и Цзинь был заключен мир. Тем временем в северных степях произошли значительные перемены. В 1206 г. Темуджин принял тронное имя Чингиз-хан, который ознаменовал объединение всех монгольских племен. Был создан Еке Монгол Улус, который начал экспансию на пограничные земли. Империя Цзинь же к тому времени значительно китаизировалась. Многие чжурчжени утратили свои боевые качества. В 1208 г. к власти пришел Вэйшао Ван, представитель династии Ваньянь чжурчженьское имя которого неизвестно. В 1210 г. Чингизхан огласил, что прекращает платить дань империи Цзинь так как не считает чжурчженьского императора носителем Небесного мандата. В 1211 г. войска Джебе-нойона и Чингизхана появились в чжурчженьском пограничье. Тогда же восстали кидани под руководством Елюя Люкэ. В 1212 г. кидани захватили Ляодун и заявили о своей лояльности монголам. Тогда же монголы заняли Западную столицу империи Цзинь город Датун. Хэшиле Хушаху сдавший без боя Датун сместил Вэйшао-вана. Императором стал Удабу. В 1213 г.

монголы осадили Пекин и появились в Хэбее, Шаньси, Шаньдуне. В 1215 г. монголы взяли Пекин и вырезали местное население. В 1214 г. монгольский полководец Мухали занял Ляоси. В 1217 г. Чингизхан назначил Мухули ваном Северного Китая, который таким образом возглавил оккупационную администрацию. В 1215 г. в Ляояне восстал Пусань Ваньну, который провозгласил себя императором и создал государство Великое Чжэнь (которое в историографии более известно как Восточное Ся). В 1214 г. против чжурчженей восстал губернатор Шаньдуна Лю Цюань, а в 1218 г. признал власть Южной Сун. В 1214 г. Южная Сун, задолжав чжурчженям дань за два года, вовсе отказалась ее выплачивать. Чжуху Гаоци напал на тангутов, но император Удабу осудил такую инициативу своего полководца в 1217 г. и предложил Си Ся союз против монголов. В 1217 г. китайцы напали на чжурчженей на реке Хуайшуй. В 1220 г. на стороне Южной Сун против империи Цзинь выступила Си Ся. В 1224 г. эта война закончилась мирными договорами с тангутами и китайцами. В 1223 г. Удабу сменил последний чжурчженский император династии Цзинь Ниньясу. В 1219 г. Мухули закончил оккупацию Хэдуна, а в 1221 г. начал кампанию в Шеньси. В 1223 г. Мухули скончался, что дало чжурчженям передышку. Китаец Лю Цюань в 1226 г. перешел на службу к монголам. Чжурчжени сдерживали монгольское наступление. Чжурчженский полководец разбил монголов и засел в горах Сишань. Иной полководец Яньши делал вылазки в Шаньдуне. В 1227 г. умирает Чингиз-хан и монголы только в 1229 г. избирают кааном Угэдэя. В 1230 г. монголы вторглись в Шаньси и Шеньси. В 1231 г. чжурчжени были разбиты в битвах под Юйшанем и Цзюньчжоу. В 1232 г. монголы взяли Бяньцзин куда чжурчжени после падения Пекина перенесли столицу. После падения Бяньцзиня вскоре пал и Лоян. Ниньясу в 1233 г. бежит в Гуйдэчжоу, а потом в Цайчжоу. Там он передает власть Ваньянь Модю и оканчивает смерть самоубийством в 1234 г. Модю же реально не правил и был убит взбунтовавшимися солдатами. Так окончилась история государства чжурчженей. Империя Цзинь использовала для управления две системы – чжурчженскую и китайскую. Китайская система использовалась для управления китайскими землями империи. Во главе империи находился правящий дом Ваньянь. Также социальную верхушку империи составляли другие 170 чжурчженских семей и кланов. Из этих родов 8 родов имели особо привилегированное положение, поскольку их представительницы становились женами императора. Наиболее важные посты захватили роды Тутань, Пусань, Хешиле, Танко. Немного ниже находились Пуча, Угулунь, Ульнида, Пэймань. Поместные феодалы и чиновничество были представлены преимущественно киданями и китайцами. Система меньянь и моукэ использовалась чжурчженями в начале завоеваний в Китае. Потом ее сохранили для чжурчженей, упразднив для китайцев и бохайцев. В Моукэ входило 300 дворов, а 10 моукэ составляли меньянь. Во время правления императора Агуды для государственного аппарата существовала система боцзиле. При его преемнике был создан Тайный совет (шуми юань) заимствованный у киданей и китайцев. С захватом китайских земель власть была поделена на гражданскую и военную. В 1129 г. учреждены министерства. Позже были введены губернаторства. У киданей чжурчжени заимствовали систему пяти столиц. В конце существования империи большое значение приобрели прокуроры. У китайцев был заимствован Государственный совет, который осуществлял всю государственную политику. Также у китайцев был заимствован Верховный военный совет. Большую власть имел Цензорат, который также был заимствован у китайцев. Губернии Верхней и Восточной столиц занимали исконно чжурчженские земли. Экзаменационная система была жестка к китайцам в империи Цзинь. Для обороны границы чжурчжени в 1178 г. стали полагаться на монголоязычные племена – чжули, улугу, ширюй, менгу, цилу, будибу. На юго-западном и северо-западном направлениях обязательства охраны границ были положены на племена сумодянь, еладу, гудянь, тангу, сяма, мудянь, менгу, худунь. Кроме того, существовала еще отдельная бохайская армия. Общее количество войск империи Цзинь это 270 тыс. в 27 корпусах подражая системе империи Тан. Меньянь (тысяча) состояла из 7-10 моукэ. В империи Цзинь чжурчженская конница стала тяжело одоспешенной. Также большого развития достигла фортификация. Основную роль в

империи Цзинь играло земледелие на китайских землях, которое давало львиную долю доходов. Также были развиты ремесла опять таки за счет китайских подданных. Империя Цзинь торговала с Си Ляо, уйгурами, тангутами, Южной Сун, Корё и Японией. Для торговли использовались ассигнации и монеты с легендами китайского типа. На службе у империи Цзинь находились кидани (их представителями были Елюй Юйду, Сяо Чжунгун, Сяо Юй, Елюй Юань) и татабы. В 1196 г. кидани восставали против империи Цзинь, после чего в 1201 г. были уравнены в правах с чжурчженями. Китайцы находились внизу социальной пирамиды, хотя некоторые чиновники из них могли добиваться поста губернаторов, но в целом они считались нелояльными империи. В 1116 г. прибыло корейское посольство в империю Цзинь и поздравили Агуду с воцарением. В 1126 г. чжурчжени потребовали от корёского вана признания вассальной зависимости. С этого времени и по 1212 г. корейские послы регулярно посещали империю Цзинь. Отношения с тангутами не были столь благостными. В 1122 г. Си Ся поддержало киданей. В 1124 г. тангуты признали себя вассалами империи Цзинь. В 1131 г. чжурчжени напали на тангутов и заняли Ланьчжоу, бассейн реки Синин, район вокруг озера Кукунор, округ Хэчжоу. В 30-40-х гг. XII в. чжурчжени уступили тангутам некоторые земли в пограничье. В 1155 г. тангуты совершили набег на Тайюань, а в 1161 г. захватили некоторые округа империи Цзинь. В 1127 г. в империи Цзинь прибыло два уйгурских посольства из Идыкутства Кочо. В 1131 г. уйгуры выдали чжурчженям людей Елюя Даши. До 1172 г. уйгуры прибывали в империю Цзинь с подарками. В 1144 г. уйгуры привезли весть о смерти Елюя Даши. Си Ся стало вассалом империи Цзинь с 1124 г., Корё с 1126 г., Южная Сун с 1142 г. [Franke, 1990: 414-423; Воробьев, 1975: 109-352; Гончаров, 1986: 41-249; Franke, 1994: 220-320]

Заключение. Проведя исследование, мы пришли к следующим выводам. Первым государством, возникшим на дальневосточном грунте, было государство Бохай, основанное вождями племени сумо мохэ. Это было первое государство тунгусоязычное государство. Оно заимствовало китайский опыт в архитектуре и когурёский опыт в государственном управлении. Образование государства стало возможным вследствие удаленности от империи Тан и борьбы тюркских и монгольских народов против китайской опасности. Правящей династией Бохая был дом Да. Наиболее опасным врагом Бохая были кидани, которые и сокрушили Бохай в 926 г. Настоящим преемником Бохая было государство Динань, которое во главе с династией У продержалось против киданей до 995 г. Кидани были монголоязычным народом находящимся на периферии евразийской степи и Китая. С этим и связан их вассальный статус по отношению к степным каганатам и китайским империям. Подлинным основателем киданьской империи стал Елюй Апоки, которые осуществлял масштабные походы против китайцев и степняков. Его преемник Елюй Дэгуан добился признания за киданьской империи высокого статуса. Апогея своего могущества кидани достигли при императоре Шэнцзуне. Империя Ляо переживала кризис при императоре Даоцзуне. При императоре Тай-Цзо же империя агонизировала. Большие ресурсы отвлекались на борьбу против империи Сун и монголоязычных кочевников цзубу. Это борьба отвлекала киданей от войн против чжурчженей. Войны против чжурчженей считались второразрядным фронтом, что дало возможность государству чжурчженей окрепнуть. Чжурчженьская конфедерация племен образовалась в X в. и ее возглавила династия Ваньянь из племени хэйшуй мохэ. Правящая династия Ваньянь крепла в борьбе с другими чжурчженьскими племенами. Уже вождь Ингэ создал мощное государство на периферии империи Ляо. Его преемник Агуда сбросил киданьское ярмо и провозгласил создание чжурчженьской империи Цзинь. Агуда сломал хребет киданьской государственности, а следующий чжурчженьский император Уцимай уничтожил империю Ляо. Императоры Уцимай и Хэла предпочитали при завоевании китайских земель создавать буферные государства. В 30-40-е гг. XII в. чжурчжени добились больших успехов в войнах против китайцев. Империя Южная Сун была вассалом империи Цзинь, как и тангутское государство Си Ся и корейское государство Корё. Правление имперра Дигуаня подорвало внутренние силы империи и, хотя императоры Улу и Мадагу осуществили много реформ, но

чжурчжени переживали кризис. В обороне от степняков чжурчжени полагались на помощь союзных многоязычных племен на границе и на систему укреплений, подобные тем, которые строили в Монголии против цзубу кидани. Как и кидани, чжурчжени не отнеслись с должным вниманием к событиям на периферии и практически прозевали создание Еке Монгол улуса. Собственно, монголы сокрушили империю Цзинь, как когда то чжуржени сокрушили империю Ляо.

ЛИТЕРАТУРА

- Асташенкова Е.В., Пискарева Я.Е.* Свидетельства контактов государства Бохай и Японии в Раннем Средневековье // Ойкумена – 2016. № 1. С. 50-56
- Ван Сяофу.* Образование киданьского государства и уйгурская культура // Мультидисциплинарные исследования в археологии. 2021. № 1. С. 61-102.
- Васютин С.А.* Когда силы государства стали ничтожными. Кризис и падение дуальной империи Ляо // Вестник Кемеровского государственного университета. 2014. № 3 (59). Т. 3. С. 49-54
- Воробьев М.В.* Чжурчжени и государство Цзинь (X в. – 1234). М.: Наука, Восточная литература, 1975. 448 с.
- Гельман Е.И.* Центр и периферия северо-восточной части государства Бохай // Россия и АТР. 2006. № 3. С. 39-47
- Гельман Е.И., Асташенкова Е.В.* Городская культура в государстве Бохай // Сибирские исторические исследования. 2018. № 2. С. 24-46
- Гончаров С.Н.* Китайская средневековая дипломатия. Отношения между империями Цзинь и Сун, 1127-1142. М.: Наука, Восточная литература, 1986. 296 с.
- Дробышев Ю.И.* Политика киданей в Центральной Азии // Общество и государство в Китае: XL научная конференция. М.: Институт востоковедения РАН, 2010. С. 108-122
- Дьякова О.В.* Государство Бохай: археология, история, политика. М.: Наука, Восточная литература, 2014. 318 с.
- Ивлиев А.Л.* Государство Дундань и археология Приморья // Труды института истории, археологии и этнографии ДВО РАН. 2018. С. 177-186
- История Золотой империи. Отв. редактор Ларичев Е.В. Новосибирск: Сибирское отделение Российской академии наук, 1998. 288 с.
- Ким А.А.* К вопросу об отношениях между Силла и Бохаем после войны 732-735 гг. // Россия и АТР. 2011. № 3. С. 63-68
- Ким А.А.* Северокорейские ученые об этническом составе государства Бохай // Россия и АТР. 2012. С. 112-117
- Ким А.А.* К вопросу о политической ситуации в Бохае в 720-е гг. // Гуманитарные исследования в Восточной Сибири и на Дальнем Востоке. 2013. № 5. С. 83-87
- Крадин Н.Н., Ивлиев А.В.* Результаты археологических исследований киданьских городов в Монголии // Вестник ДВО РАН. 2011. № 1. С. 111-121.
- Крадин Н.Н., Ивлиев А.Л., Васютин С.А.* Киданьские городища X в. – начала XI в. в Центральной Монголии и социальные процессы на периферии империи Ляо // Вестник Томского государственного университета. 2013. № 2 (22). С. 53-57
- Крадин Н.Н., Ивлиев А.В.* История Киданьской империи Ляо. М.: Наука, Восточная литература, 2014. 351 с.
- Луньков А.В., Харинский А.В., Крадин Н.Н., Ковычев Е.В.* Пограничные сооружения киданей в Забайкалье // Известия лаборатории древних технологий. Иркутск: Иркутский государственный исследовательский технический университет, 2009. С. 155-172
- Пиков Г.Г.* Киданьская элита в историческом контексте (907-1218). Монография. Новосибирск: Манускрипт, 2016. 508 с.
- Пиков Г.Г.* Судьба кочевой империи после крушения государства (на примере восточноазиатской империи Ляо, 907-1125) // Народы и религии Евразии. 2018. № 3 (16). С. 39-47

Пиков Г.Г. К вопросу о взаимоотношениях Китая и киданей // Россия и АТР. 2019. № 4. С. 95-108

Пиков Г.Г. Елюй Апоки – первый кочевой император: социально-психологический портрет // Ученые записки Казанского университета. Серия Гуманитарные науки. Т. 162. Кн. 1. 2020. С. 165-176

Полутов А.В. Государственный аппарат государства Бохай // Известия Восточного Института. Владивосток: Дальневосточный федеральный университет, 2014. С. 16-27

Харинский А.В. Северное пограничье империи Ляо. // Вестник Иркутского государственного технического университета. 2015. №10 (105). С. 323-331

Шавкунов В.Э. К вопросу о восточной границе государства Бохай // Россия и АТР. 2005. № 4. С. 27-32

Шавкунов Э.В. Государство Бохай и средневековая Корея // Россия и АТР. 2022. № 1. С. 41-47

Franke H. The forest people of Manchuria: Khitans and Jurchens // The Cambridge history of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp. 400-423.

Franke H. The Chin dynasty // The Cambridge history of China. Vol. 6. Allien regims and border states, 907-1368. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, pp. 215-320

Sinor D. The Khitans and Kara-Khitans // History of Civilisations of Central Asia. Vol. 5. Paris: UNESCO Publishing, 2003, pp. 232-247

Wright D.C. From war to diplomatic parity in eleventh century China. Sung foreign relations with Khitan Liao. Leiden-Boston: Brill, 2005. XIV, 276 p.

Twitchett D., Tietze K. The Liao // The Cambridge history of China. Vol. 6. Allien regims and border states, 907-1368. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, pp. 43-153

REFERENCES

Astashenkova E.V., Piskareva Ja.E. Svidetel'stva kontaktov gosudarstva Bohaj i Japonii v Rannem Srednevekov'e [Data about contacts between Japan and Bohai state in Early Middle Ages] Ojkumena [Oikumene]. 2016. № 1, pp. 50-56. (In Russian)

Van Sjaofu. Obrazovanie kidan'skogo gosudarstva i ujugurskaja kul'tura [Formation of Khitan state and Uyghur culture] Mul'tidisciplionarnye issledovanija v arheologii [Multidisciplinary studies in archaeology]. 2021. № 1, pp. 61-102. (In Russian)

Vasjutin S.A. Kogda sily gosudarstva stali nichtozhnyimi . Krizis i padenie dual'noj imperii Ljao [When state was weak. Crisis and fall of dual empire Liao] Vestnik Kemerovskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Kemerovo state university]. 2014. № 3 (59). Vol. 3, pp. 49-54. (In Russian)

Vorob'ev M.V. Chzhurzheni i gosudarstvo Czin' (X v. – 1234) [Jurchens and state Jing (X century – 1234). Moskva: Nauka, Vostochnaja literatura, 1975. (In Russian)

Gel'man E.I. Centr i periferija severo-vostochnoj chasti gosudarstva Bohaj [Center and periphery of northern-eastern part of Bohai state] Rossiya i ATR [Russia and APOR]. 2006. № 3, pp. 39-47. (In Russian)

Gel'man E.I., Astashenkova E.V. Gorodskaja kul'tura v gosudarstve Bohaj [City culture in Bohai state]. Sibirskie istoricheseie issledovanija [Siberian historical studies]. 2018, pp. 24-46. (In Russian)

Goncharov S.N. Kitajskaja srednevekovaja diplomatija. Otnosheniya mezhdou imperijami Czin' i Sun, 1127-1142 [Chinese medieval diplomacy. Relations between empires of Jing and Sung]. Moskva: Nauka, Vostochnaja literaturp, 1986. (In Russian)

Drobyshev Ju.I. Politika kidanej v Central'noj Azii [Policy of Khitans in Central Asia] Obshhestvo i gosudarstvo v Kitae: XL nauchnaja konferencija [Society and state in China: 50th scientific conference]. 2010, pp. 108-122. (In Russian)

D'jakova O.V. Gosudarstvo Bohaj: arheologija, istorija, politika [Bohai state: archaeology, history, policy]. Moskva: Nauka, Vostochnaja literatura, 2014. (In Russian)

Goncharov S.N. Kitayskaya srednevekovaya diplomatiya. Otnosheniya mezhdou imperijami Czin' i Sun, 1127-1142 [Chinese medieval diplomacy. Relations between empires of Jing and Sung]. Moskva: Nauka, Vostochnaya literaturp, 1986. (In Russian)

Drobyshev Ju.I. Politika kidaney v Central'noy Azii [Policy of Khitans in Central Asia] Obshhestvo i gosudarstvo v Kitae: XL nauchnaya konferentsiya [Society and state in China: 50th scientific conference]. 2010, pp. 108-122. (In Russian)

D'jakova O.V. Gosudarstvo Bohay: arheologiya, istoriya, politika [Bohai state: archaeology, history, policy]. Moskva: Nauka, Vostochnaya literatura, 2014. (In Russian)

Ivliyev A.L. Gosudarstvo Dundan' i arheologiya Primor'ya [State Dundan and archeology of Primorye region] // Trudy instituta istorii, arheologii i etnografii DVO RAN [Bulletin of Institute of History, archaeology and ethnography of Far Eastern branch of RAS]. 2018, pp. 177-186

Istoriya Zolotoy imperii [History of Golden empire]. Otv. redaktor Larichev E.V. Novosibirsk: Sibirskoe otdelenie Rossiyskoy akademii nauk, 1998. (In Russian)

Kim A.A. K voprosu ob otnosheniyah mezhdou Silla i Bohaem posle voyny 732-735 gg. [To the question about relations between Silla and Bohai after war 732-735] Rossiya i ATR [Russia and APOR]. 2011. № 3, pp. 63-68. (In Russian)

Kim A.A. Severnokoreyskie uchenye ob yetnicheskom sostave gosudarstva Bohay [North-Korean scientists about ethnic composition of Bohai state] Rossiya i ATR [Russia and APOR]. 2012, pp. 112-117. (In Russian)

Kim A.A. K voprosu o politicheskoy situatsii v Bohae v 720-e gg. [To the question about political situation in Bohai in 720-ies] Gummanitarnye issledovaniya v Vostochnoy Sibiri i na Dal'nem Vostoke [Humanities on Eastern Siberia and Far East]. 2013. № 5, pp. 83-87 (In Russian)

Kradin N.N., Ivliev A.V. Rezul'taty arheologicheskikh issledovaniy kidan'skikh gorodov v Mongolii [Results of archaeological studies of Khitan cities in Mongolia] Vestnik DVO RAN [Bulletin of Far East branch of RAS]. 2011. № 1, pp. 111-121. (In Russian)

Kradin N.N., Ivliev A.L., Vasjutin S.A. Kidan'skie gorodishha X v. – nachala XI v. v Central'noy Mongolii i social'nye processy na periferii imperii Ljao [Khitan cities of X – begin of XI century in Central Mongolia and social processes on periphery of Liao empire] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [Bulletin of Tomsk state university]. 2013. № 2 (22), pp. 53-57. (In Russian)

Kradin N.N., Ivliev A.V. Istoriya Kidan'skoj imperii Ljao [History of Khitan empire Liao]. (Moskva: Nauka, Vostochnaya literatura, 2014) (In Russian)

Lun'kov A.V., Kharinskiy A.V., Kradin N.N., Kovychev E.V. Pogranichnye sooruzheniya kidaney v Zabaykal'e [Border fortification of Khitans in Trans-Baikal region] Izvestiya laboratorii drevnih tehnologiy [Bulletin of laboratory of Ancient technologies]. 2009, pp. 155-172 (In Russian)

Pikov G.G. Kidan'skaya yelita v istoricheskom kontekste (907-1218). Monografiya [Khitan elite in historical context (907-1218). Monography]. Novosibirsk: Manuskript, 2016. (In Russian)

Pikov G.G. Sud'ba kochevoy imperii posle krusheniya gosudarstva (na primere vostochnoaziatskoy imperii Ljao, 907-1125) [Destiny of Nomadic empire after agony of state (on example of Eastern Asian empire Liao) Narody i religii Evrazii [Peoples and religions of Eurasia]. 2018. № 3 (16), pp. 39-47 (In Russian)

Pikov G.G. K voprosu o vzaimootnosheniyah Kitaya i kidanej [To the question to relations between China and Khitans] Rossiya i ATR [Russia and APOR]. 2019. № 4, pp. 95-108 (In Russian)

Pikov G.G. Elui Apoki – pervyi kochevoy imperator: social'no-psihologicheskii portret [Elui Apoki – first nomadic emperor: social-psychological portrait] Uchenye zapiski Kazanskogo universiteta. Seriya Gumanitarnye nauki [Scientific notes of Kazan university. Series Humanities]. 2020. Vol. 162. Book. 1, pp. 165-176 (In Russian)

Polutov A.V. Gosudarstvennyi apparat gosudarstva Bohay [State apparatus of Bohai state] Izvestiya Vostochnogo Instituta [Bulletin of Eastern institute]. 2014, pp. 16-27 (In Russian)

Kharinskiy A.V. Severnoe pogranič'e imperii Ljao [Northern border of Liao empire] Vestnik Irkutskogo gosudarstvennogo tehničeskogo universiteta [Bulletin of Irkutsk state technical university]. 2015. №10 (105), pp. 323-331 (In Russian)

Shavkunov V.Je. K voprosu o vostočnoy granitse gosudarstva Bohay [To the question about eastern border of Bohai state] Rossiya i ATR [Russia and APOR]. 2005. № 4, pp. 27-32 (In Russian)

Shavkunov Je.V. Gosudarstvo Bohay i srednevekovaya Koreya [Bohai state and Medieval Korea] Rossiya i ATR [Russia and APOR]. 2022. № 1, pp. 41-47 (In Russian)

Franke H. The forest people of Manchuria: Khitans and Jurchens // The Cambridge history of Early Inner Asia. Cambridge: Cambridge University Press, 1990, pp. 400-423. (In English)

Franke H. The Chin dynasty // The Cambridge history of China. Vol. 6, 215-320 (1994). (In English)

Sinor D. The Khitans and Kara-Khitans // History of Civilisations of Central Asia, Vol. 5, 232-247 (2003). (In English)

Wright D.C. From war to diplomatic parity in eleventh century China. Sung foreign relations with Khitan Liao. Leiden-Boston: Brill, 2005. (In English)

Twitchett D., Tietze K. The Liao // The Cambridge history of China. Vol. 6, pp. 43-153. (1994). (In English)

Автор туралы мәлімет: Пилипчук Ярослав Валентинович – тарих ғылымдарының докторы, М.П. Драгоманов атындағы Украина мемлекеттік университетінің Тарих және философия факультетінің Дүниежүзілік тарих және археология кафедрасының аға оқытушысы, Киев қ., Украина. E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

Сведения об авторе: Пилипчук Ярослав Валентинович – доктор исторических наук, старший преподаватель Кафедры всемирной истории и археологии Исторически-философского факультета Украинского государственного университета М.П. Драгоманова, г. Киев, Украина. E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

Information about the author: Yaroslav V. Pylypchuk – Doctor of Historical Sciences, Senior Lecturer, Department of World History and Archeology, Faculty of History and Philosophy, M. Drahoimanov Ukrainian State University, Kiev, Ukraine. E-mail: pylypchuk.yaroslav@gmail.com

ӘОЖ 94 (574)

XVIII-XIX ҒАСЫРЛАРДА ҚОЛДАНЫСТА БОЛҒАН ҚАЗАҚ ХАН-СҰЛТАНДАРЫ, БИЛЕРІ ЖӘНЕ СТАРШЫНДАРЫНЫҢ МӨРЛЕРІ ХАҚЫНДА

Ж.М. Белтенев

ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Автор мақалада XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ билік жүйесі өкілдерінің, яғни хан-сұлтандардың, билердің және старшындардың эпистолярлық мұраларындағы мөрлердің қолданылу аясы, түрлері, мақсаты мен қызметі туралы баяндайды. Мөрлердің тарихы ертерек дәуірлерден бастау алатындығы белгілі. XVIII ғасырда Қазақ хандығының басына күн туып, Ресей империясына еріксіз түрде бодан болды. Патшалық Ресей қазақтың үш жүзінің арасына от салып, билеп төстеудің алуан түрлі әккі саясатын қолданды. Хандық жүйе құлағаннан кейін ел басқаруда аға сұлтандық және билер институттары құрылды. Қазақ хандығы құрамындағы осы үш жүздің билік жүйесі өкілдерінің арнайы мөрлері пайда болады. Осы орайда, Орынбор облыстық мемлекеттік архивінде Кіші жүздің, Омбы облыстық тарихи архивінде Орта жүздің, ал Ұлы жүздің билеуші топтарына қатысты мөрлердің әртүрлі нұсқалары (қағазға басылған түрі) Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық архивінде хат-құжаттарда соғылғандығын осы ғылыми орталықтарға арнайы ұйымдастырылған іссапарлар барысындағы іздестіру жұмыстары нәтижесінде анықталғанын айта кеткеніміз жөн. Біздің негізгі мақсатымыз зерттеу нысанасына алынып отырған аталмыш хат-құжаттардағы мөрлерді түпнұсқадан дұрыс аударып, мәтін аясында берілген лауазым иелері есімдерін дұрыс оқып, анықтап ғылыми айналымға енгізу.

Тірек сөздер: деректану, сфрагистика, мөр, хан, сұлтан, билер, старшын, билік жүйесі, эпистолярлық мұра, Ресей империясы, Орталық Азия.

Сілтеме жасау үшін: *Ж.М. Белтенев.* XVIII-XIX Ғасырларда қолданыста болған қазақ хан-сұлтандары, билері және старшындарының мөрлері хақында//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 59-67. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.05

ОБ ИСПОЛЬЗОВАВШИХСЯ В XVIII-XIX ВЕКАХ ПЕЧАТЯХ КАЗАХСКИХ ХАН-СУЛТАНОВ, БИЕВ И СТАРШИН

Ж.М. Белтенев

Центральный государственный музей РК (Казахстан)

Аннотация. Статья посвящена изучению оттисков печати, которые сохранились в эпистолярном наследии представителей казахской власти (ханов-султанов, биев и старшин) XVIII-XIX вв. Автор статьи рассматривает сферу использования, их виды, назначения и функции печатей. Известно, что история печатей восходит к глубокой древности. В XVIII веке Казахское ханство вошло в состав Российской империи. После ликвидации ханской системы власти русскими властями для управления казахами трех жузов были созданы институты старших султанов и биев. Для этих представителей власти были введены особые печати. В результате специально организованных научных командировок в различных архивных фондах были выявлены на текстах писем и на разных документах оттиски печатей представителей казахской правящей верхушки. Так в материалах, хранящихся в Оренбургском областном государственном архиве, сохранились в основном оттиски печатей правителей Младшего жуза, в Омском областном историко-краеведческом архиве правителей Среднего жуза, а в Государственном центральном архиве РК правителей Старшего жуза. Основной целью автора статьи является ввод этих архивных материалов в научный оборот, точный перевод текстов этих печатей, правильное прочтение и определение имен должностных лиц, которым принадлежали печати.

Ключевые слова: источниковедение, сфрагистика, печать, хан, султан, биі, старшины, система власти, эпистолярное наследие, Российская империя, Центральная Азия.

Для цитирования: *Ж.М. Белтенев.* Об использовавшихся в XVIII-XIX веках печатях казахских хан-султанов, биев и старшин//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 59-67. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.05

ON THE SEALS OF KAZAKH KHAN-SULTANS, BIIS AND ELDERS USED IN THE 18TH-19TH CENTURIES

Zh.M. Beltenov

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The article is devoted to the study of prints of seals that have been preserved in the epistolary heritage of representatives of the Kazakh authorities (khans-sultans and biis, elders) of the 18th-19th centuries. The author of the article considers the scope of use, their types, purposes and functions of seals. It is known that the history of seals dates back to ancient times. In the 18th century, the Kazakh Khanate became part of the Russian Empire. After the liquidation of the khan's system of power, the Russian authorities created institutes of senior sultans and biis to manage the Kazakhs of the three zhuzes. Special seals were introduced for these authorities. As a result of specially organized scientific trips in various archival funds, imprints of the seals of representatives of the Kazakh ruling elite were revealed on the texts of letters and on various documents. Thus, in the materials kept in the Orenburg Regional State Archive, mainly prints of the seals of the rulers of the Younger Zhuz have been preserved, in the Omsk regional historical and local history archive of the rulers of the Middle Zhuz, and in the State Central Archive of the Republic of Kazakhstan of the rulers of the Elder Zhuz. The main purpose of the author of the article is to introduce these archival materials into scientific circulation, to accurately translate the texts of these seals, and determine the names of officials who owned the seals.

Keywords: source studies, sphragistics, printing, khan, Sultan, bii, elders, power system, epistolary heritage, Russian Empire, Central Asia.

For citation: *Zh.M. Beltenov.* On the seals of kazakh khan-sultans, biis and elders used in the 18th-19th centuries//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 59-67. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.05

Кіріспе. Тарих ғылымдарының бір саласы деректану міндеттерінің ішіне мөрлерді дереккөз ретінде зерттеу, сараптау, олардың түпнұсқалығын, иесін анықтау, жасалған мерзімі мен орнын білу жатады. Ғасырлар бойы сан алуан тарихи іс-құжаттарды растап келе жатқан мөрлердің өздері басылып отырған жазба деректердің ішкі белгілерін (кімнің қашан, қай жерде, дәл қай уақытта жазғанын) анықтап, дәлелдеп көрсететін куәландырғыш дерек. Әрине, мөр тарихи құжаттардың қашан пайда болғандығына қатысты сауалдарға тікелей жауап бере алмаса да жанама дерек ретінде оның сырын ашуға үлкен септігін тигізеді.

Материалдар мен әдістер. Мөрлерді зерттеу жұмыстары барысында Ресей Федерациясының Орынбор облыстық мемлекеттік архиві, Омбы облыстық тарихи архиві және Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық архивтерінде XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ билік жүйесі өкілдерінің Ресей шенеуніктеріне әртүрлі мақсатта жазған ресми хат-құжаттарындағы мөрлердің үлгілері пайдаланылды. Яғни, аталмыш материалдардың дені қазақ халқының үш жүзі арасындағы руаралық ішкі теке тірестер ушығып, сыртқы жаулармен болған соғыстардан әбден титықтап әлсіреп, патшалық Ресейдің боданында болуға бел байлаған қиын кезеңдерінен маңызды мағұлмат беретін ресми хат-құжаттарды куәландырған мөрлердің қағазға түскен түрлері болып табылады. Өкінішке орай, біздің заманға бұл мөрлердің түпнұсқалары басы бүтін жетпегендіктен олардың техникалық сипаттамалары (өлшемі, салмағы, жасалған металл түрінің сынамасы және т.б.) жөнінде толыққанды мәлімет бере алмаймыз. Сондықтан арнайы кестеде көрсетілгендей олардың қағазға түскен түрлі нұсқаларының сыртқы қалыптары (формалары) және лауазым иелерінің

иерархиялық жүйесі арқылы топтап көрсеттік. Мақала аясында сөз болған барлық арабжазулы мөрлердің сөзбе-сөз, жолма-жол мәтіндері қазіргі қазақ тіліне аударылып берілді. Аударма барысында әрбір мөрге жазылған билік жүйесі өкілінің есімдері қалай жазылса солай беруге тырыстық. Әрі мөр иелерінің хат-құжаттардағы мәтіндерге (арнайы хатшыға жаздырған немесе өздері жазған) қатыстылығы салыстырылып нақтыланды. Көбінесе күмістен жасалатын бұл мөрлер дереккөз ретінде ортағасырлық түркі әдеби тіліндегі тарихи хат-құжаттарда (ғылыми айналымда «шағатай», «татар» немесе «кітаби түрки» тілі деген атпен де қолданысқа ие – Ж.Б.) жиі ұшырасады.

Талқылау. Біз қарастырып отырған XVIII-XIX ғасырларға тән бұл материалдар, яғни арнайы мөрлермен расталған хат-құжаттар нұсқалары С. Кеңесбаев, Р. Сыздықова, Б. Кенжебаев, Б. Әбілқасымов және т.б. лингвист ғалымдардың қазақ тіліне қатысты ғылыми еңбектерінде пайдаланылғаны болмаса, олардағы арабжазулы мөр үлгілері туралы сөз аз айтылады. Осы хат-құжаттар тақырыбына байланысты тарихи-деректанулық тұрғыдан ғылыми еңбектер жазған ресейлік зерттеушілер – М.П. Вяткин, В.Я. Басин, А.И. Левшин, В.В. Вельяминов-Зернов, В.А. Моисеевтермен қатар отандық тарихшы ғалымдар – Р.Б. Сүлейменов, Ж.Қ. Қасымбаев, С. Зиманов, М. Әбдіровтың, А.И. Исин, Н.Г. Аполлова, И.В. Ерофееваларды атап өтуге болады.

Орыс ғалымы М.П. Вяткиннің 2002 жылы жарық көрген «Батыр Срым» атты еңбегінде аталмыш хат-құжаттардағы мөрлер мен олардың иелері жөнінде бірсыпыра мәліметтер айтылады. Қазақ билік жүйесі өкілдерінің эпистолярлық мұраларындағы бұл мөрлер ортағасырлық қазақ хандығы кезеңін зерттеуші ғалым И.В. Ерофееваның «Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время) атты ғылыми жұмысында жазуы оқылған түрінде түрлі-түсті фотосуреттерімен бірге жеке дара беріледі.

Осы тұста жапондық екі ғалым Нода Жин (Noda Jin) мен Охума Такахироның (Ohuma Takahiro) «A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty – Қазақ сұлтандарынан бастап Цинь династиясына дейінгі құжаттар жинағы» атты 2010 жылы ағылшын тілінде жарық көрген ғылыми еңбегін ерекше атап өткеніміз жөн. Авторлар өз еңбектерінде Цинь әулеті мен Жоңғар шапқыншылығы кезіндегі Қазақ хандығы арасындағы (XVIII ғ. ортасынан бастап XIX ғ. ортасына дейін Патшалық Ресейге түбегейлі қосылған кезең) саяси-экономикалық байланыстар аясында жазылып, мөрлері басылған қазақ хан-сұлтандарының хат-құжаттары (ойрат және араб әріптерімен шағатай тілдерінде) зерттеледі.

Сондай-ақ 2020 жылы «Ұлы дала тарихы мен мәдениеті» ғылыми бағдарламасы аясында басылып шыққан «Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы 5-том» атты ұжымдық монографиядағы «Мөрлердің тарихи бейнесі және қасиеттілігі» атты арнайы бөлімінде осы тақырып ғылыми-танымдық тұрғыдан тың көзқарастармен жан-жақты зерделенеді.

Зерттеу нәтижелері. Мөрлерді зерттейтін ғылым сфрагистика деп аталады. Тарихи қосалқы пәндердің қатарында сфрагистика ғылымының алатын орны зор. Музейлік деректану саласы сфрагистика ғылымымен тығыз байланысты дамып отырады. Сфрагистика ғылымы алғашында дипломатика ғылымының бір саласы ретінде актілердің мазмұнын, көлемін анықтаушы рөл атқарып, құжаттың уақытын, түпнұсқалығын немесе жасандылығын анықтап отырды. Кейін мөрлер сфрагистика ғылымының негізгі зерттеу нысанына айналды. Музей қорларындағы мөрлер тарихи дерек ретінде аса құнды мәліметтер бере алады [Райымхан, 2012: 216].

Мөрдің шығу тарихы антикалық дәуірлерден бастау алады. Шамамен б.д.д. V-X ғасырларда мәдениеті дамыған Ассирияда, Бабылда, Мысырда, Урартуда цилиндр пішінді тас мөрлер қолданыста болған. Мысырда кейбір ғибадатханаларды (Осирис, Абидос) мемлекеттік талаптар мен міндеттерден босатуға билеушінің суреті бар мөрлерлері басылатын, сондай-ақ билік иелерінің бұйрығы, саудагерлердің келісімі де мөр арқылы бекітіліп отырды.

Ежелгі көшпелі қоғамда мөр қолданылғаны жайында жазба деректер баршылық. Далалық көшпелілердің әсіресе көне түріктердің қаған, йабғұ, шад, хан, тархан, бек, әскери

қолбасшылары мен батырлары секілді билік иелері арнайы мөр тұтынған. Мөрлер түрлі халықаралық қатынастар мен байланыстарды реттеуде, еларалық және ішкі-сыртқы мемлекеттік істерді басқаруда, оның ішінде, ру-тайпалық қарым-қатынастардағы бір пәтуға келген келісімдерді, хат-құжаттарды растайтын куәлік ретінде кеңінен қолданылды. Мысалы, көне түрік дәуіріне қатысты «Құтлұқ» деген лауазымдық атағы жазылған қола мөр табылған. Жазба деректерде кездесетін көне түрікше «тамға, тамғачы» дегені сол мөр-таңбалардың көне аталымын, оның ресми түрде қолданғанын, мөрлердің арнайы сақтаушысы болғандығын айғақтайды [Белтенев, 2006: 5].

Қазақ жерінің Ресейдің қол астына қарауы XVIII ғасырдан бастап жоғарғы хандық биліктің әлсіреуіне, жүздердің оқшаулануына, соған орай хан ықпалының бірте-бірте әлсіреп XIX ғасырдың екінші жартысында тіпті жойылуына әкеп соқты [Қартаева, 2004: 370].

Патша өкіметі әскери басқару жүйесіне бағынатын мемлекеттік органдар ретінде өз жұмыстарын отарлау негізінде жүргізді. Қазақ жерлерін отарлау кезеңінде Ресей әкімшілігі Солтүстік Кавказдағы отарлау мен басқару тәжірибесін қолданды. Отарлау саясатының ең басты міндеті қоғамдық қатынастар ережелерін жергілікті халықтың ережелеріне ұқсас қалыптастыру еді. Осы мақсатта қазақтардың қарапайым құқық ережелері жиналып, зерттеу жүргізіледі. Бұл әдіс Қазақстанның Жетісу, Сырдария облыстарын отарлауда кеңінен пайдаланылды.

1886-1891 жылдары Ресей империясы жергілікті халықты басқару құрылымын заңды түрде екі рет қарастырып бекітеді. Осы заңдардың негізінде Орталық Азия мен Қазақстан және Батыс Сібір әкімшіліктік басқару құрылымының ортақ жүйесі қалыптасты. 1891 жылғы заңға байланысты облыстағылар уезд басқармаларын қадағалады. Сол кездегі құжаттардан бізге мәлім болғандай қазақ елінің халқы болыстарға, болыстар ауылдарға бөлінді. Орыс шенеуніктері көшпелі елді билеуде неше түрлі құйтыртқы әрекеттерге барды. Патшалық Ресейдің көшпелі елге қарсы қолданған осындай «бөліп тастада билей бер» деген жымсық саяси заңдарының астарында қазақ елін түгелдей уысында ұстау болғандығы бәрімізге мәлім. Талай ғасырлар бойы қазақ елінің (жүздерінің) басын біріктіруде ұйытқы болған хандық құрылымды таратып, кейін сұлтандар, билер, старшындар институттарын ойлап шығарды. Осындай әрекеттер көшпелі қазақ қоғамының арасында неше түрлі іріткі тудырды.

Көшпелі қазақ қоғамында әлеуметтік билеушілердің жоғарғы тобын Шыңғысхан ұрпақтарынан тараған ақсүйек хандар мен сұлтандар және билер және болыстар құрады. Алғашқы қазақ хандары заманынан бері қарай билік иерархиясында хандық мирасқорлық дәстүрі сақталып келді. Мұрагерлік жолмен сайлану дәстүрі болмаған жағдайда хандарды билер, сұлтандар мен батырлар арнайы құрылтайда сайлады.

Көшпелі қазақ елінің беделі зор әрбір билеушісінің өзара бір-бірінен ерекшелентетін байрағы мен жеке тұлғалық мөрлері болғаны рас. Соның ішінде мемлекеттік маңызды құжаттарды төрт ғасырға жуық куәландырып келген көшпелі қазақ билеушілерінің мөрлері елдің ең ерекше белгісі құрметіне ие болды [Ерофеева, 2001: 102-103].

Қазақ хандығы дәуірінде қазақ хандары мен сұлтандары билік пен төреліктің мемлекеттік белгісі ретінде арнайы мөрлі жүзік қолданған. Дәстүрлі қазақы ортадағы мөрлі жүзіктердің сыртқы пішіні көбінесе күмістен жасалынған қарапайым жүзіктерге ұқсастығымен назар аударта, атқаратын қызметі өте салмақты болды [Шойбеков, 2017: 388]. Сондай-ақ арнайы құтысы бар мөрлер де болды. Хан, сұлтан мөрлері негізінен «құсмұрын» немесе «жапырақша» пішінді болып келді. Олардың беткі жағына мөр иесінің атақты атасы мен әкесінің, өзінің толық аты-жөні және «хан», «сұлтан», «би», «старшын» атағы көркем нақышталып жазылды. Мұндай мөрлерді хан, сұлтан, билер, старшындар ғана қолдануға құқылы болды. Бұл куәландырғыш белгілерді қазақ хандары мен сұлтандары және билері сыртқы халықаралық қатынастарда, өзара хат алмасуда, ішкі істерді жүргізуде, әр түрлі заң-құқықтық құжаттарды растауға кеңінен қолданды [Белтенев, 2014: 17].

Қазақ қоғамындағы билік жүргізуші феодалдық тап пен Патшалық Ресейдің әртүрлі әскери шендегі шенеуніктерінің арасындағы өзара хат алмасуларынан (переписка) белгілі бір тұлғаның жеке басының көзқарастарын немесе сол адамның билігі жүрген тайпаның, кейде

тіпті тұтас елдің (жүздің) саяси-әлеуметтік, сауда-экономикалық мақсат-мүддесін көздеген ахуалын байқауға болады [Белтенев, 2010: 155].

Жоғарыдағы аталып өткен мөрлер талай тарихи құжатқа куәландырғыш белгі ретінде басылып отырды. Сол архив құжаттарындағы сфрагистикалық деректер және олардың заттай айғағы болып табылатын музейлер коллекцияларында сақталынып отырған мөрлер жеке зерттеу нысаны ретінде ерекше ден қойып зерттеуді талап етеді. Күні бүгінге дейін қазақ зерттеуші тарихшылары мен этнографтары тарапынан ата-бабаларымыздың мөрлері назардан тыс қалып, кешенді түрде зерттелмеді десек те болады. Арғысын айтпағанда Шыңғысхан империясынан бастап, Алтын Орда, Жошы мен Шағатай ұлыстары, Қазан мен Қырым хандықтары, Ноғай ордасы мен Қазақ хандығы тұстарынан бері қолданыста болған мәдени-тарихи ескерткіштердің қатарына жататын бұл мөрлер орыс зерттеуші ғалымдарының назарына да кештеу ілікті. Тек белгілі бір себептерге байланысты қазақ жерінде өмір сүрген орыс ғалымдарының еңбектерінен осы салаға қатысты там-тұмдап болса да деректер алуға болады. Солардың бірі белгілі ғалым М.П. Вяткин өзінің «Сырым батыр» атты еңбегінде дәстүрлі қазақ қауымының билеуші аристократиясының өкілдері – хандар мен сұлтандардың, билер мен батырлардың, болыстар мен старшындардың мөрлері туралы бұлай деп қысқаша шолу жасайды: «...мұндай құжаттар татар молдаларының тарапынан шағатай тіліне жақын шартты кеңселік тілде жазылған. Олар кімнің атынан жазылса солардың мөрлері немесе таңбаларымен бекітіліп отырды. Бір қызығы, бұл құжаттардың тілінде кездесетін көптеген араб және парсы элементтерімен қоса орыс лексикасынан енген кірме сөздер де болды» [Вяткин, 2002: 26-27].

Орайы келгенде айта кететін мәселе М.П. Вяткин қарастырып кеткен мұндай құжаттар бүгінгі күнге дейін Омбы, Орынбор Мемлекеттік тарихи архивтері мен Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік мұрағатының қорларында сақтаулы. Олардың денін XVIII-XIX ғасырлардағы қазақтың үш жүзінің жоғары лауазым иелерінің Ресей патшалары мен түрлі деңгейдегі әскери шенеуніктеріне жазған «прошение», «уведомление», «донесение» түрінде жазған хат-құжаттары құрайды.

Жапондық ғалымдар Нода Жин мен Охума Такахиро өздерінің «A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty – Қазақ сұлтандарынан бастап Цинь династиясына дейінгі құжаттар жинағы» атты ғылыми еңбектерінде 1757-1820 жылдар арлығындағы қазақ хан-сұлтандарының (Әбулфейіз, Абылай, Хан Қожа, Ғұбайдулла және т.б.) 16 хат-құжатын (3 ойрат, 13 араб әріптерімен шағатай тілінде) зерттеп, олардың жүйеленген арабша мәтіндері, ағылшын тіліндегі аудармалары, латын графикасындағы транскрипцияларымен қоса мөрлеріне де арнайы тоқталады [Noda Jin, Ohuma Takahiro, 2010: 22].

Тарихи терең маңызы бар мұндай құжаттардағы мәтіндерді растап отыру үшін «құсмұрын» немесе «жапырақша» пішінді сопақ, дөңгелек және сегіз қырлы пішіндегі мөрлер басылып отырған. Бұл мөрлерде ешқандай сурет болмайды. Мөрде оның иесінің қандай тайпадан, рудан екендігі де көрсетілмейді, тек ныспысы (өзінің, әкесінің аты-жөні) және титулы (хан, сұлтан, би немесе старшина) жазылады. Әдетте хан, сұлтан атағын иемденген ақсүйек билеуші таптың мөрлерінің ұшы сүйірлеу келген «құсмұрын» пішінді, оларға біртабан жақын қожа, қазы, ишан сияқты бұқара халыққа иллаһи жолымен білім үйретіп, пайғамбар Мұхаммед (с.ғ.с.) жолынан таймауды насихаттайтын дін өкілдерінің солардыкіне ұқсас сопақшалау болды. Ал қара қазақтан шығып, ел жүгін арқалай жүріп зор беделге ие болған атақты батырлар мен қара қылды қақ жарған, орақ ауызды белді билердің мөрлерінің пішіні дөңгелек немесе қырлы болып жасалынды. Жан-жағы шығыс үлгісінде өрнектелген мөрлердің арабжазулы лауазымдары мен есімдерінің орыс тілінде қатар берілгендері, кейде таза орыс тілінде (арабшасыз) жазылғандары да кездеседі (Кесте).

Сол дәуірлерге тән тарихи құжаттардан көріп отырғанымыздай мөр көбінесе құжатта баяндалған мәтіннің соңына қойылды. Егерде мәтін жеке тұлғаның (хан, сұлтан немесе қарадан шыққан қарапайым би немесе батыр) атынан жазылса, онда жалғыз адамның мөрі қойылды. Ал құжат белгілі бір ру-тайпалық бірлестікке кіретін ақсақалдар мен ел ағалары

болып саналатын бір топ адамның атынан жазылса, онда мәтіндегі әр тұлғаның аты-жөнінің тұсына олардың ру таңбалары салынып, сол ру немесе тайпа ішіндегі атқамінер атақтыларының бірнешеуінің мөрлері соғылып, куәландырылып отырды. Қазақ билік иелеріне тән бұндай әрекет жазылып отырған хат-құжаттың әсіре маңыздылығын арттыра түссе керек. Әдетте, жеке билік иесі атынан жазылған хат-құжаттардағы мәтін соңына соғылған мөр «инанмақ үчүн мүһрімні баштұм – илану үшін мөрімді бастым» деген сөйлемдермен бекіп, қуатталып отырды.

Қазақ жерінде немесе Орталық Азия хандықтарының бірінде алтыннан, күмістен соғылған мөрлер әдетте оң қолдың сұқ саусақтарына тағылды. Алтыннан жасалған жүзік мөрлер қолданыста аз болған, оның өзіндік себептері де жоқ емес, біріншіден ислам діні ер адамдарға алтыннан жасалған бұйымдарды тағынуға рұқсат бермеді [Қартаева, 2020: 428]. Екіншіден, тек қана ерекше бір жағдайда ғана сыйға тартылатын алтын мөр қолданыста болған жағдайда тек ел арасында зор бедел мен құрметке ие хандар мен сұлтандардың қолында болуға тиісті еді. Ол мөр қолданылмады, тек ерекше мемлекеттік символикалық айырқша белгі ретінде қастерленді.

Кесте. Омбы облыстық тарихи архивіндегі XVIII-XIX ғғ. қазақ билік жүйесі өкілдерінің хат-құжаттарындағы мөрлердің түрлері

Хан мөрі		
 Абылай хан бин Баһадүр Уәли Сұлтан (Ф. 1. Оп. 1. Д. 116. Л. 151)		
Сұлтандар мөрі	Билер мөрі	Старшындар мөрі
 Әбулфайз Баһадүр Сұлтан (Ф. 1. Оп. 1. Д. 176. Л. 168 об)	 Шоң би бин Айди́ке мүһрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1135. Л. 116 об-117)	 Маңдай бин Тақтам старшина мүһрі (Ф. 6. Оп. 1. Д. 164. Л. 75)
 Пірәлі бин Ғаббас Сұлтан мүһрі (Ф. 6. Оп. 1. Д. 164. Л. 75)	 Наурызбай би бин Шәуке мүһрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1135. Л. 116 об-117)	 Тобыл болыстық старшинасы Байғозының мүһрі (Ф. 6. Оп. 1. Д. 3. Л.)

	 <p>Сұлтанның орыс тілді мөрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1598. Т. 1. Л. 6 об)</p>	 <p>Шорман би бин Күшік мұһрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1135. Л. 116 об-117)</p>	<p>49 об)</p> <p>Шыбан бин Ботбай старшинаның мұһрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1135. Л. 116 об-117)</p>
	 <p>Қоңырқұлжа би бин Құдайменді Сұлтан мұһрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1135. Л. 131)</p>	 <p>Би Бостай Тұрсынбайұлының мөрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1598. Т. 1. Л. 51 об-52)</p>	 <p>Төбет бин Жанұзақ старшина мұһрі (Ф. 3. Оп. 1. Д. 1598. Т. 1. Л. 78)</p>

Қазақ билік жүйесі өкілдерінің ішіндегі ерекше тұлғалардың мөрлері кейінгі ұрпаққа басы бүтін жетпеді. Сондықтан біз оларды тек тарихи хат-құжаттардан ғана көре аламыз. Қазақ хандары мен Қазақстан аумағында өмір сүрген мемлекеттер билеушілерінің көне хат-құжаттарындағы мөрлердің қағазға түскен үлгілерін салыстырғанда олардың өзара семиотикалық ұқсастықтарын байқауға болады. Оның бәрі тарихи тамырымыздың түбі бір екендігін аңғартса керек.

Сол замандағы мөрлердің мәтіні араб әріптерімен айнамен теріс оқылатындай (қағазға басылғанда оң болып түседі) қарсы түсіріліп жазылды. Әрі қара сиямен басылып отырды. Мөрді жасаған шеберлер олардың қағазға басылатын қасбетіндегі араб әріптерімен жазылған мәтінді қашау барысында кейбір диакретикалық (дыбысты дәл көрсету үшін әріптің асты-үстіне қойылатын белгі) таңбалардың дұрыс қойылмауы ондағы адам аттарының дұрыс оқылмауына әкеп соқтырды. Жүзік мөрлерді атқаратын қызметтеріне қарай бірнеше түрге бөлуге болады:

1. Жеке тұлғалық мөрлер
2. Әулеттік мөрлер
3. Әкімшіліктік-құқықтық мөрлер

О баста жеке тұлғалық мөрлерді бірен-саран оқыған қарапайым ғалым, саудагер адамдар болмаса, көбіне жоғары лауазым иелері (қаған, хан, сұлтан, шах және т.б.) мемлекеттік деңгейдегі іс-қағаздарды және жеке хат-құжаттарын куәландыру мақсатында пайдаланды. Уақыт өте келе осы жеке тұлғалық мөрлер билеуші әулеттің мөріне айналды. Әулеттік мөрлерді ертеде белгілі бір принциптер бойынша туыскандық одаққа кіретін адамдар ортақ қолданды. Былайша айтқанда мөрдің бетінде сол мемлекетті билеушілердің біреуінің (мыс., Аббастықтар, Омеядтықтар халифаты немесе Осман империясы) немесе әулетінің аты нақышталды. Пайғамбарымыз Мұхаммед-Мұстафаның (с.ғ.с.) күміс мөр жүзігі болған. Онда «Аллаһдан басқа Құдай жоқ, Мұхаммед оның елшісі» деген жазу жазылған болатын. Сондықтан мөр белгілі бір елдің басқада мемлекеттік белгілерімен қатар ерекше рәміздік атрибутына айналды. Әкімшіліктік-құқықтық мөрлерге иелік ететін мемлекет және мемлекеттік құзырлы ұйымдар, мемлекетке қарайтын түрлі деңгейдегі мекемелер мен кәсіпорындар. Бұл мөрлер бертінгі замандарда көп қолданысқа енді.

Архивтік деректер мен музей материалдарына сүйене отырып, мөрлердің даму тарихы мен түрлеріне, олардың атқаратын негізгі функциялары туралы төмендегідей нақты тұжырымдар жасауға болады:

- мөр өз иесі жеке тұлға туралы қысқаша мәлімет берді.
- мөр өз иесінің жоғары әлеуметтік мәртебесі мен ресми лауазымын айқындады.
- мөр өзі басылған құжаттың маңыздылығын куәландырды және айғақтады.
 - мөр уақыт межесін анықтауға көмектесті.
 - мөр мемлекеттік рәміздің атрибуты қызметін атқарды.

Қорытынды. Жаңа технологиялар пайда болған бүгінгі уақытта мөрлердің сан алуан түрлері пайда болды. Қазіргі таңда оларды қолданбайтын бірде-бір мемлекеттік және жеке меншік мекемелер, жеке тұлғалар жоқтың қасы.

Әрбір мемлекеттегі жоғары биліктің өз әлеуметтік-мәдени болмысы және өзіндік соны тарихы болатыны бәрімізге аян. Мемлекеттің осы бір тарихи-мәдени өзгешелігін оның символикалық мәніне ие белгілерінің бірі мөрлерден айқын көруге болады. Заман қанша өзгерістерге ұшыраса да мөр сол қаз қалпында мемлекеттік бүкіл жарлықтардың, заңдардың, келісімдердің, бұйрықтардың шынайылығын куәландырып, мемлекеттік биліктің бөлінбес бір бөлшегі ретінде ресми жүкті көтеріп келеді.

ӘДЕБИЕТ

Белтенов Ж.М. Мөр – уақыт таңбасы / Әдебиет айдыны газеті. Республикалық әдеби-мәдени, қоғамдық-саяси апталық. №20 (66), 2006 ж., 25-мамыр 5-бет.

Белтенов Ж.М. XVIII-XIX ғғ. қазақ лауазым иелерінің хат-құжаттарын тарихи дереккөз ретінде қарастыру (Омбы облыстық материалдары негізінде) // Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Абай атындағы ҚазҰПУ. Отан тарихының әдіснамасы мен тұжырымдамасының өзекті мәселелері атты Қасымбаев оқулары халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның материалдары. Алматы қ-сы, 21-22-желтоқсан, 2010. 155-158 б.

Белтенов Ж.М. XVIII-XIX ғасырлардағы қазақ билік жүйесі өкілдерінің эпистолярлық мұрасындағы мөрлердің түрлері мен қызметі (Омбы облыстық тарихи архиві материалдары негізінде) // Қайнар университетінің хабаршысы. 2014. №1. 17 б.

Вяткин М.П. Батыр Срым. Учебное издание. Алматы: «Санат», 2002. 344 с.

Ерофеева И.В. Символы казахской государственности (позднее средневековье и новое время). Алматы: ИД. «Аркаим», 2001. 252 с.

Қартаева Т.Е. Қазақ қоғамының дәстүрлі саяси құрылымы және лауазымдық белгілер («Туркестанские ведомости» газеті және ҚР Орталық Мемлекеттік Музей материалдары негізінде) // Орталық музей еңбектері: музей ісі, тарих, этнология, фольклортану, антропология, деректану, нумизматика. I шығарылымы (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор Нұрсан Әлімбаев. Алматы: Ғылым, 2004. 370-375 б.

Қартаева Е.Т. Түркі өркениетінің бастаулары және қазақтардың этномәдени құндылықтары. Орталық Азия көшпелілері өркениетінің тарихы: 5-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. 438 бет.

Райымхан К.Н. Түркілік мұраны зерттеудің деректанулық негіздері (музейлік деректану). Астана, «Сарыарқа» баспа үйі, 2012. 542 б.

Шойбеков Р. Мөрлі жүзік // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 4-том. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Н.Әлімбаев. Алматы, 2017. 388 б.

Noda Jin, Ohuma Takahiro. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: 2010. 22 p.

REFERENCES

Beltenov Zh.M. Mor – uaqyt tanbasy [A stamp is an imprint of time]. Literary field newspaper. Republican literary-cultural, social-political weekly newspaper. №20 (66), 2006, 25 may, p.5 (In Kazakh).

Beltenov Zh.M. XVIII-XIX gg. qazaq lauazym ielerinin khat-kuzhattaryn tarihi derekkoz retinde qarastyru (Omby oblystyq materialdary negizinde) [the 18th -19th centuries. to consider the correspondence of Kazakh officials as a historical source (on the basis of materials of the Omby region)]. Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. KazNUPU named after Abay. Proceedings of the international scientific-practical conference Kassimbayev's readings, «Actual problems of the methodology and concept of the history of the homeland». Almaty, 21-22 december, 2010, pp. 155-158. (In Kazakh).

Beltenov Zh.M. XVIII-XIX gasyrlardagy qazaq bilik zhuiesi okilderinin epistoliarlyq murasyndagy morlerdin turleri men qyzmeti (Omby oblystyq tarihi arhivi materialdary negizinde) [Types and functions of seals in the epistolary heritage of the representatives of the Kazakh government system in the 18th-19th centuries (based on the materials of the historical archive of Ombi region)]. Kainar University reporter. 2014. №1. 17 p. (In Kazakh)

Viatkin M.P. Batyr Srym. Uchebnoe izdanie [Batyr Srym. Educational edition]. Almaty: Sanat, 2002. 344 p. (In Russian)

Erofeyeva I.V. Simboly qazaqsloi gosudarstvennosti (pozdnee srednevekove i novoe vremia) [Symbols of Kazakh statehood (late medieval and modern times)]. Almaty: ID. «Arkaim», 2001. 252 p. (In Russian)

Qartayeva T.E. Qazaq qogamynyn dasturli saiasi qurylymy zhane lauazymdyq belgiler («Turkestanskies vedomosti» gazeti zhane QR Ortalyq Memleketik Muzei materialdary negizinde) [The traditional political structure of the Kazakh society and job titles (based on the materials of the newspaper «Turkestanskies vedomosti» and the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)]. Works of the Central Museum: museum work, history, ethnology, folklore, anthropology, data science, numismatics. Edition I (In Kazakh, Russian, English). Scientific editor Nursan Alimbai. Almaty: Gylym, 2004, pp. 370-375. (In Kazakh)

Qartayeva E.T. Turki orkenietinin bastaulary zhane qazaqtardyn etnomadeni qundylyqtary. Ortalyq Azia koshpelileri orkenietinin tarihi: 5-tom [Origins of Turkic civilization and ethno-cultural values of Kazakhs. History of Central Asian Nomadic Civilization: Volume 5.] Almaty: Qazaq universiteti, 2020. 438 p. (In Kazakh)

Raiymhan K.N. Turkilik murany zertteudin derektanulyq negizderi (muzeilik derektanu) [Data science basics of Turkish heritage research (museum data science)]. Astana: «Saryarqa» baspa uyi, 2012. 542 p. (In Kazakh)

Zhoibekov R. Morli zhuzik [Signet ring]. Kazakh traditional system of ethnographic categories, concepts and names. Encyclopedia. 4 volumes. Almaty, 2017. 388 p. (In Kazakh)

Noda Jin, Ohuma Takahiro. A Collection of Documents from the Kazakh Sultans to the Qing Dynasty. Tokyo: 2010. 22 p. (In English)

Автор туралы мәлімет: Белтенов Жасұлан Мәзуләұлы – Гуманитарлық ғылымдар магистрі, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің музейлік деректану және қолжазба бөлімінің жетекшісі (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), <https://orcid.org/0000-0002-3640-8265>. E-mail: zhassbell@mail.ru

Сведения об авторе: Белтенов Жасулан Мазулаевич – Магистр гуманитарных наук, руководитель отдела музейного источниковедения и рукописей Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан), <https://orcid.org/0000-0002-3640-8265>. E-mail: zhassbell@mail.ru

Information about the author: Zhassulan M. Beltenov – Master of Humanities, Head of the Department of Museum Source Studies and Manuscripts of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (44, Samal-1, Almaty, 050059, Republic of Kazakhstan), <https://orcid.org/0000-0002-3640-8265>. E-mail: zhassbell@mail.ru

UDC 94(581)

**THE REIGN OF ZAMAN SHAH:
AN ATTEMPT OF THE DURRANI EMPIRE TO SURVIVE**

Z.A. Dzhandosova

St. Petersburg State University (Russia)

Abstract. The article is devoted to an Afghan monarch, Zaman Shah Durrani (1793-1801), the third ruler of the Durrani Empire, and discusses such problems as the struggle for power in a monarchy with no strict order of succession and many contenders for the throne due to the polygamy of the monarch and the reliance of the monarchy on different clans and influence groups; the complexity of managing an empire, which was based on the loyalty of the leaders of nomadic and semi-nomadic tribes; the difficulty of governing a vast empire, the outskirts of which were prone to revolts against the central government; and, the last but not the least, the ultimate doom of an empire of this (seminomadic, medieval) type before empires of a new type – European colonial empires of Modern times. The life of Zaman Shah consisted of endless campaigns from the East to the West and from the West to the East of his weakening Empire. Zaman was the most competent of the brothers and tried to contribute to benefit of the nation and for the peace and prosperity of the country, but all his attempts at Indian conquest (in which his grandfather succeeded) were ill-directed and ill-timed, though the hopes of the Muslims of India related to him as a defender of Islam against the advancing East India Company. Dreaming only about India, Zaman didn't pay much attention to the securing of the support of his own tribe and didn't bother much to defend Khorasan which had become the object of desire of a new Persian ruler – Agha Mohammad Shah Qajar. Under Zaman Shah, the Durrani Empire remained a regional power, but the crisis of Afghan statehood, which erupted after Zaman Shah's reign, led to the collapse of the Durrani Empire and to the fragmentation of Afghanistan.

Keywords: Afghanistan, the Durrani Empire, Zaman Shah Durrani, Ahmad Shah Durrani, Pashtuns, nomads, tribalism, monarchy, crisis of power, crisis of state.

For citation: Z.A. Dzhandosova. The reign of zaman shah: An attempt of the durrani empire to survive//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 68-84. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.06

**ЗАМАН ШАХ БИЛІГІ:
ДУРРАНИ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ САҚТАП ҚАЛУ ӘРЕКЕТІ**

З.Ә. Джандосова

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті (Ресей)

Аңдатпа. Мақалада Ауғанстанның империялық мәртебесін ғана емес, сонымен бірге оның аймақтық ірі мемлекет мәртебесін де сақтап қалу жолында үлкен күш салған ауған әулеті Дурранидің үшінші өкілі Заман шахтың (1793-1801) билік еткен кезеңі қарастырылады. Заман шах әрекеттерінің нәтижесіз болуының себептері, оның ішінде тек империяның күйреуі ғана емес, Ауғанстан мемлекетінің бөлшектенуі себебі де анықталады. Ауғанстан мемлекеттілігінің дағдарысқа ұшырауының ішкі себептері, пуштун орталығына қарсы өзге тайпалардан құралған шет аймақтардың бөлінуі және жекелеген тайпалардың билік үшін күресі екені атап өтіледі. Ал мұның сыртқы себептері ең алдымен, Еуропалық отаршыл империялардың «Ұлы ойыны» басталуымен байланысты екені айтылады. Бұл Дуррани империясының негізін қалаған Заман шахтың атасы және саясаттағы үлгісі болған Ахмад шахтың (1747-1773) билігі кезеңімен салыстырғанда елеулі өзгерістер кезеңі еді. Жұмыста ауғандық парсы тіліндегі «Тарих-и Сұлтани» және «Сирадж ат-Таварих» дереккөздер, сондай-ақ ағылшын, ауған, кеңес және орыс тарихшылары жинаған материалдар талданады.

Тірек сөздер: Ауғанстан, Дуррани империясы, Заман шах Дуррани, Ахмад шах Дуррани, пуштундар, көшпенділер, трайбализм, монархия, билік дағдарысы, мемлекет дағдарысы.

Сілтеме жасау үшін: *З.Ә. Джандосова.* Заман шах билігі: Дуррани империясының сақтап қалу әрекеті//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 68-84. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.06

ПРАВЛЕНИЕ ЗАМАН-ШАХА: ПОПЫТКА СОХРАНИТЬ ИМПЕРИЮ ДУРРАНИ

З.А. Джандосова

Санкт-Петербургский государственный университет (Россия)

Аннотация. В статье говорится о периоде правления третьего шаха афганской династии Дуррани, Заман-шаха (1793–1801), отмеченном большими усилиями по сохранению не только имперского статуса Афганистана, но и его статуса региональной державы; выявляются причины, по которым эти усилия оказались напрасными и произошел не только распад империи, но и фрагментация самого афганского государства. Отмечается, что среди причин кризиса афганской государственности были как внутренние, связанные с отпадением инородных по отношению к паштунскому центру окраин и соперничеством отдельных кланов в борьбе за власть, так и внешние, прежде всего начало «Большой игры» европейских колониальных империй. Это существенно изменило ситуацию по сравнению с периодом правления деда Заман-шаха, основателя империи Дуррани Ахмад-шаха (1747–1773), бывшего для Заман-шаха политическим ориентиром. Работа построена на анализе афганских персоязычных источников «Тарих-и Султани» и «Сирадж ат-таварих», а также на материале, собранном английскими, афганскими и советскими и российскими историками.

Ключевые слова: Афганистан, империя Дуррани, Заман Шах Дуррани, Ахмад Шах Дуррани, пуштуны, кочевники, трайбализм, монархия, кризис власти, кризис государства.

Для цитирования: *З.А. Джандосова.* Правление заман-шаха: Попытка сохранить империю дуррани//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 68-84. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.06

Introduction. Timur Shah Durrani¹'s son Shah-Zaman (Zaman Shah), who succeeded him on the throne, attempted to reassemble the Durrani Empire and restore Afghanistan's former glory achieved four decades before by his grandfather Ahmad Shah Durrani who many times successfully invaded India. Shah Zaman considered himself the true heir of his grandfather and the emperor (Shahinshah), and therefore did not even allow the thought of further fragmentation of the state which had started during his father's reign. In a long struggle for power with his brothers, Zaman managed to establish himself on the Kabul throne and secure Kandahar and Herat, as well as Baluchistan, whose ruler again recognized the suzerainty of an Afghan sovereign. After the death of Nasir Khan Baluch in 1795, the successor of the Baluch Khan also recognized the vassalage. But Shah Zaman's most important aspiration in foreign policy was the desire to reestablish Afghan dominance in India and let the Durrani Empire to survive at the eve of the 19th century and the coming of a new era, that of European colonialism.

From the end of the 18th century, the Great Britain, with the help of the East India Company, began to actively attack the Indian states lying southeast of Afghanistan, and, following Bengal, subjugated the Maratha principalities. In this situation, the Muslim rulers of Northern India appealed to Zaman Shah as the defender of Islam and their “last hope” at the face of advancing power of the “infidels,” just as in the middle of the 18th century the Muslims of East Turkestan appealed to Ahmad Shah, calling on him to rally the Muslims of all Central Asia and repel the Qings. Driven by the idea of “protecting” their Indian possessions, the British moved further and

¹ Timur Shah (1773-1793) was the second emperor of the Durrani dynasty after his father and the founder of the Durrani Empire, Ahmad Shah Durrani (1747-1773).

further to the north-west, towards the riches of Punjab and Kashmir, with a long view to Afghanistan, Herat, and all Central Asia.

However, at the turn of the century, Great Britain discovered in Afghanistan's ruler a strong adversary, capable of not only making grandiose plans, but also pursuing an independent foreign policy line, holding the initiative, threatening, and attracting allies under his banner. The first political and geographical picture of Afghanistan that the British formed during their clash with Zaman Shah was very flattering for the Afghans.

Shah Zaman's occupation of Lahore in 1796, created a sensation in India. At that time, the Mughal state was living its last days, and Northern India was fragmented into many small possessions. Therefore, the north of India was an arena of disorder and anarchy, which "no doubt would have immediately opened up to the Shah [Zaman] had he begun his march on Delhi" [Elphinstone, 1815, v. II: 315-316]. And although, due to the need to be torn on two fronts, Zaman Shah was forced to abandon the idea of conquering Delhi and returned to Kabul, the impression of his appearance in Punjab remained for a long time. Many years passed before the Marathas got rid of the fear of the "new Ahmad Shah". And the British, trying to prevent Zaman's alliance with the ruler of Mysore, Tipu Sultan, sent an embassy to Fath Ali Shah Qajar in 1799 and actively supported Prince Mahmud in his fight against Zaman.

Thus, largely thanks to the efforts of Zaman Shah Durrani, at the end of the 18th century. Afghanistan continued to play an active role in regional geopolitics, acting as a regional power capable of dictating its will to many neighboring states and attempting to regain its imperial glory. However, the question is how successful this attempt could have been in principle. On the one hand, the Durrani state was an empire of the traditional Central Asian type, in which a nomadic or semi-nomadic tribal confederation controlled vast territories populated by sedentary subjects of different ethnic and religious background. Empires and states of this type (for example, Turkic-Mongolian ones) usually suffered from separatism not so much of the conquered sedentary territories as of individual tribal leaders. The Pashtun Empire was no exception in this regard. On the other hand, it seems that the time of such nomadic (in essence) empires had passed by the end of the eighteenth century, and the Durrani Empire, following the Dzungar Empire and the Empire of Nadir Shah, was doomed due to the change in the general situation in Eurasia and the beginning of the colonial era.

Method and sources.

The article is based mostly on Persian sources of 19th- early 20th century from Afghanistan, such as *Tarikh-i Sultani* and *Siraj at-Tawarikh*. Analyzing and comparing the data of these sources with European data (mainly from the account of Sir M. Elphinstone (1815) who was a British diplomat very well informed on Afghan affairs), I am trying to demonstrate the main features of Afghan politics on the eve of the nineteenth century and the vanity of Zaman Shah's political and geopolitical ambitions. The article also uses the works of Afghan, Soviet and British researchers of the history of Afghanistan.

Discussion.

In Summer 1809, Sir Mountstuart Elphinstone, British envoy to the Court of Afghan Shah Shuja ul-Mulk, succeeded to meet in Rawalpindi a man who had equally experienced the splendor of real eminence as well as the tragedy of real defeat and who was the last of the three great Durrani emperors. That man was Shah-Zaman. A few years later Elphinstone has given the following portrait of the ex-monarch of Afghanistan:

"His dress was plain; a white mantle, faced with Persian brocade, and a black shawl turban; but his appearance was very kingly. He looked about 40 when we saw him. He had a fine face and person. His voice and manner strongly resembled Shauh Shujah's; but he was taller, and had a longer, more regular face, and a finer beard. He had by no means the appearance of a blind man; his eyes, though plainly injured, retained black enough to give invacity to his countenance; and he always turned them towards the person with whom he was conversing. He had, however, some appearance of dejection and melancholy..." [Elphinstone, 1815, v. I: 104].

But only 16 years before such a sorrowful meeting, a 25-years-old Shahzada (prince) Shah-Zaman (he was also called Muhammad-Zaman) was hurrying headlong towards Jalalabad from

Kabul, where he had been since recently governing according to his kingly father's order. Longing to find his dying father still alive he was in such a haste that two horses had been overdriven; the news of Timur Shah's mortal disease had caught him at unawares. When he finally reached his father in a place called Chahar Bagh, Timur Shah "*received him with great tenderness // in open arms of compassion and mercifully granted him one of his best racehorses with a gold harness*" [TS, 1298: 160-161]. Afterwards they together moved to Kabul, and on the 7th of Shavval, 1207 (May 19th, 1793), Timur Shah passed away.

The reason for Shah-Zaman's hurry was not only the wish to embrace for the last time his parent who had been so kindly disposed to him. Far more important was the extremely complicated problem of the succession to the Durrani throne. After Timur Shah's death the throne was claimed simultaneously by several of his sons; all of them being the governors of several provinces of the Durrani Empire. There was absolutely no consent on that question among the dynasties. Jealousy and competition within the polygamous marriage were so deep-rooted and so permeated with hatred that the hopelessness of a consensus or a peaceful agreement between the stepbrothers became evident very soon. According to TS and ST, Timur Shah had twenty-four sons, and Aziz ud-Din Wakili Fufalzai claims that there were thirty-four of them in whole [Fufalzai, 1968, v.1: 34, 262].

Four princes were most active and considered the most obvious pretenders to the throne. The eldest of them was Shahzada Humayun, "the Prince of Kandahar", who ruled in the capital of his great ancestor, Ahmad Shah. His mother was a daughter of a Sadozai *sardar* (nobleman) and in the beginning of his father's rule Humayun was honored as a future successor to the Durrani throne. His trumps were the right of the first-born (primogeniture) and the support of Kandahari people, mostly the Durrani. The second son was Sultan-Mahmud, "the Prince of Herat", where he lived with his full brother Firuz ud-Din counting on the help of the Barakzais to which tribe their mother belonged. Shahzada Abbas, Timur Shah's son by a daughter of Shah Pasand Khan Ishakzai, was the third of the rivals. During the last years of his father's reign, he was a governor of Peshawar ("the Prince of Peshawar"). His claim was supported by most minor brothers with exception of young Shuja ul-Mulk (in 1793 he was about 10 years old) who was the uterine brother of the fourth pretender: Shah-Zaman, who was "the Prince of Kabul". Their mother was a Yusufzai.

Zaman was presumably the *fourth* son of Timur Shah after Humayun, Mahmud and obscure Ahmad; such is his position in the list of TS (p. 160) repeated by ST (p. 44). In another place in TS Zaman is called the *third* son: "*his beloved third son Shahzada Zaman*" [Ibid.]. In the longest list of Shahzadas, grouping the uterine brothers [Fufalzai, 1968, v. 1: 34], Zaman is listed as the *seventh*, after Abbas but before Ahmad. Vadim Romodin (Romodin, 1965: 143) and Sir Percy Sykes [Sykes, 1940: 371] call him the *fifth* son of the second Durrani monarch. Anyway, being only one of the shahzadas of that age, he became a *padishah* (a king). How did it happen?

We don't know precisely if Shah-Zaman was appointed as a successor by Timur Shah. Elphinstone writes: "*At the time of Timour Shauh's death nothing was settled respecting the succession to the throne. He had himself named no heir*" [Elphinstone, 1815, v.2: 307]. This opinion is divided by Rishtiya [Rishtiya, 1958: 33]. Sykes writes that "*as was only to be expected, there was wild excitement as to which of the numerous sons of the deceased King should be elected to the throne*" [Sykes, 1940: 371]. Kohzad stresses that "*contrary to Timour-shah..., who did not declare any of his sons as heir to the throne... amir Dost Mohamed Khan... gave special attention to this matter of succession*" and named an heir beforehand [Kohzad, 1967: 172].

But there is also a different point of view; the above-cited place from TS ends with the statement: "*his beloved third son shahzada Zaman was appointed to Kabul as the heir to the throne [ba vali'ahdi]*". Faiz Muhammad confirms: "*Shahzada Zaman, the heir to the throne [vali'ahd], lived in the capital city of Kabul*" [ST, 1331: 44]. Aziz ud-Din Wakili Fufalzai considers the "wise election" of Shahzada Shah-Zaman as a successor to the throne one of the most positive steps of Timur Shah and allots a whole chapter to this problem: "*Vali'ahd is a person whom padishah during his lifetime by his own will appoints as a successor to his throne. An heir to the throne is elected among the eldest and most outstanding shahzadas trusted by the king*". And then: "*Timur-shah...intended to elect an heir to the throne and his successor the one of his active and energetic*

sons who from all sides would be worthy to become a monarch. Shah Zaman, who had inherited the character and disposition both of great Ahmad Shah and of Timur Shah, was elected among the thirty-four sons¹ to defend the honor [namus] of the Afghan state” [Fufalzai, 1968, v. 1: 262]. According to Fufalzai, “by the end of Timur Shah’s reign it became evident that Shahzada Shah-Zaman had grown up as one of the most gifted representatives of the Durrani dynasty” [Ibid.]. So, we can conclude that most likely, contrary to the established tradition of transferring power to the eldest son, Shah-Zaman was chosen in advance as the heir to the throne by his father Timur Shah.

Nevertheless, the main Afghan sources, TS and correspondingly ST, support the idea of Zaman’s election by a legend, according to which Timur Shah on his death-bed told Shahzada Zaman and Qazi² Faizullah, both leaning over him, his dream: “I saw somebody who approached me, took off the royal gear and imperial crown from my head and put it on [guzāshtand] the head of Zaman Shah” [TS, 1298: 161]. Faiz Muhammad not by chance changes “somebody” for “some people”, correcting the discrepancy between the Singular of the subject (*kasi*; somebody) and the Plural of the predicate (*guzāshtand*): “Some people approached me, took the crown off my head and put it on the head of those of my sons who is present here (i.e., Shah Zaman)” [ST, 1331: 44]. The Plural here is to explain that Timur Shah “was advised” to elect the most gifted and energetic son. The names of the advisers (or those, who “organized” the election after the King’s death) are known. They have been listed in the very beginning of the 15th Chapter of TS which is devoted to the reign of Zaman Shah and in the beginning of the corresponding chapter of ST: Qazi Faizullah Khan Dawlatshahi, Sardar Payinda Khan Barakzai, owning the *laqab*³ of Sarafraz Khan, Nur Muhammad Amin ul-Mulk Baburi, Mullah Abd ul-Ghafar Khan Jadid ul-Islam, Fathullah Khan Sadozai Multani, Akhtar Muhammad Khan Nurzai, Amir Aslan Khan Jawanshir and Jafar Khan Qizilbash⁴ [TS, 1298: Jafar-Khan-i Parsi, i.e. Persian: p.161]. According to ST, the named Pushtun and Tajik⁵ leaders and religious authorities at first concealed the fact of the King’s death and invited the “great nobles and military commanders” to the Bala Hisar (a citadel in Kabul) ostensibly on behalf of the King. Having gained their consent (it is not mentioned the consent on *what*), they buried the deceased *Padishah* and performed the funeral service with the participation of the Shahzadas. Afterwards the leaders and local authorities “questioned the Shahzadas in regard of sultanat (reign)” and as somewhat vaguely said, because “the question of reign is to relate to the existence of one person and is conditioned by the acceptance of the person by all the nobles – both Your Highnesses and the amirs⁶. To elect and prefer the one who can govern the state is the most important of the things” [ST, 1331: 45]. By this statement they implicitly meant Shah Zaman, though it was evident only for them but not for the Shahzadas. Of course, each of the princes who considered himself strong enough, announced his claim. After the long discussions all the brothers decided to elect Shahzada Abbas and, except for Zaman, went to Abbas’ palace “in order to proclaim him the Sultan⁷”. Trying to use a chance, the amirs closed the gates of the palace and put Jawanshiris⁸ on guard, so that the Shahzadas fell under the house arrest [Ibid.].

But the picture somewhat changes when other sources are taken into consideration. So, ZT, an Afghan source that comes from the camp of Shahzada Humayun, describes the new enthroning as follows: “The high-born Shahzadas called for amirs, theologians and scholars ... and held a council. They proclaimed the country needs a ruler. Some people proposed that Humayun had the

¹ Correctly: 34 for children and 24 sons.

² Qazi = Judge.

³ Laqab = honorary nickname, title.

⁴ Mir Aslan Khan Jawanshir and Jafar Khan were the leaders of the Qizilbash (and, generally, of the whole bulk of Persian-speaking population of Kabul and Kabulistan) in the last years of Timur Shah’s reign.

⁵ The leaders of Farsi-speaking communities.

⁶ Amir = emir, commander, tribal leader.

⁷ Sultan = shah, padishah, king.

⁸ Jawanshiris – Javanshir is one of the tribes within the Afshar confederation. Here, the Turcic/Farsi-speaking guard, the Qizilbash. The Afshars were one of the main Qizilbash tribes, which were the support of the Safavid dynasty in Iran in 16th-17th centuries. To distance himself from the rival Pashtun tribes, Timur Shah relied on a hired guard of immigrants from Iran, who in Afghanistan, remembering the Safavid times, were called Qizilbash.

right to become a king because the late Padishah during his lifetime had appointed him, as his eldest son, an heir to the throne. Another amirs, Shahzada Humayun's enemies and hostiles, said: "Before his arrival the country would collapse. It would be better to enthrone one of the Shahzadas as a regent so that the empire wouldn't fall apart until he comes". Shahzada Abbas, Shahzada Ayub, and other Shahzadas didn't approve that proposal: "We won't enthrone anybody unless our eldest brother arrives and ascends the throne instead of our father, for the right of the heir belongs to him". But Shahzada Zaman preferred to keep silence and didn't express his content. The treacherous amirs, hostile to Shahzada Humayun came secretly to Shahzada Zaman, made an oath of allegiance to him, and having put Shahzada Zaman on the throne of the Empire, by tricks, lies and false oaths, confined the rest of Shahzadas in the Bala Hisar" [ZT, 1965: 55].

Further on we'll see that Humayun's claim was based not only on his seniority but as well on the support of some part of Durrani settled in and around Kandahar. In a struggle between several fractions, it was the group of Payinda Khan who became the winner. Faiz Muhammad points out "the precious efforts of sardar Payinda Khan exerted for his (Zaman Shah's) reign and enthroning" [Ibid.]. The outstanding role of Payinda Khan in this case has been emphasized by many historians. Sykes writes: "Payanda Khan...favoured Zaman Mirza.../and/ won over to his views many other Chiefs together with the leaders of the Kizilbash" [Sykes, 1940: 371]. Kohzad selects from TS and ST only three names, and among them Payinda Khan; he points out that these wise and highly experienced men knew in full that Zaman was the most competent of the brothers and tried to contribute to benefit of the nation and for the peace and prosperity of the country and therefore states: "Sirdar Payunda Khan, Qazi Fizullah Khan and Mullah Abul Ghafar Khan ... had prepared the people for Zaman Shah's ascending to the throne of his father: furthermore, these gentlemen had secured the adhesion of Zaman Shah's brothers to Zaman Shah's occupying the throne after Timour Shah... Sirdar Payinda Khan, due to his wise manipulation and sagacity managed to overcome the difficulties, and solved the problem in favour of Zaman Shah" [Kohzad, 1967: 9]. This opinion is divided by Rishtiya: "Having found him [Zaman] worthy for the King's role, Payinda-Khan considered the support of him his own responsibility. Thanks to the efforts of Payinda-Khan, Zaman Shah ascended the throne" [Rishtiya, 1958: 34].

Another supposition is made by Elphinstone who was informed that the crown was secured to Zaman due to an intrigue carried on by Timur Shah's favorite queen (presumably Zaman's mother? – Z.D.). The queen "persuaded on Sirafranz Khaun (=Payinda-Khan) ... to join her scheme, and by his means secured the interest of most of Dooranees Khauns" [Elphinstone, 1815, v. 2: 308].

The support of Payinda Khan became more evident later when Zaman Shah had to fight his elder brothers Humayun and Mahmud who hadn't agreed with their suppressed position. As for the younger brothers, sooner or later¹ they agreed to recognize Zaman's supremacy and were transferred to the Bala Hisar where they enjoyed more "normal" conditions of the house arrest. Only Shahzada Shuja ul-Mulk was prescribed to stay with the King and follow him everywhere [ST, 1331: 45]. Shahzada Humayun sent to Zaman Shah a message containing a categorical refuse "to bind a waist of obedience with the belt of submission" because of his seniority and the fact that "the province of Kandahar had been delivered to him by their crowned father"² [TS, 1298: 161]. In ZT Shahzada Humayun's claim for the throne ("My great father during his lifetime having appointed me his executor and the guardian of my brothers, made me the governor of the powerful state. Now my parent's heritage is inherited by me") is partly supported by the Durrani who "colluded like locusts and ants" and proclaimed that "We are sacrificing our precious lives on the devotion path to the Qibla of the World" (i.e., to Humayun) [ZT, 1965: 57-58].

Probably Humayun understood that because of his unpopularity beyond the confines of Kandahar he couldn't be the ruler of the whole empire. He didn't trust even the Durrani (See in

¹ "After five days of starvation diet" [Sykes, History, v.1: 371].

² Humayun-mirza was appointed the governor (Wali) of Kandahar in 1186 (1773) when he was 9 years old and during the whole reign of Timur Shah was the "Prince of Kandahar".

ZT, 1965: 59: “*I have no trust in your speeches promising faithfulness*”) and kept in mind the separation of the province under his rule.¹ But Zaman Shah felt himself very determined. He considered himself the *Shahinshah*, i.e., the emperor and the heir of his glorious grandfather Ahmad Shah and refused to admit the possibility of the Empire’s separation or falling apart. That’s why Humayun’s letter enraged him, and he immediately marched towards Kandahar with a large force which had been recently assembled mainly by the efforts of Sardar Payinda Khan. The latter headed the advance guard of the Shah’s army together with young Shuja ul-Mulk. Near Qalat-i Ghilzai Payinda Khan met the enemy’s advance guard commanded by Mirakhur Mihr Ali Khan and managed to “*set him on the right way of submission to His Majesty Shah Zaman*” [ST, 1331: 46]. That meant that Humayun was right when he did not trust the Durrani chieftains.²

Mihr Ali Khan was a nephew (a brother’s son) of Madad Khan Ishaqzai, the commander-in-chief of Timur Shah’s army during this Emperor’s reign. Having gained glory in battles, he was given a high title of the Master of the Horse (*mirakhur*).³ After the desertion of Mihr Ali Khan Humayun had to escape from Kandahar to take refuge in Baluchistan at the court of Nasir Khan Baluch, so that Zaman Shah took possession of Kandahar “*without a single drop of blood shed*” [ST, 1331: 46]. In sign of gratitude for the throne and Kandahar Payinda Khan was granted the title of a *sardar* (here: chief) of all the Afghan tribes except for the Durrani and the Ghilzai and received a prodigious salary of 80 thousand rupees per year [Rishtiya, 1958: 34].

The Baluchi chieftain Nasir Khan had considered himself a retainer of the Durrani king on the condition of sending about 5-6 thousand of horsemen to the Afghan army. The intercession of Nasir Khan for Shahzada Humayun⁴ diverted Zaman Shah from the idea of following Humayun to Baluchistan, and Zaman marched towards Herat to gain loyalty of another elder brother, Shahzada Mahmud. On his way there he received a letter from him with the words of obedience and loyalty and therefore returned to Kabul, retaining Herat for Shahzada Mahmud [TS, 1298: 162]. ST gives the following explanation of the sudden loyalty of Mahmud. At first, this prince “*had definitely decided to defend*” [Ibid.] that means to fight Zaman Shah and moved his troops against his brother’s army. On the way he was informed that Qalij Khan Taimuri who had been appointed by him a commandant of the fortress of Herat, betrayed him and began to negotiate with the Shah. Because Mahmud returned to Herat and Qalij Khan was compelled to retire, the chance was missed, and now Mahmud didn’t feel himself powerful enough to fight his brother. So, Mahmud did not only send a servile and self-humiliating message to the Shah but joined him at Kusk-i Nakhud. On this private meeting Zaman, “*from the brotherly compassion and according to the custom, usual*

¹ An example of centrifugal tendency soon to become dominating.

² [ZT, 1965: 71-72]: “*In the night treacherous Mihr Ali mirakhur // let futile ideas and vice intentions enter his heart, and the damned devil became his helper. He remembered that in the lifetime of Timur Shah, may he rest in peace, he had made an agreement with Zaman... He thought that if Humayun Shah arrives here, there would be no way for escape and now there is a good chance to leave together with his tribe. In the morning that unfaithful, impolite, and treacherous person took away his tribe... He became disobedient out of his ingratitude and dishonored his name forever. Devil made him to go astray! He began to shout that he had come from Shahabaddin with a large army and is going to fight. Due to this trick and ruse, he escaped from the army of the Shahzada and started to run. He was running all the way to the Shah-Zaman’s camp... Shah-Zaman considered the mirakhur’s coming good omen and rejoiced.*” It is noteworthy that in this source Prince Humayun is called Humayun Shah (but also a Shahzada), and Zaman Shah is called by his original name Shah-Zaman.

³ He was a murid of shaikh Shah Izatullah Mujaddadi Faruqi Naqshbandi [Fufalzai, 1968, v. 2: 382].

⁴ About the intercession of Nasir-Khan see in [ST, 1331: 46]: “*The King’s throne was reached by a servile entreaty of Nasir Khan containing the words of intercession for Shahzada Humayun. He wrote: ‘Though the Shahzada hadn’t preserved his dignity and had disgraced himself due to instigation of his retainers, he has entered Your Majesty’s most obedient servant’s home in the search of protection. Not refusing to bring him out to the Highest Threshold /Your Majesty’s humble servant presumes that/ taking into consideration his most humble entreaty for excuse, that action would spoil the fame of Your Majesty’s benevolence’.*” In [ZT, 1965: 87-89] the circumstances of Humayun’s stay in Baluchistan at the court of Nasir Khan are described in more details. Nasir Khan kept an ambivalent position; he couldn’t fight Shah Zaman whom he considered his overlord, and he couldn’t hand Humayun over to Zaman because it would be, by his own opinion, *dishonestly* [Ibid.: 90]. I consider this case to be a striking example of the intercession custom as an inseparable part of Afghan and Baluchi common law.

among the close relatives”, received Mahmud’s submissions and agreed to protect Herat for him [ST, 1331: 46-47].

Meanwhile Timur Shah’s death and the disputed succession had caused “*great confusion*” (Elphinstone) in the remote provinces and encouraged foreign enemies to intrusion. Shah Murad, the ruler of Bukhara, probably incited by Shahzada Mahmud invaded Balkh immediately. The Afghan governor of the province was drawn into an ambush with the greater part of his 4 thousand men and was taken prisoner in the subsequent fight. Shah Murad advanced to the capital of the province, but the Durrani chiefs prepared for a defense. The ruinous city of Balkh was abandoned but the fort held out for three or four months. To force the defenders of the fort to surrender, Shah Murad threatened to put their governor to death under the fort’s walls. The garrison refused to abandon the fort and the governor was executed before their eyes [Elphinstone, 1815, v.2: 309]. But afterwards, upon hearing of Zaman Shah’s victory over his brother, Shah Murad left Balkh and renewed the treaty which had been made with Timur Shah.

In December 1793 Zaman moved from Kabul to Peshawar, which was his winter residence. It was his first march to the East of the Empire. As soon as he had secured himself from his rivals for the throne, he determined to invade India (meaning Lahore and as far as possible eastwards) immediately. According to Elphinstone, he “*was stimulated by Meerza Ahsun Bukht (Mirza Ahsanbakht), a Shahzada of the royal family of Delhi*”, who lived in Kabul since Timur Shah’s reign, and “*by ambassadors who arrived about this time from Tippoo Sooltaun (Tipu Sultan of Mysore), and who made great pecuniary offers to the King, on condition that he should attack the British*” [Elphinstone, 1815, v. 2: 308]. From Peshawar Zaman Shah sent the army to Kashmir, the richest province of the Durrani Empire, which had rebelled on Timur’s death. The mission was successful; the Afghan governor of Kashmir submitted to Zaman and promised to deliver taxes in time. The Shah himself marched to Sindh and laid the *mirs*¹ under contribution of two million four hundred thousand rupees [Ibid.: 310]. In the spring of 1794, having received the news of Shahzada Humayun’s new rebellion, Zaman Shah was compelled to return to Kabul.

By that time Nasir Khan Baluch had died and his throne in Kalat became the matter for dispute, and it was claimed both by Mahmud Khan bin Nasir Khan and a nephew of the late Khan. Finally, the nephew won and ascended the Baluchi throne. As the spies reported to Zaman Shah, the new Baluchi Khan began to stimulate Shahzada Humayun by the following words: “*The throne of sultanat belongs to you! Unite the Durrani tribes and take the possession of Kandahar!*” [ST, 1331: 46] Having received this news, Zaman Shah immediately sent Hafiz Sher Muhammad Khan Ashraf ul-Wuzara² off to Baluchistan with a selected force. He was ordered to bring Humayun to Peshawar by persuasion. Ashraf ul-Wuzara managed to induce the Shahzada and they left for Peshawar (supposedly via Kabul) together. Presumably Zaman Shah didn’t have any treacherous plans concerning his elder brother who would be probably excused like Mahmud had been; if not granted the post of a governor of a province (possibly, even Kandahar), he would certainly enjoy life as a honorable person at the Shah’s Court. But thereafter Humayun demonstrated his ambitions and began to act against Zaman. That inevitably led to a fratricidal war.

On their way to Zaman Shah’s Court Ashraf ul-Wuzara and Shahzada Humayun were accompanied by a *sayyid*³ whose name was Khudadad Alavi Fushanji. Secretly from Sher Muhammad Khan, the sayyid suggested to Shahzada Humayun to overthrow Zaman Shah and asked for a post of wazir for himself. Shahzada Humayun agreed. Ashraf ul-Wuzara got aware of

¹ Mir (from *amir*) was the title of the Muslim rulers of Talpur dynasty (1783-1843) of Sindh. The Talpur dynasty was established in 1783 by Mir Fath Ali Khan Talpur who defeated the previous Kalhora dynasty of Sindh (supported by the Durrani dynasty) at the Battle of Halani and ruled from Hyderabad with the help of his three brothers. The Talpurs were Sindhi-speaking Baluchis.

² He was a son of Shah Wali Khan, *wazir* (first minister) of Ahmad Shah, who had been executed by Timur Shah for the support of another Shahzada – Sulayman – in his claims for the Durrani throne. Shah Zaman returned Sher Muhammad Khan from exile and cancelled his disgrace [ST, 1331: 46]. Sher Muhammad Khan became one of the most faithful associates of Zaman. He left for Baluchistan being totally devoted to the Shah [TS, 1298: 163].

³ Sayyid – an honorific surname of Muslims recognized as descendants of Prophet Muhammad.

this and under a favorable pretext fled from conspirators and hastened to Peshawar. The two conspirators, *“earlier having dreamt on a bowl of wine of their desire, now felt its taste in their mouths”*, called for their adherents and gathered some irregular forces. Thereafter they *“turned the face of hostility towards Kandahar”* [ST, 1331: 47]. Payinda Khan had to defend the city. He stayed in Kandahar with such Durrani sardars as Abdullah Khan Nurzai, Kadu Khan Barakzai and Yar Muhammad Sadozai while the nominal governor was the seven-years old Shahzada Qaisar, the eldest son of the Shah. Payinda Khan fought Shahzada Humayun and at first defeated him. Little Qaisar was present at this battle. Following the retreating enemy in the heat of victory they forgot about Qaisar. Having seen that his nephew had been left alone, Humayun rode to him and with his own hand made him a heavy wound. This had brought the fighting to a sudden end. Warriors of Payinda Khan retreated, he himself together with a group of sardars moved to Peshawar, while Humayun, with Qaisar, took the possession of Kandahar [TS, 1298: 164].

ST ends this account with important psychological details. First, the defenders of Shahzada Qaisar didn't dare not only to fight against the eldest grandson of Ahmad Shah Durrani, but to prevent him from any possible actions. Therefore, they just scattered widely. Second, *“cruel and pitiless Humayun”* was put to shame by his own son Ahmad, who *“with tearful eyes”* exclaimed: *“It is so inhuman and shameful to make a wound to a child, to your own nephew! Nearly your own son!”*. Shahzada Humayun made accuses saying that he was enraged, then dismounted, took the kid in his hands, cuddled, and kissed him, and afterwards ordered the surgeon *“to smear his wound with a curative ointment”* [ST, 1331: 48].

Shahzada Humayun's stay in Kandahar was a short-termed. He believed that he had gained the support of the strong Nurzai chieftain Ahmad Khan, well-known as an excellent warrior.¹ Therefore, when Zaman Shah marched from Kabul with a large army, Humayun appointed Ahmad Khan the head of his advance guard. It was almost predictable that Ahmad Khan immediately went over to the army headed by sardar Payinda Khan. Shahzada Humayun and a small number of his adherents fled to Herat, to Shahzada Mahmud. Zaman Shah demanded to deliver Humayun to him, but Mahmud hesitated not wishing to betray a person whom he had praised by his protection. Shahzada Humayun preferred not to wait for the threatening appearance of Zaman Shah and run away back to Baluchistan, and therefrom to Multan. *“After a long flight”* he was seized by an Afghan ruler of the district of Leah, was blinded under the order of the Shah, and imprisoned in the Bala Hisar [ST, 1331: 49]. The rest of his life he passed in confinement [Elphinstone, 1815: 310]. Zaman Shah left Shahzada Qaisar in Kandahar and returned to Kabul. Thus far, writes Elphinstone, Zaman's *“government had proceeded with reasonable conduct and with great success”* [Ibid.]. Now his claim for the throne was indisputable and all the country left by Timur-shah had submitted to his authority. *“The King himself was active and enterprising, and his capacity seemed sufficient... to have remedied the mistakes of his father's administration and restored the Durrani affairs...”* [Ibid.]. Zaman was easy-going, energetic, warlike, strenuous, and full of strength. He seemed to be an opposite of his father who was licentious and gluttonous person. Both within the country and beyond its boundaries the name of Zaman Shah remained a good fame. He bore such titles as *“The Emperor of the Age”*, *“The Banner-bearer of Islam”*, *“Ahmad-shah the Second”*, *“The Greatest among the most Righteous”* and even *“Napoleon of the Orient”* [Fufalzai, 1968, v.1: 293]. By his active and strenuous life Zaman Shah *“had confirmed that the election of him as a successor*

¹ However, in fact Ahmad Khan with his Nurzais and some other Durrani at first fought against the army of Shahzada Humayun but suffered a defeat. *“He received two wounds... and retreated from the battlefield. He was compelled to retreat because the most of his companions were the chieftains of those Durance tribes who were the adherents of the Shahzada ... He rode 6 kuruhs [about 18 km] but because of great loss of blood he fainted and fell from his horse. He was found and moved to a hermit by a dervish Mullah Hasan... The next day /Shahzada Humayun/ was informed that sardar Ahmad Khan resides in the Mullah's lodging and demanded to bring him He was going to put him to death but because of the intercession of Kandahari sayyids, ulama and faqirs he showed mercy to him. /Ahmad Khan/ expressed his obedience to the Shahzada, as if in sign of gratitude but truly because he was afraid to be killed”* [ST, 1331: 48]. Among other things, we see here an example of mediation in reconciliation, where, according to Pashtun customary law, the mediators are clergy: sayyids (the descendants of the Prophet Muhammad), ulama (the guardians and transmitters of Muslim knowledge) and faqirs (Sufis). See: [Dzhandosova, 2006].

to the throne had really brought profit to the country and supported its prestige... Zaman Shah was the only son of Timur-shah who had manifested himself as a patriot, a defender of Islam and a fighter for freedom” [Ibid.]. The last phrase means that the Muslim rulers of Northern India looked at him as the only protector against the British. They used to send him messages asking for help, stimulating him to invade India [ST, 1331: 50]. The rumors of the projected Afghan invasion into India alarmed the Court of Directors of the East India Company, whose possessions and rule were at this time advanced up to Delhi, and “*they forthwith dispatched a mission to the court of the Kajar... for the purpose of utilizing the Persian monarch as a counterpoise to the dreaded designs of the Afghan*” [Bellew, 1879: 31]. In the nearest future that strategy brought its fruits.

In their discussions on Zaman Shah’s policy, on his achievements and mistakes, the historians never refuse to mention his persistent wish to repeat his grandfather’s route and to restore the Afghan domination in India:

He contemplated the resuscitation of the fast-fading away glory of the Durrani by a resort to the rich treasure-stores of India... [Bellew, 1879: 30].

Zaman Shah could not refrain from wasting his strength in his attempts to rival his grandfather’s conquests in India [Sykes, 1940: 373].

Zaman Shah had huge plans: he wished to restore the empire of Ahmad-shah Durrani... [Rishtiya, 1958: 35].

He was so intensely devoted to the project that he would not concern himself with anything besides this idea. Even if he saw anything apart from this project, he would always sacrifice it to the main issue, which consumed his being. No year would he sit idle without thinking and planning as to how he could to the easternmost of his onetime province, that is Lahore [Kohzad, 1967: 4].

Elphinstone also stresses that India (and first Punjab) was the favorite object of Zaman’s ambitions, but all his attempts at Indian conquest were ill-directed and ill-timed [Elphinstone, 1815, v. 2: 312]. Dreaming only about India, Zaman didn’t pay much attention to the securing of the support of his own tribe and didn’t bother much to defend Khorasan which had become the object of desire of the new Persian ruler – Agha Mohammad-shah Qajar.

At the end of 1795 Zaman Shah commenced his first invasion of the Punjab which in former times had been an inseparable part of the Durrani Empire, but at the time of Timur-shah began to go out of the Afghan control. The rebellion of the Sikhs seemed to become a very serious problem for the Durrani shah [ST, 1331: 49]. Wishing to reduce the Sikhs, Zaman crossed the Indus by a bridge of boats at Attock and advanced three marches to Hasanabdal. Therefrom he detached a large force to take possession of Rutas. After the success in this object the Afghan force was joined by many Muslims of the Punjab and reached the number of 7 thousand warriors. The Sikhs fled in dismay to the mountains. Zaman went on hunting in Rutas while his force was sent to Duaba to fight the Sikhs. After each defeat the Sikhs used to gather their force and continued to oppose the Afghans. In the decisive battle near Gujrat “*because of the weakness of the Durrani force*” and not coordinated actions of their commanders the Afghans retreated, though “*without throwing away their weapons and without leaving any booty for the enemies*” [ST, 1331: 49].

The Shah had only been a week in Hasanabdal when he was informed on the invasion of the west of Khorasan by Agha Mohannad-Khan Qajar and was forced to return immediately to defend his territory. He made such a hasty departure that by the 3rd of January of 1796 he had already arrived at Peshawar. By his invasion Shah Qajar put the end to the rule of the last Afshars in Meshed, which had been formally dependent on Kabul. Shahruh Afshar, the old and blind grandson of Nadir-shah, gave himself on the mercy of the conqueror and was seized on entering the Persian camp. After the barbarous tortures and torments (to make him give up Nadir’s treasures) he was murdered. His son Nadir-mirza fled to Kabul as the Persians approached. “*This attack gave great cause both of indignation and alarm*” to Shah-Zaman [Elphinstone, 1815, v. 2: 315] and he returned to Kabul, preparing for war.

But he had to fight not the Persians but his own brother. Shahzada Mahmud marched from Herat towards Kandahar with a large force. Zaman Shah hurried to Kandahar from Kabul. A battle of two advance guards (headed by Muhammad Azim-Khan Alkozai on behalf of Mahmud and

sardar Mihr Ali-Khan on behalf of the Shah) took place in Khakrez. The Mahmudians compelled the Shah's advance guard to retreat and took possession of its artillery, which had been left on the battlefield. When the Shah himself advanced from the rear with the main force and got aware of the situation, he took off his rich turban, decorated with diamonds, and put on a modest headgear. His adherents asked him about the reason of the change of clothes. The Shah answered that it was necessary for the enemy not to recognize him and encouraged his commanders to make an attack [ST, 1331: 51]. The detachments of Nawab-Khan Alkozai¹ and the Qalmaq *ghulams*² defeated the army headed by Muhammad Azim-Khan, Alkozai and himself fled away. Mahmud returned to Herat with his main force. The local Khans and sardars took the ambiguous position, having expressed their obedience first to Zaman Shah and then, after his departure, to Shahzada Mahmud. Despite this Mahmud was afraid to play with fire and *"he asked his respectable mother to go the court of the powerful Shah and bring his submissive entreaty of mercy"* [Ibid.]³ Having returned to Mahmud with the Shah's merciful letter the mother said to her son: "Be happy with the mercy given to you by the Shah and be fully satisfied with it. Don't oppose the God and be obedient to the Shah!" [Ibid.] For a certain time Shahzada Mahmud was quiet.

But Zaman Shah still was perturbed by the situation in Khorasan. On the one hand he would like to see his retainers in Meshed, but on the other hand he realized that his rival Mahmud is looking forward for the support of the Qajar. As the head of one hundred thousand-army Zaman sent a rumor that he is going to start a war against Iran [ST, 1331: 52]. He proposed to the Uzbeks to join the league against the Persians. These measures made Agha Mohammad-Khan Qajar to send an embassy to Kandahar. The Qajar's ambassador Mohammad Hosein-Khan Qaragezlu Hamadani arrived with gifts and a letter assuring Zaman Shah in Shah Qajar's friendly sentiments. Zaman Shah reviewed his troops in the presence of the Iranian ambassador, hoping that Shah Qajar would be informed "about the power and the splendor of the Afghans" [Ibid.]. Therefore Qadu-Khan Barakzai was sent to Teheran as an Afghan ambassador.

Believing that he had secured his control over the western dominions (because he wasn't really going to fight for Khorasan), Zaman Shah determined to put into being his favorite project – the Great Indian Campaign. *"His ministers didn't approve this decision"* – writes Faiz Muhammad, probably meaning sardar Payinda-Khan. They said that at first Shahzada Mahmud should be totally submitted. But Zaman hoped that having heard his mother's advice, Mahmud wouldn't dare to oppose the Shah once again [ST, 1331: 52]. The march to the Punjab seemed to be more necessary because the Sikh chiefs refuse to pay taxes to the Afghans and were conducting themselves as independent rulers. The threat of the separation of the Punjab from the Durrani Empire troubled Ahmad-shah's grandson more than occupation of Meshed by the Qajar. In the December of 1796 the advance guard numbering twenty thousand men, under the head of the faithful Sher Muhammad-Khan Mukhtar ud-Dawla, started from Peshawar followed by the main force (from 30 to 80 thousand men, probably including the servants⁴) headed by Zaman himself. The advance guard marched through Attock, Hasanabdal, Ravalpindi and Rutas and crossed the rivers Jelum and Chenab. Sher Muhammad-Khan stopped in 3 kuruhs before Lahore, on the right bank of the Ravi. *"At the sight of the Shah's army the Sikhs realized the threat, dispersed and looked for the shelter in the mountains"* [ST, 1331: 52]. Mukhtar ud-Dawla entered the city and ordered to adorn it to celebrate the meeting of the Shah. On the first of Rajab of 1211 (31st of December 1797) Shah Zaman solemnly entered the capital of the Punjab. Though the local people didn't applaud much on the seizure of the city by Zaman Shah, he preferred not to castigate them being sure that *"such a*

¹ In this battle two Alkozai chiefs fought against each other, so it is difficult to say that the Durrani tribes had divided in their support of Shah-Zaman and Mahmud.

² Qalmaqs (jungar, oirot) were brought to Kabul and included into the Corps of GhulamKhana in the times of Timur-shah's reign. *Ghulam* = slave.

³ One should remember that Shahzada Mahmud's mother was not only a widow of Timur-shah but also a sister of sardar Payinda-Khan Barakzai. This episode confirms the important role of women as mediators in the Afghan custom of reconciliation. See:

⁴ [Gankovsky, 1985: 144].

punishment doesn't correspond with the principles of state administration" [Ibid.] but imposed on them *jizya* (a tax laid usually upon non-Muslims). The tax was so severe that some Hindus committed suicide being unable to pay the tax. The warriors of Sher Muhammad-Khan and the detachments of the Muslim landlords of the province were withstanding the pressure of the Sikh partisans in the city's surroundings and used to send the chopped off heads of their enemies to the Shah, who nevertheless didn't allow the complete looting and barbarous plunder of the Punjabi population [Ibid.].

By this time Shahzada Mahmud, with the help of Ata Muhammad-Khan Alkozai, succeeded to gather an army of thirty thousand men, mainly Khorasanis. Shah Zaman was informed about this new threat in the West of his Empire and didn't determine to move towards Amritsar, the saint city of the Sikhs, or even towards Delhi [TS, 1298: 165]. But he remained in Lahore waiting for the new information from the West. *"Meanwhile the Sikhs believed that the Shah had stopped murder and plunder because of his own weakness"* and assembled a few thousand men in a fort near Lahore. Mukhtar ud-Dawla besieged the fort and the Sikhs asked for mercy. All those who had yielded for the winner's mercy, were forgiven on the condition of the payment of *"baj and kharaj"* (i.e., land tax) [ST, 1331: 53]. That time the Sikhs were compelled to admit themselves the retainers of the Afghan shah (using the ST terminology, they *"submitted to the firman* (i.e., to the order of the Shah)"). Thereafter Zaman Shah was going to go to Shah-Jahanabad to surrender the rebelled Juts [Ibid.], but the threat coming from Shahzada Mahmud became so evident that he was compelled to return to Afghanistan.

According to Elphinstone, the occupation of Lahore by Zaman Shah *"did not fail in creating a strong sensation throughout India"*. Since the whole forces of the Mahrattas had been drawn southwards, and the government of Delhi was feeble, and most Nabab Vazir's subjects were disposed to insurrection and revolt, the North of India was *"a scene of disorder and anarchy which would doubtless have opened as soon as the Shauh had advanced to Delhi"* [Elphinstone, 1815, v.2: 315-316]. The hopes of the Muslims of India related to Zaman Shah who was considered a defender of Islam against the advancing East India Company. *"Every Mussulmaun, even in the remotest regions of Deccan, waited in anxious expectation for the advance of the champion of Islaam"* [Ibid: 316]. And despite the failure of Zaman's expedition, *"the impression of his advance was permanent"* [Ibid.]. Years passed before the Mahrattas were relieved from their fear of the appearance of the *"second Ahmad-shah"*. The British government adopted some measures: first, sent a large force to strengthen the frontier of its ally the ruler of Delhi; and second, directed a mission to Fath Ali-shah Qajar in 1799, to secure India from new attacks by Zaman.

On 16th of March of 1797 Zaman Shah reached Kabul. His hasty return prevented Mahmud from the occupation of Kandahar. His commander-in-chief, Ata Muhammad-Khan Alkozai was secretly put to death by a killer sent by the order of the Shah [ST, 1331: 54]. Shahzada Mahmud started to negotiate with his brother and asked for the renewal of the payment of an annual subsidy of two hundred thousand rupees fixed for him by Timur-shah, and for the payment of all the debts on this subsidy. Zaman promised to renew the payment of the subsidy, but categorically refused to play the debts. After this bargain, having not agreed on the price of Mahmud's submission, the two brothers again started the war [Ibid.]. Mahmud believed that most of the Durranis would be his supporters and remembered that their chieftains themselves had pushed him for the revolt. The two advance guards commenced a fighting near Farah. The battle lasted for a few days and its result was not clear when the Shah arrived with the main force. It was in September of 1797.¹ Both Afghan and British sources stress that the Shah's force was at that moment in a very bad condition and wasn't prepared for a prolonged campaign:

Because of the lack both of forage fodder and of money needed for the provision of the men, the Shah's army fell in an extraordinary tight condition. [ST, 1331: 54].

His own injudicious arrangements had nearly exposed him to defeat... [Elphinstone, 1815, v.2: 316].

¹ According to Elphinstone, Zaman marched from Kandahar on the 8th of September [Account, v.2: 316].

But soon the betrayal of Qalij-Khan, the commandant of Herat, and of some chiefs of the Shahzada Mahmud's army allowed to name the winner. By chance, Mahmud escaped from the prison where he had been drawn on by the traitors, and fled with all his family, including his uterine brother Firuz ud-Din, and his son Kamran, at first to mountains and afterwards to Teheran via Meshed, and was there kindly received. Zaman immediately entered Herat, appointed young Qaisar the governor of the city, and returned to Kabul. Therefrom he again turned his attention to the East and first moved to Peshawar. He was informed that the Sikhs had returned from their hiding-places and began to oppress the Muslim administration of the province [ST, 1331: 55; Elphinstone, 1815, v.2: 317]. To put the situation under his control, the Shah started with his third expedition to India. He set off from Peshawar on the 25th of October of 1798. After the first news of the Zaman's arrival reached raja Mahabat Singh, he immediately fled to mountains [TS, 1298: 167]. The Zaman's politics towards the Sikhs went a radical change:

He persevered in his plan for conciliating the Siks, and by all accounts no outrage of any sort was offered to the inhabitants of the Punjaub during this campaign. Many Sik chiefs and Mussulmaun Zemeendars¹ attended the court, and before the King withdrew the chiefs had done homage in person, or through their agents; and among the former was Runjeet Sing²... [Elphinstone, 1815, v.2: 317].

Having arranged the administration in Kashmir and the Punjab, Zaman refused to move towards Delhi because he disliked possible encounter with the British, and returned to Peshawar, which he reached on the 30th of January 1799. After a short stay in Peshawar Zaman Shah marched to Herat where he decided to spend the rest of the year. That was another important change in his politics: he appeared to have turned his attention to secure his western provinces. When Fath Ali-shah Qajar failed in all his attempts in Khorasan, Zaman moved from Herat to Kandahar.

Soon after his withdrawal, Shahzada Mahmud besieged Herat with an army of ten thousand men consisting mainly of Iranians; his Iranian supporter Mihr Ali-Khan, the ruler of Kain and Berjend provided them to him. The situation was complicated by the fact that the Shiah population of Herat was supporting the besiegers. But due to a trick made by Muhammad Zaman-Khan³, the regent of young Shahzada Qaisar, the Iranian commanders of the Mahmud's army were slandered in his eyes and were obliged to retreat. He himself fled to Bukhara [ST, 1331: 58]. Zaman Shah sent a message to Shah Murad-bey, the ruler of Bukhara, asking to deliver Shahzada Mahmud to his court. Mahmud pleaded for mercy. Thanks to the intercession of some Muslim authorities, Mahmud was allowed to leave for Mecca. He moved to Khiva and therefrom to Teheran [ST, 1331: 59].

Having no time for leisure, Zaman Shah received bad news from the Punjab: that the Sikhs headed by Raja Mahabat Singh had killed the governor of the province, Ahmad-Khan Barakzai, and took possession of Lahore. Having left Shahzada Qaisar in Herat with Mir Afzal-Khan Ishaqzai⁴ as a regent, Zaman Shah immediately moved to Kabul via the mountains of Hazarajat and Bamian. In Kabul Zaman Shah had arranged all the necessary preparations and marched towards Lahore. At the news of the Shah's arrival the Sikhs dispersed. Thereafter the Zaman's policy concerning the Punjab undertook a change. As the source informs, Zaman Shah realized that he lacks power to maintain the Afghan administration in the province and must give power to the Sikhs as his retainers.

Taking into consideration that the tribe of the Sikhs is always ready to revolt and to rebel and thereby leads into disorder the whole province of the Punjab, /the Shah/ decided to give the post of the governor of Lahore to anyone of this very tribe, for only in this case the tender face of a bride, which is the state, wouldn't be scratched by the nails of insurrection [ST, 1331: 59].

The first governor of Lahore ruling on behalf of Zaman Shah Durrani was young Ranjit Singh, whom the Shah had personally appointed.

¹ Muslim landlords.

² Maharaja Ranjit Singh, the future founder of the Sikh state.

³ So, in [ST, 1331: 58]. But Elphinstone writes, that "an artful expedient to render Mahmood suspicious of a design on the part of Mehr Ali to betray him" was managed by "Wuffadar" (Wafadar-Khan) [Account, v.2: 318].

⁴ Son of Madad-Khan Ishaqzai.

Thus, the whole life of Zaman Shah consisted of endless campaigns from the East to the West and from the West to the East of the weakening Empire. He didn't lose the hope to preserve the state within its former boundaries. He would send officials to collect taxes even from the remote provinces of Kashmir, Sind, and Multan [ST, 1331: 55]. He would appoint Afghan *hakims* (governors) to the faraway areas of his Empire, providing for them war-like troops of the Durranis, the Khuttaks, the Bungushes and the Yusufzais [ST, 1331: 53: 56] With the assistance of Sher Muhammad-Khan, Zaman secured the obedience of Mahmud-Khan Baluch [ST, 1331: 49]. Having got notice about the death of Agha Mohammad-Khan Qajar, Zaman immediately ordered the same Sher Muhammad-Khan to bring to Meshed the Afshar Shahzadas (Abbas Mirza and Nadir Mirza) and to enthrone them as the Durrani shah's retainers [ST, 1331: 55]. Zaman believed that he had also secured the loyalty of the Charaimaq, the Hazaras, and the Taimanis [Ibid.].

In 1212 A.H. (1797/98) Shah Zaman reached the age of thirty years. Even if the above-mentioned titles of Zaman Shah are marked by the usual Oriental servility and fawning, nevertheless they reflect the Zaman's notion of an ideal monarch. He was eager to rule honestly, according to the Pushtun Honour Code: *"Every inflicted was rewarded by him in a proper way; he would punish and rule by justice; he would split bellies¹ and pull-out nostrils of the tyrants. We can say that he followed the habits of his folks"* [ST, 1331: 57]. Maybe from the European point of view he looked as a rather *"extravagant, cruel and oppressive"* [Bellew, 1879: 30] person. But we can attribute to the reign of Zaman Shah the following testimony of Elphinstone concerning the considerable tolerance of the Afghan rulers:

The Afghan government has always shown a good deal of moderation towards its own subjects, its dependent states, and even its enemies. It is mild in punishment, and its lenity is more conspicuous, from a comparison with the severity of the Persians. It is not uncommon for a great rebellion to terminate without a single execution; and when there are punishments for rebellions, they always fall on the chiefs alone. The Persian practice of blinding or maiming the common people is unknown... The use of torture was learned from the Persians... but only under Mahmood that it is commonly practiced... [Elphinstone, 1815, v.2: 248].

Zaman Shah was the last great Sadozai, the last Emperor, and he could be remembered by his people as a good King, if not "a fatal mistake" which he had made in the beginning of his reign, and which had led to a tragedy at the end of it. That mistake was the ascension of Rahmatullah-Khan Kamrankhel Sadozai who soon became a *wazir*, i.e., a first minister of the state. When Rahmatullah-Khan had begun his career at the court, he was only *"a handsome youth with a good handwriting"* and nothing more [TS, 1298: 168]. Not being a too diligent statesman, he had gained the Shah's confidence *"by supple and insinuating manners"* [Elphinstone, 1815, v.2: 312] and soon became his adviser in all the matters of administration. When he was appointed a *wazir* with the title of Wafadar-Khan (The Devoted), he deprived Sardar Payinda-Khan Barakzai, who had been previously considered "the Sardar of the sardars", of his power. When Rahmatullah-Khan began his elevation at the court, Sardar Payinda-Khan didn't pay much attention to him, and when other noblemen used to tell him: *"Don't let Rahmatullah be so close to the Shah! He will put you in trouble! sardar only laughed: 'How can he hurt me?'"* [TS, 1298: 168]. According to Elphinstone, Wafadar-Khan *"had used his ascendancy to overturn the power of Sirafrauz Khaun, and all the great officers of the army and state: he seems to have perfectly understood the disposition of his master, who though proud and imperious, was easily led by flatterers... and, with all his fondness for activity and enterprize, had no patience or application sufficient for managing the details of business"* [Elphinstone, 1815, v.2: 312-313].

The elevation of Wafadar-Khan and especially his consequent conduct (*"He looked at all amirs, including Sardar Payinda-Khan, with despise, didn't recognize anyone and didn't listen to anyone's words"* [ST, 1331: 59]) enraged and disgusted not only the Durranis, but also the Qizilbashs whose position in the beginning of Zaman's reign was very strong. This disgust was increased by some personal qualities of Wafadar-Khan that contradicted to Pushtun Honor Code:

¹ For example, *"he split the bellies of four Durranis to punish them for looting in a Sayyid village"* [ST, 1331: 57].

“He was ambitious and haughty to those who might claim equality with him, and jealous of any who could attempt to rival or favour; but his arrogance and confidence in council were equalled by his timidity when exposed to personal danger, a circumstance which added contempt to the dislike with which he was otherwise regarded” [Elphinstone, Account, v. 2: 313].

The disgust towards Wafadar-Khan resulted in a complot¹ aiming to assassinate him, to overthrow Zaman Shah and to enthrone his brother Shuja ul-Mulk. After the conspiracy had been disclosed² six conspirators (all of them Durrani and Qizilbash chiefs) and among them Sardar Payinda Khan Barakzai, Sardar Muhammad Azim Khan Alkozai and Amir Khan Arslan Jawanshir were beheaded. This event took place in 1799. By the execution of Payinda Khan, Zaman Shah not only deprived himself of a wise adviser and a brave warrior. He also lost a support of his people. The sanguinary measures excited the indignation all over Afghanistan. From this time the clan of Barakzais, and at first hand the sons of Payinda Khan, became the worst enemies of Zaman Shah. The Persian-speaking population of Kabul didn't forgive him the execution of their leader Amir Arslan Khan Jawanshir.

The strange “blindness” of Zaman Shah who trusted the state matters to such an unrespectable person as Rahmatullah Khan, can be explained by the fact that Zaman Shah wanted to weaken the influence of the tribal authorities and to modernize the state system. Moving from one flank of his Empire to another one, he needed to keep a stronghold in the center to have a more secured inner situation, but at the same time he didn't like to look for support among tribal chieftains, fearing that at any moment they could betray him. Eventually, Payinda-Khan considered himself the head of his own clan of Barakzais and not a kind of a “Afghan statesman”. The prejudice of Zaman Shah against the tribal leaders turned to be fatal for him.

The last days of Zaman Shah's rule are described in Shah Shuja's Memoirs. Persuaded by the army of Shahzada Mahmud and Fath Khan, the eldest son of the deceased Payinda Khan, betrayed by Ahmad Khan Nurzai, Zaman moved from Muqur to Peshawar to find support from his brother Shuja ul-Mulk and to gather a new army to fight against Shahzada Mahmud. On his way there, feeling seek and tired, he stayed at a small fortress (*qala*) belonging to a person named Ashiq from the tribe of the Shinwaris. Ashiq Shinwari received him as a *padishah*, i.e. a king, but when the Padishah went to sleep, the owner of the qala locked the gates and surrounded the fortress by two hundred of his tribesmen. The Shah's guard was murdered. Not waiting for the dawn, Ashiq sent a messenger to inform Shahzada Mahmud about the confining of the Shah. Mahmud directed a detachment headed by the son of Payinda Khan, Nawab Asad Khan Barakzai. Though another messenger took the news to Shuja ul-Mulk, and he immediately sent one hundred horsemen at the head of Sardar Abd ul-Karim Khan Ishaqzai, but they were too late. Zaman Shah was captured, delivered to Mahmud, and blinded. Mahmud became the new Shah. [VSS: 3].

During the first reign of Mahmud Shah (1801-1803) the blinded Zaman was imprisoned in the Bala Hisar. When the power went to Shah Shuja, Zaman was released and became a highly respectable person at the court of his younger brother. When in 1809 Shah Shuja was dismissed, Zaman left together with him for India. Afterwards he returned to Kabul where was allowed to live as an honorable person (because previously he had persuaded Shuja not to make Mahmud blind) and later make pilgrimage to sacred sites like Balkh, Bukhara, Mashhad. From Mashhad Zaman left for Teheran where he was kindly received by Fath Ali Shah Qajar. Then he made a hajj to Mecca. After the hajj was completed, he settled in India secured by the British pension. He passed away in 1260 year of Hegira (1844). As Zaman said himself, *“such reverses were the common portion of kings”* [Elphinstone, 1815, v.1: 104].

¹ Presumably the conspiracy was designed by Wafadar himself or by somebody else to throw a shadow on Payinda Khan [Rishtiya, 1958: 37; Romodin, 1965: 145].

² “...the conspirators met often, and notwithstanding the precautions they observed, had at last excited Waffadar's suspicions, who had surrounded them with spies... the whole plot was unexpectedly revealed by Meerza Shereef Khaun, the deputy of the Moonshee Baushee, to whom the secret had been disclosed by one of the conspirators” [Elphinstone, 1815, v. 2: 319-320]

Conclusion. Thus, largely thanks to the efforts of Zaman Shah Durrani, at the end of the 18th century, the Durrani Empire continued to act as a regional power capable of dictating its will to many neighboring states. These efforts were largely in vain, not because Zaman was inferior in talent and determination to his great grandfather Ahmad Shah Durrani (on the contrary, historians unanimously recognize his courage and abilities), but because the situation in the region as well as the entire geopolitical situation in world by the beginning of the 19th century changed dramatically. The crisis of Afghan statehood, which erupted after Zaman Shah's reign, led to the collapse of the Durrani Empire and to the fragmentation of Afghanistan. So, the Durrani Empire could not survive. The weak individuals who turned out to be Shah Zaman's successors did not have the political will and strength that could unite not the whole Empire but even the Afghans in the face of the looming external threat. Mired in the squabbles of a fratricidal struggle for power, the heirs of the Durrani crown questioned the very existence of their country as Afghanistan. The Durrani's Indian possessions first became the prey of Ranjit Singh's Sikh state and then became part of the British Empire. The western regions of the empire returned to Iran, and Herat became a bone of contention between Afghanistan and Iran for many decades. The lands between the Hindu Kush and the Amu Darya, which a century earlier belonged to Bukhara, ended up in the possession of completely independent Uzbek rulers. In Kandahar, Kabul and other Afghan cities, representatives of the Barakzai clan ruled independently until the Kabul ruler Dost Muhammad Khan Barakzai began a new process of "gathering lands". However, this happened on the eve of the First Anglo-Afghan War, and already in the era of the so-called "Great Game" between the Russian and British empires, in which Afghanistan was destined to play a very important role.

REFERENCES

- Bellew*, 1879 — *Bellew H.W.* Afghanistan and the Afghans. [First published 1879, Reprint 1982, Delhi].
- Dzhandosova*, 1998 — *Dzhandosova Z.A.* Shah Zaman – posledniy imperator Afganistana [Shah Zaman – the Last Emperor of Afghanistan]. In: *Strany i narody Vostoka*, vypusk XXX. Central'naya Aziya, Vostochnyi Gindukush. [Countries and Peoples of the Orient, vol. XXX. Central Asia, Eastern Hindukush], SPb: Peterburgskoe vostokovedenie, 1998. S. 263-279 (In Russian)
- Dzhandosova*, 2006 — *Dzhandosova Z.A.* Primirenie v afganskoj politicheskoy traditsii (pervaya chetvert' XIX v.) [Reconciliation in Afghan Political Tradition (the 1st Quarter of the 19th Century)]. In: *Agressiya i mirnoe sosushchestvovanie: universal'nye mekhanizmy kontrolya social'noj napryazhennosti u cheloveka* (red. M. L. Butovskaya). M.: Nauchnyi mir, 2006. S. 246-256 (In Russian)
- Elphinstone*, 1815 — *An Account of the Kingdom of Caubul by The Honourable Mountstuart Elphinstone.* In two volumes. [Oxford in Asia. Historical Reprints]. Oxford University Press. Karachi; London; New York, 1972. Vol.1-2. (First ed. 1815; Second ed. 1819; Third ed. 1839).
- Fufalzai*, 1968 — *Aziz ud-Din Wakili Fufalzai.* Timur Shah Durrani. Kabul, 1346 (1968). In Persian (Dari).
- Gankovsky*, 1958 — *Gankovskij Yu.* Imperiya Durrani. Ocherki administrativnoy i voennoy sistemy. [The Empire of the Durrani. Essays on administrative and military system]. Moskva [Moscow], 1958 (In Russian)
- Gankovsky*, 1985 — *Gankovskij Yu. (red.).* Istoriya vooruzhennyh sil Afganistana (The History of the Afghanistan Military Forces, ed. by Yu. Gankovsky). M., 1985 (In Russian)
- Kohzad*, 1967 — *Kohzad Ahmad Ali.* Men and Events (through 18th and 19th century. Afghanistan), [Kabul], 1967.
- Rishtiya*, 1958 — *Rishtiya Seid Kasem.* Afganistan v XIX veke [Afghanistan in the XIX century]. Translated from Persian by L.I. Dorofeeva and others. Moskva [Moscow], 1958 (In Russian)

Romodina, 1965 — Masson V., Romodina V. Istoriya Afganistana [A History of Afghanistan], Vol. 2. Moskva [Moscow]. 1965 (In Russian)

ST — Faiz Muhammad. Siraj at-tawarikh. Vol. 1, Kabul, 1331. In Persian (Dari).

Sykes, 1940 — Sykes P. A History of Afghanistan, Vol. 1, London, 1940.

TS — Sultan Muhammad Khan Durrani. Tarikh-i Sultani. Bombay, 1298 (1880/81). In Persian (Dari).

VSS — Vaqeat-i Shah Shuja. Kabul, 1333 (1955). (Memoirs of Shah Shuja published by the Historical Society of Afghanistan; Ed. by A. A. Kohzad). In Persian (Dari).

ZT — Husajn Ali. Ukrashenie letopisey [The Decoration of the Chronicles, Pers. Zib-i Tarikhha]). Translation from Persian, introduction, and comments by G.A. Voloshina. Tashkent, 1965 (In Russian)

Автор туралы мәлімет: Джандосова Заринэ Әлиқызы – тарих ғылымының кандидаты, доцент, Азия және Африкату факультетінің Орталық Азия және Кавказ кафедрасының меңгерушісі, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург қ-сы, Ресей. E-mail: zarinejandosova@rambler.

Сведения об авторе: Джандосова Заринэ Алиевна – кандидат исторических наук, доцент, заведующая кафедрой Центральной Азии и Кавказа Факультета азиатских и африканских исследований Санкт-Петербургского государственного университета. Город Санкт-Петербург, Россия. E-mail: zarinejandosova@rambler.

Information about the author: Zarine A. Dzhandosova – Candidate of Sciences (History), Associated Professor, Head of Central Asian and Caucasus Department, Faculty of Asian and African Studies, St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russia. E-mail: zarinejandosova@rambler.ru

УДК 572 (574)

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТҮРКІ ДӘУІРІНДЕГІ ТҰРҒЫНДАРЫНЫҢ ТІС МОРФОЛОГИЯСЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Сихымбаева К.Б.

ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Аңдатпа. Қазіргі заманда тіс морфологиясының анықтамаларының нәтижелері физикалық антропологияда ерекше бағаланады. Өйткені одонтологиялық анықтамалар ерте және қазіргі адамдардың этногенетикалық процестері туралы өте құнды мағлұмат береді. Аталмыш мақалада Қазақстанның түркі дәуіріндегі тұрғындардың одонтологиялық сипаттамасы берілген. Материалдың тарихи хронологиясы түркі дәуірі VI-X ғғ. қамтиды. Зерттеу жұмыстарының нәтижелері түркі дәуірі тұрғындарының одонтологиялық типі еуропеоидты екенін, ол жергілікті одонто-генетикалық негізінде қалыптасқанын айғақтайды. Сонымен қатар, моңғолоидтық элементтердің өте аз шамада кездесетіні анықталды. Оны екінші азу тістің эмаль ойығы мен бірінші жоғарғы азу тістің эоконус төмпешігінің 3 варианты (1eo3) кездесуінен байқауға болады. Жалпы салыстырмалы талдау барысында түркі дәуірі тұрғындарының Күлтөбе сериясымен жақындығын байқатады.

Одонтологиялық зерттеу жұмыстары белгілі одонтолог А.А. Зубовтың әдістемесі бойынша жүргізілді [Зубов, 1968, 1973; Зубов, Халдеева, 1993]. Бұл әдістеменің маңыздылығы, оның краниологиялық бағдарламамен сәйкестігін білдіреді. Палеодонтологиялық зерттеу бағдарламасы 17 одонтоскопиялық және 2 одонтоглификалық анықтамалар бойынша атап айтқанда: жоғарғы екінші күрек тістің краудинг формасы (I^2), жоғарғы бірінші күрек тістің ернелену формасы (I^12+3), гипоконус төмпешігінің редукцияға ұшырауы ($hy^{3,3+}$), Карабелли төмпешігі (Cara2-5), төменгі азу тістердің төрт, алты, төмпешікті формалары (M_{16}, M_{14}, M_{24}) тізе бұрыш қатпары (DW), тригонидтің дистал жолы (DTC), эмаль ойығы, тамі төмпешігі, 2med II, 1eo(3) және басқа да одонтоглификалық фендер анықталды. Одонтологиялық материалдардың аздығына байланысты талдау жұмыстары тек қана типологиялық түрде ғана жүргізілді. Сонымен қатар зерттелген материалдарды өзара салыстыру үшін, графикалық әдістемесі қолданылды.

Тірек сөздер: түркі дәуірі, одонтология, фен, краниология, физикалық антропология, батыстық комплекс, шығыстық комплекс, тұраноидтық раса, одонтологиялық анықтама.

Сілтеме жасау үшін: *Сихымбаева К.Б.* Қазақстанның түркі дәуіріндегі тұрғындарының тіс морфологиясының ерекшеліктері//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 85-94. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.07

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЗУБНОЙ СИСТЕМЫ НАСЕЛЕНИЯ ТЮРКСКОГО ПЕРИОДА КАЗАХСТАНА

Сихымбаева К.Б.

Центральный государственный музей РК (Казахстан)

Аннотация. В современной физической антропологии значительное место уделяется изучению морфологии зубной системы. Одонтологические данные содержат важную информацию при изучении этногенетических процессов древнего и современного населения. В данной статье впервые было проведено одонтологическое исследование краниологических материалов Казахстана тюркского периода. Историческая хронология данных материалов охватывает тюркский период VI-X вв. н.э. Результаты проведенного исследования позволяют сделать вывод о западной одонто-генетической основе в антропологическом составе населения тюркского периода. Восточные элементы отражены очень слабо. Об этом свидетельствуют признаки «восточного» комплекса затека эмали на втором моляре, вариант 3(eo3) бугорка эоконуса на первом верхнем моляре. В целом сравнительный анализ определенно свидетельствует о сходстве насельников тюркского периода с сериями Кюльтөбе.

Одонтологический материал был исследован по методике и программе, разработанной А.А. Зубовым и его научной школой [Зубов, 1968, 1973; Зубов, Халдеева, 1993]. Программа исследования проводилась по 17 одонтоскопическим и 2 одонтоглифическим признакам. В данной статье исследованы следующие таксономические признаки: лопатообразная форма верхних резцов (shov I¹, I² 2+3), бугорок Карабелли (Cara 2-5), редукция гипоконуса на втором верхнем моляре (hy3+,3), дистальный гребень тригониды (dte), коленчатая складка метаконида (dw), четырех-, шестибугорковые формы нижних моляров (M4, M6) передняя ямка на молярах (fa), затек эмали на вторых верхних и нижних молярах, впадение второй борозды метаконида на первом нижнем моляре (2med II), форма первой борозды эконоуса (1eo). В связи с малочисленностью изучение одонтологических признаков проводилось по типологическому методу. Также для сравнительного анализа был использован графический метод.

Ключевые слова: тюркский период, одонтология, фены, краниология, физическая антропология, западный комплекс, восточный комплекс, тураноидная раса, одонтологический признак.

Для цитирования: Сихымбаева К.Б. Морфологические особенности зубной системы населения Тюркского периода Казахстана//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 85-94. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.07

MORPHOLOGICAL FEATURES OF THE DENTAL SYSTEM OF THE POPULATION OF THE TURKIC PERIOD OF KAZAKHSTAN

Sikhimbayeva K.B.

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Annotation. In modern physical anthropology, a significant place is given to the study of the morphology of the dental system. Odontological data contain important information in the study of ethnogenetic processes of ancient and modern population. In this article, for the first time, an odontological study of craniological materials of the Turkic period of Kazakhstan was carried out. The historical chronology of these materials covers the Turkic period of the 6th -10th cc. AD. The results of the study allow us to draw conclusions about the Western odontogenetic basis in the anthropological composition of the population of the Turkic period. The eastern elements are very poorly reflected. This is evidenced by the signs of the "eastern" complex of enamel congestion on the second molar, variant 3 (eo3) of the eoconus tubercle on the first upper molar. In general, the comparative analysis definitely indicates the similarity of the inhabitants of the Turkic period with the Kultobe series.

The odontological material was studied according to the methodology and program developed by A.A. Zubov and his scientific school [Zubov, 1968, 1973; Zubov, Chaldeeve, 1993]. The research program was conducted on 17 odontosopic and 2 odontoglyphic signs. In this article, the following taxonomic features are investigated: the shovel-shaped shape of the upper incisors (shov I¹, I² 2+3), the Carabelli tubercle (Cara 2-5), reduction of the hypoconus on the second upper molar (hy3+,3), the distal trigonid crest (dte), the knee fold of the metaconid (dw), four, six-lobed forms lower molars (M4, M6) anterior fossa on the molars (fa), enamel swelling on the second upper and lower molars, confluence of the second furrow of the metaconid on the first lower molar (2med II), the shape of the first furrow of the eoconus (1eo). Due to the small number, the study of odontological signs was carried out according to the typological method. A graphical method was also used for comparative analysis.

Keywords: Turkic period, odontology, hair dryers, craniology, physical anthropology, western complex, eastern complex, turanoid race, odontological trait.

For citation: Sikhimbayeva K.B. Morphological Features Of The Dental System Of The Population Of The Turkic Period Of Kazakhstan//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 85-94. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.07

Кіріспе.

Антропологиялық зерттеулерде адамдардың расогенетикалық, этногенетикалық және эволюциялық даму сатысында одонтологиялық материалдың ғылыми маңызы өте зор. Себебі тіс құрылысының морфологиялық анықтамалары тұрақты оған ешқандай табиғат құбылыстары әсер ете алмайды. Сондықтан ежелгі және қазіргі адамдардың антропологиялық типі, тарихи қарым-қатынастары, генетикалық сабақтастығы туралы мағлұматтарды алуға болады. Өкінішке орай осы уақытқа дейін Қазақстан аумағында палеоодонтологиялық зерттеу жұмыстары толық жүргізілмей келеді. Оның бірінші себебі одонтолог мамандардың жетіспеуі болса, екіншісі археологиялық қазба жұмыс барысында тістердің толық сақталмауы, үшіншісі тістердің эмаль қабатының 18-20 жастан кейін қажалып морфологиялық анықтамаларды анықтауға мүмкіндіктің жоқтығы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінде 2009 жылы палеоантропология қоры құрылған болатын. Аталмыш қорда Қазақстан жерінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстар барысында табылған палеоантропологиялық материалдар сақталуда. Ол материалдардың тарихи хронологиялық кезеңі қола, ерте темір, антикалық, түркі және орта ғасыр дәуірлерін қамтиды. Қазіргі кезеңде ол материалдарға шет ел антропологтарымен бірлесіп кешенді антропологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп жатыр. Атап айтқанда, краниологиялық пен остеологиялық материалдарды Венгрия антропологі Биро Андраш, палеопатологиялық пен краниологиялық зерттеулерді Ресей антропологі Е.П. Китов жүргізген болатын [Бейсенов, Исмагулова, Китов, 2015: 186].

Краниологиялық материалдардың нәтижелері түркі дәуірінде Қазақстан жерінде тіршілік еткен тайпалардың антропологиялық типі біркелкі болмағанын, еуропеоидтық элементтер оңтүстік-шығыс өңірінде, солтүстік өңірге қарағанда басымырақ болғанын айғақтайды. Краниологиялық анықтамалардың қорытындылары Солтүстік Қазақстанда метисация процесінің қарқынды болуына байланысты, қазақтарға тән тұраноидтық расаның қалыптасқанын байқатады. Яғни түркі дәуіріндегі этникалық топтардың антропологиялық типі, қазіргі қазақтарға ұқсастығын дәлелдейді. Сонымен түркі дәуірінде араласу (метисация) процесінің нәтижесінде моңғолоидтық элементтердің шамасы 50 пайызға жеткенін айғақтайды [Исмагулов, 1970: 67; Исмагулов, Сихымбаева, 1989: 217].

Қазақстанда палеоодонтологиялық зерттеулер ХХІ ғасырдан бері қарқынды зерттеліп келеді [Сихымбаева, 2011, 2023; Китов, 2010, 2021, 2023]. Аталмыш зерттеулерде Қазақстанда қола, сақ және антикалық дәуірлерде тіршілік еткен ежелгі тұрғындарының тіс морфологиясының анықтамаларына сипаттама берілген.

Ал түркі дәуірінің краниологиялық сериясының одонтологиялық сипаттамасы, олардың «батыстық» одонтологиялық типіне жататынын байқатады (Сихымбаева, Мякишева, 2022: 113-122). ҚР Мемлекеттік орталық музейдің палеоантропологиялық қорындағы Қазақстанның шығыс өңіріндегі Зевакин қорғанының 51 моласынан (Арсланова, 1971), оңтүстік өңірдің Қоңыртөбе моласынан (Смагулов, 1990), Жетісу өңірінің Ащыбұлақ моласынан (Акишев, 1982) және Алматы маңындағы Ақтерек моласынан (Айтқұл, 2014, 2017) алынған краниологиялық серияларға одонтологиялық талдау жұмыстары жүргізілді.

Талқылау.

Палеоантропология қорында түркі дәуіріне жататын краниологиялық сериялардың аздығы және тістердің эмаль қабатының қажалуының жоғарғы көрсеткішіне байланысты талдау популяциялық әдістемесі бойынша емес, типологиялық талдау арқылы жүргізілді. Барлығы 7 бассүйектің тістері зерттелді, енді осы серияларға одонтологиялық сипаттама берейік.

КП 27390/Заб. Ф. Арсланованың Қазақстанның шығыс өңірінде 1971 жылы Зевакин моласына жүргізілген археологиялық қазба жұмыс барысында табылған краниологиялық материалдарға одонтологиялық зерттеу жүргізілді. Тарихи хронологиясы б.э. ІХ-ХІІ ғғ. Тістері толық емес, тек қана жоғарғы және төменгі азу тістері сақталған. Тістердің эмаль қабатының қажалғандығы 3-4 балл көрсеткішін құрайды. Одонтологиялық анықтамалардан жоғарғы бірінші азу тістің төрттөмпешікті формасы (M^1_4), екінші азу тісте гипоконус

төмпешігінің редукцияға ұшырағаны (hу3), төменгі азу тістері төрттөмпешікті (M_{1y4}, M_{2+4a}) екені анықталды. Төменгі бірінші азу тісте тізе бұрыш қатпары (DW), тригонидтің дистал жолы (DTC) мен екінші азу тістердің эмаль ойығы кездеспейді (1-кесте).

КП 27390/4. Тарихи хронологиясы б.э.VII-VIII ғғ. Е. Смағұловтың 1990 жылы оңтүстік өңірі Қоңыртөбе моласынан алынған краниологиялық материалдың тістері сақталмаған. Краниологиялық анықтамалар 20-25 жас шамасындағы ер адам екенін анықтайды.

КП 27390/11а. К. Акишевтің 1982 жылы Жетісу өңірінің Ащыбұлақ моласынан алынған (б.э. IX-XII ғғ.) бассүйектің жоғарғы жақ сүйегінде тістері жоқ, ал төменгі жақ сүйегінде тек қана азу тістері сақталған. Тістердің эмаль қабатының қажалғандығы 2-3 баллды құрайды. Төменгі бірінші азу тістің формасы бестөмпешікті (M_{1y5}), тізе бұрыш қатпары (DW) мен тригонидтің дистал жолы (DTC) ұшырамайды, төменгі екінші азу тістің эмаль ойығы 2 балл көрсеткішімен бағаланады. Үшінші азу тістің формасы бестөмпешікті (M_{3+5}) және тіс жылғалары қатпарлы (гипоплазия) болып келген. Екінші, үшінші азу тістердің бес төмпешікті болуы архаикалық анықтамаға жатқызуға болады (1-сурет). Себебі, бұл тістерде редукция процесі басқа тістерге қарағанда баяу дамиды [Аксянова, Гелдыева, 2002: 5-55]. Ол ежелгі адамдарға тән құбылыс болып табылады.

КП 27948/4аб. Х. Айтқұлдың Алматы облысы Ақтерек моласынан (б.э. VI-VIII ғғ.) алынған краниологиялық материалы. Бассүйектің формасы брахикранды, краниологиялық анықтамалары мен тістердің эмаль қабатының қажалу деңгейі бойынша жасы 25-30 шамасындағы ер адам [Сихымбаева, 2016: 184-187]. Жоғарғы жақ сүйегінде кіші азу (P^1, P^2) және үлкен азу (M^1, M^2) тістері сақталған. Тістердің эмаль қабатының қажалғандығы 2-3 балл, екінші азу тістің эмаль ойығы 0-балл көрсеткіштерін анықтайды. Жоғарғы азу тістердің формасы төрттөмпешікті (M^1_4, M^2_4 -) редукция процесіне ұшырамаған. Бірінші азу тісте Карабелли төмпешігі 3-балл көрсеткішін анықтайды. Төменгі жақ сүйегінің сол жақ квадрантында ит тісінен (C) басқа тістердің барлығы сақталған. Төменгі екінші күрек тістің (I_2) ернелену формасы 2-балл көрсеткішін анықтайды. Екінші азу тістің эмаль ойығы 3-балл көрсеткішімен, ал бірінші азу тістің формасы бестөмпешікті (M_{1y5}), екінші азу төрттөмпешікті (M_{2+4}) екенін айғақтайды. Бірінші азу тісте тізе бұрыш қатпары (DW) мен тригонидтің дистал жолы (DTC) кездеспейді. Одонтоглификалық анықтамалардан, бірінші азу тістің метоконид төмпешігінде 2med(II) варианты кездеседі.

КП 27948/5. Бұл материалда Ақтерек моласынан (б.э. VI-VIII ғғ.) алынған адамның бассүйегі. Тістің эмаль қабатының қажалу деңгейі мен краниологиялық анықтамалар жасы 18-20 жастағы ер адам екенін анықтайды. Жоғарғы жақ сүйегінде тек қана азу тістері сақталған. Азу тістердің формасы төрттөмпешікті (M^1_4, M^2_4) редукция процесіне ұшырамаған (1-кесте). Бірінші азу тісте Карабелли төмпешігі 3-балл көрсеткішін анықтайды. Аталмыш тістің эоконус төмпешігінің 1жылғасының eo(3) варианты кездеседі. Екінші азу тісте эмаль ойығы кездеспейді.

КП 28187/1-52. Ақтерек моласынан (б.э. VI-VIII ғғ.) алынған антропологиялық материал. Бассүйек формасы брахикранды, краниологиялық анықтамалар мен тістің эмаль қабатының қажалу көрсеткіші жасы 45-50 жастағы ер адам екенін дәлелдейді. Жоғарғы жақ сүйегінде ит, кіші және үлкен азу тістері (C, P^1, P^2, M^1, M^2) сақталған. Тістері өте нашар, эмаль қабатының қажалуы 4-5 балл көрсеткішімен бағаланады, сондықтан одонтологиялық анықтамаларды анықтауға мүмкіндік болмады.

КП 28188. Ақтерек моласынан (б.э. VI-VIII ғғ.) алынған бассүйек. Краниологиялық анықтамалар жасы 50-55 шамасындағы ер адам екенін айғақтайды. Бассүйек формасы брахикранды болып келген [Сихымбаева, Мьякишева, 2022: 113-187]. Жоғарғы жақ сүйегінде тістері жоқ, альвеола жиектері толығымен желініп, тістердің орны толығымен жойылған (2-сурет). Бұл адам тірі кезінде парадонтоз ауруына шалдыққанын көрсетеді.

Қорытынды.

Қорыты айтқанда, палеоодонтологиялық зерттеудің нәтижелері түркі дәуірінде Қазақстан жерінде тіршілік еткен тұрғындардың антропологиялық типі еуропеоидты

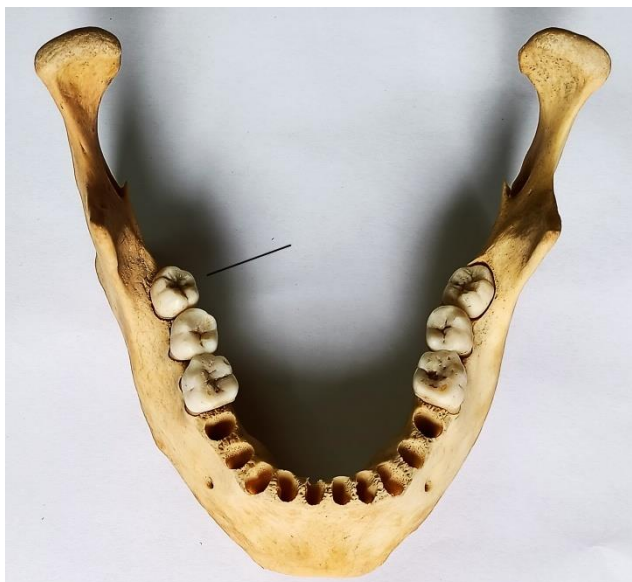
болғанын айғақтайды. Сонымен қатар «шығыстық» бағыттағы элементтердің кездесуін байқауға болады. Оны жоғарғы және төменгі екінші азу тістердің эмаль ойығы, жоғарғы бірінші азу тістің эоконус төмпешігінің 1eo (3) вариантынан байқауға болады. Дегенменде одонтологиялық анықтамалардың сипаттамасы краниологиялық зерттеулердің нәтижелерінен өзгешелігін айғақтайды. Болашақта ауқымды одонтологиялық анықтамалардың нәтижелері, краниологиялық зерттеудің қорытындыларымен сәйкес болуын және де түркі дәуіріндегі тұрғындардың антропологиялық типі туралы жаңа ғылыми мағлұматтар береді деген үміттеміз.

1- кесте.Зерттелген топтардың одонтологиялық сипаттамасы

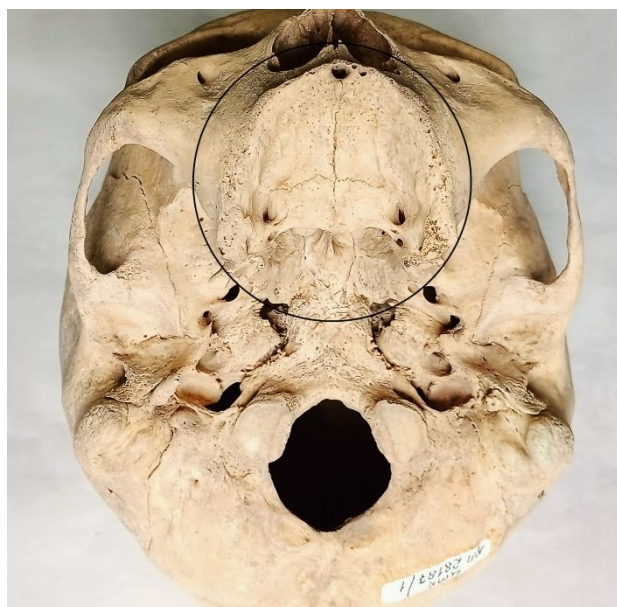
Топтар	hov I (2+3)	tc	w	16	ара (2-5)	14	24	med I	2 у3	М Н	За М	атек мали	3 Э М	1 ео 3)	ami 1
1.КП27522/2а Қылышжар, 2011					1		2			2	1		1		
2.КП27522/1а Қылышжар, 2011					1		2	0		2	1		1		
3.КП27524/1,2 Қылышжар, 2012					1		2	0		2	1		1		
4.КП27523/1,2 Қылышжар, 2012					1		2	0		0	2		2		
5.КП27524/1а Қылышжар, 2011					1		2	0		0	1		1		
6.КП27394/4а,б Күлтөбе, 2007.					0		2	2		0	1		2		
7.КП27392/1а,б Күлтөбе, 2007.					0		2	0		0	1		0		
8.КП27394/15а,б Алтынтөбе, 1984.					2		2			2	2		2		
9.КП27394/17а,б Алтынтөбе, 1984.					1		2	2		2	1		2		
10.КП27394/9а,б					2		2	0		1	2		2		

Күлтөбе, 2001													
11.КП27394/2а,б Күлтөбе,2007.					1	2	1	1	0				
12.КП27403/а,б Күлтөбе, 2003					1	2	1	1	1				
б 13.КП27394/15а, Алтынтөбе,1984					2	1	1	1	1				
14.КП27948/1а,б Күлтөбе, 2014					2	2	2	1	1				
15. КП27948/3а,б Кылышжар, 2014.					2	2	2	1	1				
16.КП27391/1-4 Күлтөбе, 2007.					0	2	1	1	1				
в 17.КП27394/15а- Алтынтөбе, 1984					1	2	1	2	2				
б 18.КП27394/18а, Алтынтөбе, 1984					0	2	1	1	1				
19.КП27404/1-34 Баланды, 2009					1	2	2	0	0				
20.КП27412/1а					2	2	0	1	1				
21.КП жоқ Күлтөбе, 2009					1	2	1	2	2				
22.КП27414/1 Чирик-Рабат, 2009					1	2	2	1	1				
23.КП27406/1 Чирик-Рабат, 2009					2	2	2	1	1				

24.КП27405/1 Чирик-Рабат, 2009					1		2	2	0	2		
25.КП27412/2а Чирик-Рабат, 2009					1		2	2	0	0		
26.КП27402/1а,б Беріктас,Жетісу, 1997					1		2	1	1	1		
27.КП27948/4,5 Актерек, 2014					2		2	1	1	2		
28.КП 27390/3аб Зевакина, 1971					2		2	2	2	0		
29.КП28187/1 Актерек, 2017					1		1	1	2	1		

1 – сурет. Жетісу өңірі, Ашыбұлақ моласы. Төменгі үшінші азу тістің бестөмпешікті формасы.

2 – сурет. Алматы облысы, Ақтерек моласы. Альвеол жиектері желініп, тістердің орны жойылып кеткен.

ӘДЕБИЕТ

Ақянова Г.А., Гелдыева Г. Морфологические особенности зубной системы населения античного времени северо-запада Туркменистана // На путях биологической истории человечества. Т.2. М.: ИЭА РАН, 2002. С.5-55.

Бейсенов А.З., Исмагулова А.О., Китов Е.П., Китова А.О. Население Центрального Казахстана в I тысячелении до н.э. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2015, 170 с.

Зубов А.А. Одонтология. Методика антропологических исследований. М.: Наука, 1968. 200 с.

Зубов А.А. Этническая одонтология. М.: Наука, 1973, 1968. 200 с.

Зубов А.А., Халдеева Н.И. Одонтология в антропофенетике. М.: Наука, 1993. 226 с.

Исмагулов О. Население Казахстана от эпохи бронзы до современности. Алма-Ата: Наука, 1970. 2378 с.

Исмагулов О., Сихымбаева К.Б. Этническая одонтология Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1989. 240 с.

Сихымбаева К.Б. Күлтөбе қорымынан табылған одонтологиялық материалдардың сипаттамасы // «VII Оразбаев оқулары» Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары. Алматы, 2016, 184-187 бб.

Сихымбаева К.Б. Шірік-Рабат қорымынан табылған антропологиялық материалдардың одонтологиялық ерекшеліктері // Материалы международной научно-практической конференции «Аргынбаевские чтения». Алматы, 2014. 106-110 бб.

Сихымбаева К.Б., Мякишева О.А. Одонтологическая характеристика насельников Актерек // Вестник. Историческая серия. №3 (106). Алматы: Қазақ университеті. 2022. С. 113-122.

REFERENCES

Aksyanova G.A., Geldyeva G. Morfologicheskie osobennosti zubnoy sistemy naseleniya antichnogo vremeni severo-zapada Turkmenistana // Na putyah biologicheskoy istorii chelovechestva. Vol. 2. M.: IEA RAN, 2002, pp. 5-55.

Bejzenov A.Z., Ismagulova A.O., Kitov E.P., Kitova A.O. Naselenie Central'nogo Kazahstana v I tysyachelenii do n.e. Almaty, 2015, 170 p.

Zubov A.A. Odontologiya. Metodika antropologicheskikh issledovaniy. M.: Nauka, 1968. 200 p.

Zubov A.A. Etnicheskaya odontologiya. M.: Nauka, 1973, 1968. 200 p.

Zubov A.A., Haldeeva N.I. Odontologiya v antropofenetike. M.: Nauka, 1993. 226 p.

Ismagulov O. Naselenie Kazahstana ot epohi bronzy do sovremennosti. Alma-Ata: Nauka, 1970, 2378 p.

Ismagulov O., Sihymbayeva K.B. Etnicheskaya odontologiya Kazahstana. Alma-Ata: Nauka, 1989. 240 p.

Sihymbayeva K.B. Kultobe qorymynan tabylgan odontologiyalyq materialdardyn sipattamasy // «VII Orazbaev oqulary» Halyqaralyq gylymi- adistemelik konferentsiya materialdary. Almaty, 2016, pp. 184-187.

Sihymbayeva K.B. Shirik-Rabat qorymynan tabylgan antropologiyalyq materialdardyn odontologiyalyq erekshelikteri // Materialy mezhdunarodnoy nauchno-prakticheskoy konferencii «Argynbaevskie chteniya». Almaty, 2014, pp. 106-110.

Sihymbayeva K.B., Myakishева O.A. Odontologicheskaya harakteristika nasel'nikov Akterek // Vestnik. Istoricheskaya seriya. №3 (106). Almaty: Qazaq universiteti. 2022, pp. 113-122.

Автор туралы мәлімет: Күлән Бекетаевна Сихымбаева – тарих ғылымдарының кандидаты, антрополог, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің Археология бөлімінің аға ғылыми қызметкері (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан). E-mail: kulyan1988@mail.ru

Сведения об авторе: Сихымбаева Кулян Бекетаевна – кандидат исторических наук, антрополог, старший научный сотрудник Отдела археологии Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан). E-mail: kulyan1988@mail.ru

Information about the author: Kulyan B. Sikhymbayeva – Candidate of Historical Sciences, anthropologist, senior researcher of the Department of Archeology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (44, Samal-1, Almaty, 050059, Republic of Kazakhstan). E-mail: kulyan1988@mail.ru

УДК 737(470.41) «14»

**О МОНЕТАХ ХАНА ПУЛАДА
ИЗ КЛАДА НИМИЧ-КАСЫ (ЧУВАШИЯ)**

А.И. Бугарчев¹, С.В. Ушакова²

¹ Институт археологии им. А.Х. Халикова (Татарстан, Россия)

² Государственный исторический музей (Москва, Россия)

Аннотация. Статья посвящена типологическому и метрологическому изучению серебряных монет с именем золотоордынского хана Пулада (1407-1410). Монеты из состава клада из деревни Нимич-Касы хранятся в Государственном историческом музее в Москве. Общее количество исследованных дирхамов – 189 экземпляров, выпущенных на монетных дворах Булгар, Булгар ал-Джадид, «Раджан» и Сарай. Все изучаемые монеты Пулада чеканились с расчётным весом $0,74 \pm 0,02$ г. Приводится сравнение метрологии монет Пулада из клада Нимич-Касы и ранее опубликованного Измерского клада. Авторы приходят к выводу о тождественности метрологических характеристик монет Пулада из обоих кладов. В конце статьи приводятся две фототаблицы.

В качестве материала использованы джучидские монеты с именем хана Пулада (Булата) из клада Нимич-Касы, хранящиеся в фондах Государственного исторического музея общим числом 189 экземпляров. Основные методы исследования – типологический и метрологический. На основании типологии, предложенной В.П. Лебедевым (2007) все монеты были распределены на девять типов, П 1 – П 8 и П 10. Для типов, представленных 28 монетами и более, были построены гистограммы зависимости количества монет от значения их веса, всего четыре гистограммы. При изучении весовых данных монет применяется метод сравнения.

Ключевые слова: дирхам, монета, клад, Золотая Орда, Чувашия, XV век.

Для цитирования: *А.И. Бугарчев, С.В. Ушакова. О монетах хана пулада из клада нимич-касы (Чувашия)//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 95-105. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.08*

**НИМИЧ-ҚАСЫ КӨМБЕСІНДЕГІ (ЧУВАШИЯ)
ПУЛАД ХАН МОНЕТАЛАРЫ ХАҚЫНДА**

А.И. Бугарчев¹, С.В. Ушакова²

¹ А.Х. Халиков атындағы Археология институты (Татарстан, Ресей)

² Мемлекеттік тарих музейі (Москва, Ресей)

Аңдатпа. Мақала Алтын Орда ханы Пуладтың (1407-1410) атынан соғылған күміс монеталарды типологиялық және метрологиялық тұрғыдан зерттеуге арналған. Нимич-Қасы елді мекенінен табылған көмбе құрамындағы монеталар Москвадағы Мемлекеттік тарих музейінде сақтаулы. Зерттелген дирхамдердің жалпы саны 189 дана, олар Бұлғар, Бұлғар Әл-Жадид, «Раджан» және Сарай ақша сарайларында соғылған. Қарастырылып отырған Пулад монеталарының барлығы $0,74 \pm 0,02$ г. салмақпен есептеліп соғылған. Пулад атынан соғылған Нимич-Қасы және бұрын жарияланған Измер көмбелері монеталарының метрологиясы салыстырылып беріліп отыр. Авторлар екі көмбе монеталарының метрологиялық сипаттамалары бір-бірінен алшақ кетпейтіндігін алға тартады. Мақала соңында екі фотокесте беріліп отыр.

Зерттеу материалы ретінде Мемлекеттік тарих музейінің қорында сақтаулы, жалпы саны 189 дана Нимич-Қасы көмбесінің Пулад хан есімімен соғылған Жошы монеталары қолданылды. Типология және метрология жұмыстың негізгі зерттеу әдістері болып табылады. В.П. Лебедев (2007) тарапынан ұсынған типология негізінде барлық монеталар тоғыз түрге бөлінді (П 1 – П 8 және П 10. 28). 28 немесе одан да көп монеталар үшін, яғни монеталар санының өз салмақтарымен өзара тәуелділігіне байланысты төрт гистограмма

құрастырылды. Салмақтарына қатысты мәліметтерді анықтау кезінде салыстыру тәсілі қолданылды.

Тірек сөздер: дирхам, тиын, көмбе, Алтын Орда, Чувашия, XV ғ.

Сілтеме жасау үшін: *А.И. Бугарчев, С.В. Ушакова.* Нимич-қасы көмбесіндегі (Чувашия) Пулад Хан монеталары хақында//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 95-105. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.08

ON THE COINS OF KHAN PULAD FROM THE TREASURE OF NIMICH-KASA (CHUVASHIYA)

A.I. Bugarchev¹, S.V. Ushakova²

¹ A.Kh. Khalikov Institute of Archeology (Tatarstan, Russia)

² State Historical Museum (Moscow, Russia)

Abstract. The article is devoted to the typological and metrological study of silver coins with the name of the Golden Horde Khan Pulad (1407-1410). Coins from the treasure from the village of Nimich-Kasy are kept in the State Historical Museum in Moscow. The total number of dirhams examined is 189 copies, issued at the Bulgar, Bulgar al-Jadid, “Rajan” and Sarai mints. All studied Pulad coins were minted with an estimated weight of 0.74 ± 0.02 g. A comparison of the metrology of Pulad coins from the Nimich-Kasa hoard and the previously published Izmer hoard is provided. The authors come to the conclusion that the metrological characteristics of the Pulada coins from both hoards are identical. At the end of the article there are two photo tables.

The materials used were Jochid coins with the name of Khan Pulad (Bulat) from the Nimich-Kasy treasure, stored in the funds of the State Historical Museum with a total of 189 copies. The main research methods are typological and metrological. Based on the typology proposed by V.P. Lebedev (2007) classified all coins into nine types, P 1 – P 8 and P 10. For types represented by 28 coins or more, histograms of the dependence of the number of coins on their weight were constructed, four histograms in total. When studying the weight data of coins, the comparison method is used.

Keywords: dirham, coin, treasure, Golden Horde, Chuvashia, the 15th century.

For citation: *A.I. Bugarchev, S.V. Ushakova.* On the coins of Khan Pulad from the treasure of Nimich-Kasa (Chuvashiya)//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 96-106. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.08

Наиболее корректное изучение весовой нормы чеканки монет можно осуществить только по кладовым монетам. Установление стандарта чеканки дирхамов Пулада ранее проводились по экземплярам Измерского клада [Бугарчев и др., 2021]. Для окончательного решения этого вопроса требовалась проверка полученных выводов по данным монет Пулада другого клада. Для этой цели был выбран клад монет из фондов ГИМа. Целью настоящего исследования является установление весового стандарта чеканки серебряных монет хана Пулада.

В 1957 г. недалеко от деревни Нимич-Касы Красноармейского района Чувашии был найден клад серебряных джучидских монет. Клад, собранный в поле Мачка, в 1,5 км от деревни, первоначально состоял из 436 экземпляров, из которых 387 монет были переданы в Государственный исторический музей (Москва)¹, 39 – в Чувашский научно-исследовательский институт (Чебоксары) и 10 экземпляров – в Краеведческий музей ЧАССР. Позднее на этом же месте были обнаружены ещё 110 дирхамов, переданных в ГИМ.

Первая публикация относится к 1960 году [Каховский, 1960: 96-125]. Согласно статье В.Ф. Каховского, состав клада был следующим: Шадибек, монетный двор (далее – МД) Булгар – 102, Шадибек, Каффа ал-Джадид – 1, Пулад, Булгар – 234 (из них МД

¹ Коробка В – 122, ГИМ 95534, КР ОН 996 046 – 996554.

«Раджан» – 33 экз.), Булгар ал-Джадид («Новый Булгар») – 17, Пулад, Сарай ал-Джадид – 1, Тимур, Булгар – 42, Джалал ад-Дин, Булгар – 15, Кибак, Булгар – 1, Чекре, Булгар – 2, Дервиш, Булгар – 10, Кадыр-Бирди, Булгар – 9¹, «Улу-Мухаммад», Булгар – 11, Мухаммад бен Тимур – 115, две русские денги – Василий Дмитриевич Московский и Даниил Суздальско-Нижегородский. Всего 562 экземпляра, из них 558 булгарских, 2 южных МД², 2 русских МД. Атрибуция была проведена Г.А. Фёдоровым-Давыдовым.

В нашей статье разбираются дирхамы с именем хана Пулада (810-812 / 1407-1410), чеканенные на монетных дворах Булгарского вилайата и хранящиеся в нумизматическом фонде ГИМа. Ранее нами была опубликована статья о булгарских эмиссиях Пулада из состава Измерского клада [Бугарчев и др., 2021]. Здесь монеты были распределены в зависимости от легенд лицевой и оборотной сторон. За основу была взята схема В.П. Лебедева [Лебедев, 2007]. Аналогичным образом приведём дирхамы Пулада из клада Нимич-Касы.

Таблица 1
Описание монет Пулад хана по типам и вариантам

Тип	МД	Год, г.х.	Легенда Л.с.	Легенда О.с.	№ по В.П. Лебедеву-2007
П 1	Булгар	812 (иногда 712)	<i>Султан / справедливый / Пулад хан</i>	<i>Чекан / Булгара да продлится / [его] правление</i>	Л.с. №1-6, литеры О.с. «а-е»
П 2	Булгар	810	<i>Султан справедливый / Пулад хан / да продлится [его] правление / 018 (= 810)</i>	<i>Чекан / Булгара год / 810</i>	«12 м»
П 3	Сарай	«806»	<i>Султан справедливый / Пулад хан / да продлит Аллах...</i>	<i>Султан справедливый / Шадибик / чекан / Сарая 806</i>	«9 и»
П 4	«Раджан»	018 (=810)	<i>Султан справедливый / Пулад хан / да продлит Аллах... / 018</i>	<i>Чекан / «Раджана» / 018</i>	Л.с. №12-14, литеры О.с. «н-с».
П 5	Булгар	218 (=812)	<i>Султан справедливый / Пулад хан / да продлит Аллах...</i>	<i>Чекан / Булгара Да продлится / [его] правление 218</i>	«9 з»
П 6	Булгар	82 (=812)	<i>Султан справедливый / Пулад хан / да продлит Аллах [его] правление</i>	<i>Да продлится [его] правление / чекан Булгара (зеркально) / 82</i>	«10 к»
П 7 (вариант П 6)	Булгар	8	<i>Султан справедливый / Пулад хан / да продлит Аллах [его] правление</i>	<i>Да продлится [его] правление / чекан Булгара / 8</i>	Л.с. №№10-11. О.с. литера «л»

¹ На стр. 121 написано, что к чекану Кадыр-Бирди относятся 5 монет, к чекану Керим-Берди – 4.

² Пулад, Каффа алДжадид (Крым), Пулад, Сарай 806 г.х.

П 8	Булгар ал-Джадида	Не указан	<i>Султан / Пу- /справедливый / да продлит- лад хан / [его] правление Аллах</i>	<i>Булгар /чекан / ал-Джадида</i>	Л.с. №I – III, О.с. литеры «А – Г»
П 10 (вариант П 6)	Булгар	8	<i>Султан / справедливый Пулад / ...хан</i>	<i>Да продлится [его] правление/ чекан Булгара / 8...</i>	«7 л»

Метрология монет Пулада из Нимич-Касы с разделением по типам и вариантам представлена в следующей таблице.

Таблица 2
Монеты Пулада из клада Нимич-Касы

ип	№ по В.П. Лебедеву-2007	Вес, г	Примечание
П1	1 а	0,76; 0,71; 0,67; 0,73	4 экз.
	(1-5) (а-в)	0,73	
	2 в	0,73; 0,76	2 экз.
	6 е	0,76; 0,77; 0,73-3	5 экз.
	1 б	0,77; 0,80	2 экз.
	6 г	0,75; 0,75	2 экз.
	(1-6) (а-е)	0,66; 0,64; 0,77; 0,72; 0,75; 0,75; 0,65; 0,76; 0,70; 0,74; 0,70; 0,80	12 экз.
	(6 д)?	0,75	
	1 (а-б)	0,66; 0,79; 0,72; 0,72; 0,73	5 экз.
	(2-5) в	0,76; 0,71; 0,74; 0,70; 0,70; 0,74; 0,69; 0,76; 0,70; 0,68; 0,74; 0,67; 0,72; 0,72; 0,70; 0,72	16 экз.
	(2-6) (в-е)	0,74	
	(3-6) (а-е)	0,72	
	(1-6) (а-е)	0,72; 0,73; 0,73; 0,79; 0,66; 0,35	6 экз.
	(1-6) (б-д)	0,76	
	1 (вариант) в	0,76	
П2	12 м	0,75; 0,76; 0,78; 0,67; 0,73	5 экз.
	(7, 12) м	0,73; 0,72	2 экз.
	Новый вариант «м»	0,76	
П3	9 и	0,77; 0,75; 0,72; 0,71; 0,80; 0,74; 0,69; 0,70	8 экз.
П4	14 с	0,66; 0,76	2 экз.
	(12-14) (н-р)	0,67; 0,72; 0,76; 0,73; 0,75; 0,72; 0,74; 0,74; 0,73; 0,76; 0,71; 0,7х; 0,73; 0,68; 0,71;	26 экз.

		0,73; 0,7x; 0,70; 0,77; 0,73; 0,68; 0,72; 0,75; 0,72; 0,80	
П 5	9 з	0,68; 0,70; 0,69; 0,74; 0,79	5 экз.
П 6	10 к	0,71; 0,75; 0,78; 0,76; 0,75; 0,79; 0,88; 0,77; 0,74; 0,66; 0,71; 0,80; 0,73; 0,75; 0,75; 0,76	16 экз.
П 7	11 л	0,74; 0,78	2 экз.
	11	0,75	
П 8	I A	0,55; 0,74; 0,76; 0,75; 0,70; 0,68; 0,74; 0,70; 0,65; 0,72; 0,71; 0,75; 0,68; 0,73; 0,70; 0,71; 0,76	17 экз.
	I B	0,69	
	II B	0,63; 0,67; 0,71; 0,71	4 экз.
	III B	0,72; 0,73	2 экз.
	(II-III) Г	0,72	
	II Г	0,74; 0,74	2 экз.
	III Г	0,73; 0,74	2 экз.
	(1-6) Г	0,70	
	x (B-Г)	0,72	
	I	0,77	Односторонняя
	(I-II) (A,B)	0,74	
П 10	7 л	0,75	
П ?	(1-14)	0,73	
	(1-7)	0,70	
	(8-11)	0,72; 0,72	2 экз.
	(8-14)	0,85; 0,77; 0,75; 0,72; 0,76	5 экз.
	(8-14)	0,77; 0,76	2 экз.
			Односторонняя
	О.с – г или з	0,73	
	(8-9) (ж-з)	0,68; 0,73; 0,73	3 экз.
	12 (л, м, н)	0,76	Односторонняя
	Пулад	0,70	Односторонняя
x (а-з)	0,74; 0,78	2 экз.	
Стёрто (в-е, з)	0,72		

Всего в фондах ГИМа хранится 189 болгарских монет с именем хана Пулада, относящихся к кладу Нимич-Касы.

Разберём метрологию по типам (гистограммы см. Приложение 1):

-П 1 – 67 экз. Мода $0,74 \pm 0,02$ г (37,3% от всех учтённых монет) (гист. 1; фототаблица 1);

-П 4 (МД «Раджан») – 28 экз. Мода $0,73 \pm 0,02$ г (42,3%) (гист. 2; фототаблицы 1-2). Не учтены две монеты с весом 0,7х г.

-П 8 (МД Булгар ал-Джадид) – 33 экз. Мода $0,73 \pm 0,02$ г (39,4%) (гист. 3; фототаблица 2).

Для монет П 6 (МД Булгар) из-за недостаточного количества экземпляров приведём средний вес – 0,756 г (учтено 16 экз.).

Общая кладовая гистограмма, 187 экз. (без учёта двух дирхамов весом 0,7х г). Мода $0,74 \pm 0,02$ г (35,8%) (гист. 4).

По итогам изучения двух кладов – Измерского и Нимич-Касы проведём сопоставление весовых характеристик отдельных типов дирхамов Пулада.

Таблица 3

Показатели отдельных типов дирхамов Пулада из двух кладов

Клад	П 1	П 4 («Раджан»)	П 8 (Булгар ал-Джадид)	Весь клад
Измерский	0,73 ±0,02	0,72±0, 02	0,71±0, 02	0,73± 0,02
Нимич-Касы	0,74 ±0,02	0,73±0, 02	0,73±0, 02	0,74± 0,02

Согласно таблицы 3, наблюдаются равные показатели по всем типам монет с именем Пулада. Исходя из этого, рассчитаем метрологию типа П 3 (вар. 9 и) по материалам обоих кладов, так как в каждом кладе данный тип представлен недостаточным для статистического исследования количеством монет. В каждом комплексе сохранилось по 8 дирхамов. Средний вес 16 экз. – 0,736 г., что коррелирует с данными таблицы 3. Данные цифры свидетельствуют о том, что монеты с указанием двух эмитентов – Шадибека и Пулада монетного двора Сарай и с датой 806 г.х. чеканились по такой же весовой норме, что и болгарские дирхамы при хане Пуладе в 810-812 гг.х. (1407-1410). То есть, сарайские монеты из изучаемого клада биты в Булгарском вилайате. При этом установить географическое местоположение МД Сарай в Булгарском вилайате пока не удастся. Также пока нельзя сказать, где находились МД Булгар и МД Булгар ал-Джадид. Указание отдельных историков на Иски-Казань не подтверждается археологическими находками: на территории Иски-Казани было найдено всего 26 дирхамов болгарской чеканки периода 1402 – 1419 гг. [Бугарчев, Степанов, 2021: 27-28].

В статье 2021 г., кроме весовых значений, был исследован состав приповерхностного слоя монетного металла дирхамов Пулада [Бугарчев и др., 2021: 58-60]. Кратко повторим полученные результаты:

- Пулад, П 4 «Раджан» – серебро 80,8%, медь – 16,9%, другие элементы (цинк, железо, свинец, золото) – 2,3%;
- Пулад, П 8 (Булгар ал-Джадида) – серебро 82,7%, медь – 15,2%, другие элементы – 2,1%.

Данные цифры свидетельствуют о том, что местные дирхамы 1407 – 1410 гг. являлись относительно высокопробными монетами.

Кроме основной части клада, хранящейся в ГИМе, две небольшие части были переданы в Краеведческий музей Чувашии и в Чувашский научно-исследовательский институт. В статье 1960 г. указано, что в музее из 10 дирхамов пять относится к чеканке Пулада, а в институте из 39 дирхамов 29 монет – также с именем Пулада. Нам пока не удалось уточнить типологию и метрологию указанных 34 интересующих нас монет.

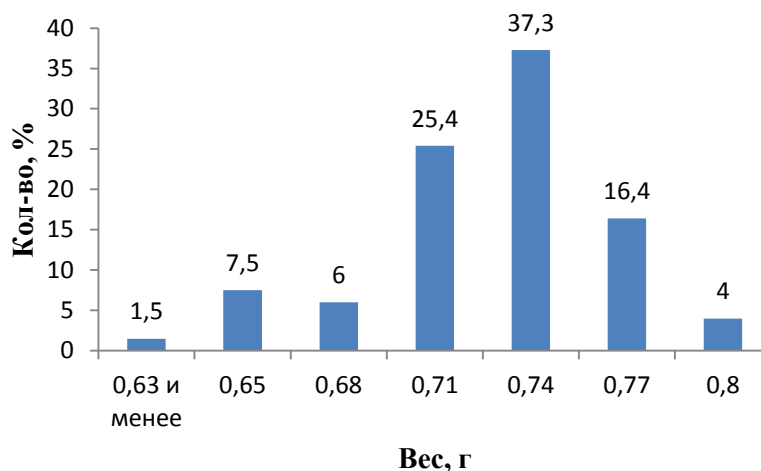
Для полноценного анализа клада из Нимич-Касы необходимо продолжить изучение эмиссий других золотоордынских ханов. Например, из-за недостатка времени нам удалось изучить только девять экземпляров с указанием «Мухаммад бен Тимур, Булгар». Все они оказались монетами Дервиша Булгарской чеканки (818-822 / 1415-1419 гг.). Не исключено, что и остальные дирхамы «Мухаммада бен Тимура» (а в описи В.Ф. Каховского указана цифра 115 штук) окажутся с именами других эмитентов. То есть, работа над кладом из Нимич-Касы не окончена и впереди новые исследования монет, уточнение их атрибуции и установление времени тезаврации.

Авторы благодарят Павла Николаевича Петрова за ценные советы, высказанные при написании данной статьи.

Приложение 1

Гистограмма 1

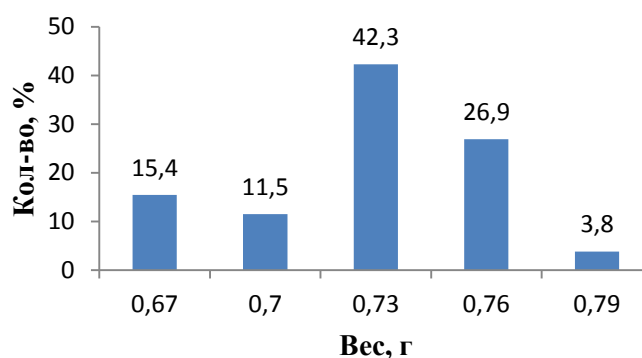
Зависимость количества монет с именем Пулада (МД Булгар) П 1 из клада Нимич-Касы от значения их веса. Фонды ГИМ. Учтено 67 экз. Шаг 0,03 г.

Мода $0,74 \pm 0,02$ г, 25 экз. (37,3% от всех учтённых монет).

Гистограмма 2

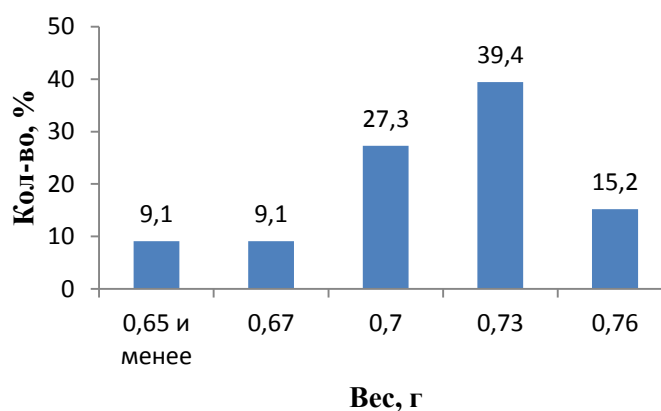
Зависимость количества монет с именем Пулада (МД «Раджан») П 4 из клада Нимич-Касы от значения их веса. Фонды ГИМ. Учтено 26 экз.* Шаг 0,03 г.

Мода $0,73 \pm 0,02$ г, 11 экз. (42,3%). *Не учтены две монеты с весом 0,7х г.

Гистограмма 3

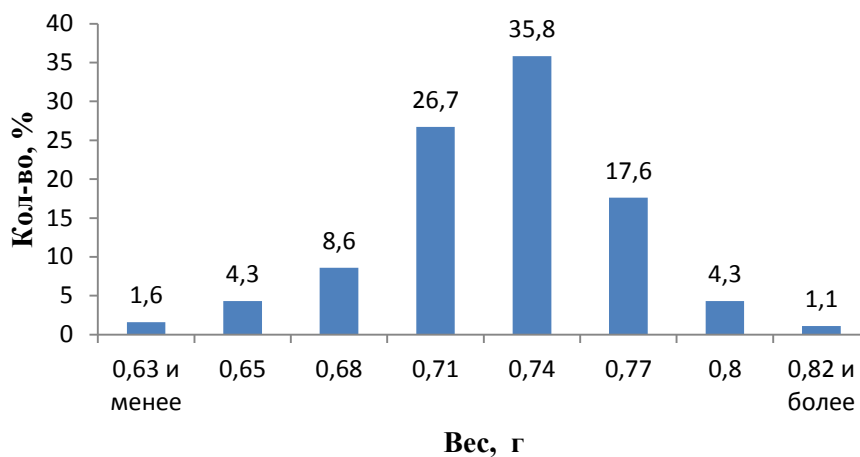
Зависимость количества монет с именем Пулада (МД Булгар ал-Джадид) П 8 из клада Нимич-Касы от значения их веса. Фонды ГИМ. Учтено 33 экз. Шаг 0,03 г.

Мода $0,73 \pm 0,02$ г, 13 экз. (39,4%).

Гистограмма 4

Зависимость количества монет с именем Пулада (суммарная для всех МД) из клада Нимич-Касы от значения их веса. Фонды ГИМ. Учтено 187 экз. Шаг 0,03 г.

Мода $0,74 \pm 0,02$ г, 67 экз. (35,8%). Средний вес 0,728 г.

Описание кладовых монет Пулада на фототаблицах

Фототаблица 1

Фототаблица 1

- 1 – 1 а, вес 0,67;
- 2 – 1 б, вес 0,77;
- 3 – вариант 1 в, вес 0,76;
- 4 – 2 в, вес 0,76;
- 5 – 6 г, вес 0,73;
- 6 – 6 е, вес 0,77;
- 7 – (2-5) в, вес 0,68 (только оборотная сторона);
- 8 – (1-9) (а – з), вес 0,74 (только оборотная сторона);
- 9 – (2-6) (в – е), вес 0,74;
- 10 – (1-6) (а – е), вес 0,74;
- 11 – (1-7) (а – е), вес 0,70;
- 12 – 7 м, вес 0,73;
- 13 – 12 м, вес 0,76.

Фототаблица 2

Фототаблица 2

- 14 – М (новый вариант лицевой стороны), вес 0,76;
- 15 – 9 и, вес 0,74;
- 16 – 11 л, вес 0,75 (только оборотная сторона);
- 17 – МД Раджан, вес 0,74 (только оборотная сторона);
- 18 – МД Раджан, вес 0,76 (только оборотная сторона);
- 19 – МД Раджан, вес 0,77;
- 20 – 9 з, вес 0,70;
- 21 – 10 к, вес 0,75;
- 22 – 10 к, вес 0,78;
- 23 – 11 л, вес 0,74;

- 24 – II B, Булгар ал-Джадид, вес 0,63;
 25 – I A, Булгар ал-Джадид, вес 0,71;
 26 – II Г, Булгар ал-Джадид, вес 0,74 (только оборотная сторона);
 27 – I A, Булгар ал-Джадид, вес 0,70 (только лицевая сторона);
 28 – A, Булгар ал-Джадид, вес 0,70 (только оборотная сторона).

ЛИТЕРАТУРА

Бугарчев А.И., Степанов О.В. Монетные находки на территории Иски-Казанского археологического комплекса. Материалы X-XV вв. Казань: Отечество, 2021. 95 с.

Бугарчев А.И., Петров П.Н., Сингатуллина А.З., Ситдигов А.Г., Шайхутдинова Е.Ф. Булгарские монеты хана Пулада Измерского клада // Поволжская археология. 2 (36). Казань: Изд-во «Фэн», 2021. С. 53-64.

Каховский В.Ф. Клад джучидских монет близ деревни Нимич-Касы Красноармейского района Чувашской АССР // Ученые записки НИИ языка, литературы, истории и экономики при Совете министров Чувашской АССР. Вып. XIX. Чебоксары, 1960. С. 96-125.

Лебедев В.П. Поштемпельный анализ новобулгарского чекана ханов Шадибека и Пулада (1400-1411 гг.) // Нумизматика. №14, июль 2007. С. 19-21.

REFERENCES

Bugarchev A.I., Stepanov O.V. Monetnye nahodki na territorii Iski-Kazanskogo arkeologicheskogo kompleksa. Materialy X-XV vv. Kazan: Otechestvo 2021. p. 95 (in Russian).

Bugarchev A.I., Petrov P.N., Singatullina A.Z., Sitdikov A.G., Shaykhutdinova E.F. Bulgarskie monety khana Pulada Izmerskogo klada // Povolzhskaya Arkheologiya. 2 (36). Kazan: Izd-vo "Fen", 2021, pp. 53-64. (in Russian).

Khahovskiy V.F. Klad juchidskich monet bliz derevni Nimich-Kasy Krasnoarmeyskogo rayona Chuvashskoy ASSR. Cheboxary, 1960, pp. 95-125 (in Russian).

Lebedev V.P. Poshtempelniy analiz novobulgarskogo chekana khanov Shadibeka i Pulada (1400-1411). Numizmatika, № 14, Iyul, 2007, pp. 19-21 (in Russian).

Авторлар туралы мәлімет: Бугарчев Алексей Игоревич – Татарстан Республикасы Ғылым академиясының А.Х. Халиков атындағы Археология институтының лаборант-зерттеушісі (420012, РФ, Татарстан Республикасы, Казань қаласы, Бутлеров көшесі, 30). E-mail: Abugar.61@rambler.ru

Ушакова Стефания Витальевна – Мемлекеттік тарих мұражайының Нумизматика бөлімінің кіші ғылыми қызметкері (Мәскеу, Ресей); ushakovaSV@shm.ru

Сведения об авторах: Бугарчев Алексей Игоревич – лаборант-исследователь Института археологии им. А.Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан (420012, РФ, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Бутлерова, 30). E-mail: Abugar.61@rambler.ru

Ушакова Стефания Витальевна – младший научный сотрудник отдела нумизматики Государственного Исторического музея (Москва, Россия); ushakovaSV@shm.ru

Information about the authors: Alexey I. Bugarchev – laboratory researcher at A.Kh. Khalikov Institute of Archeology of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (420012, Butlerov St., 30, the Republic of Tatarstan, Russian Federation). E-mail: Abugar.61@rambler.ru

Stefania V. Ushakova – junior researcher at the Numismatics department of the State Historical Museum (Moscow, Russia); ushakovaSV@shm.ru

УДК 391.2

**КАЗАХСКИЕ «СӘУКЕЛЕ» В СОБРАНИИ ПЕТЕРБУРГСКОЙ
КУНСТКАМЕРЫ
(ИСТОРИЯ БЫТОВАНИЯ, СЕМАНТИКА И РОЛЬ В ОБРЯДОВОЙ
КУЛЬТУРЕ)**

И.В. Стасевич

Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН
(Россия)

Аннотация. Собрание Музея антропологии и этнографии им Петра Великого (Кунсткамера) РАН по казахской культуре включает четыре свадебных женских головных убора – *сәукеле*, которые происходят из разных районов Казахстана и датируются серединой XIX – первой третью XX века. Несмотря на значительный интерес исследователей казахской культуры к *сәукеле*, многие аспекты декорирования этого головного убора, семантики используемых образов до настоящего времени недостаточно изучены. Цель статьи – ввести в широкий научный оборот эти музейные предметы как этнографический источник, определить историю и специфику бытования такого типа головных уборов в культуре казахов.

Статья основана на результатах научного аннотирования предметов из фонда Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН. В качестве дополнительных источников привлекались данные музейной документации (музейные описи), архивные материалы МАЭ РАН и материалы архива АН РАН. Иллюстративные материалы представлены фотографиями из фонда МАЭ РАН и личного собрания автора.

В исследовании использованы методы сравнительно-исторического и семантического анализа.

Ключевые слова: МАЭ РАН, Казахстан, свадебные головные уборы, этнографические коллекции, фотоиллюстративный материал.

Для цитирования: *Стасевич И.В.* Казахские «Сәукеле» в собрании Петербургской кунсткамеры (история бытования, семантика и роль в обрядовой культуре) // MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 106-119. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.09

**ПЕТЕРБУРГ КУНСТКАМЕРА ЖИНАҒЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ СӘУКЕЛЕЛЕРІ
(САҚТАЛУ ТАРИХЫ, СЕМАНТИКАСЫ МЕН ҒҰРЫПТЫҚ МӘДЕНИЕТТЕГІ
РӨЛІ)**

И.В. Стасевич

РҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейі (Ресей)

Аңдатпа. РҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінің (Кунсткамера) коллекциясында қазақ мәдениетіне қатысты Қазақстанның әр өңірінен жиналған және XIX ғасырдың ортасы – XX ғасырдың бірінші ширегіне жататын әйелдердің салтанаттық төрт бас киімі – сәукелелер сақталған. Қазақ мәдениетін зерттеушілердің сәукелеге деген қызығушылығына қарамастан, бұл бас киімді безендірудің көптеген аспектілері, қолданылған бейнелердің семантикасы осы уақытқа дейін толық зерттелмеген. Мақаланың мақсаты – осы музей заттарын этнографиялық дереккөз ретінде кең ғылыми айналымға енгізу, қазақтардың мәдениетінде бас киімнің бұл түрінің тарихы мен қолдану ерекшеліктерін анықтау.

Мақала РҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінің (Кунсткамера) заттарын ғылыми аннотациялау нәтижелеріне негізделген. Қосымша дереккөздер ретінде музей құжаттамалық деректер (музей тізімдемелері), АЭМ мұрағаттық материалдары мен РҒА мұрағаты материалдары пайдаланылды. Иллюстрациялық материалдар ретінде РҒА АЭМ қорларындағы және автордың жеке

жинағындағы фотосуреттер берілген. Зерттеуде салыстырмалы тарихи-семантикалық талдау әдістері қолданылды.

Тірек сөздер: РҒА МАЭ, Қазақстан, салтанаттық бас киімдер, этнографиялық топтамалар, фото иллюстрациялық материал.

Сілтеме жасау үшін: *И.В. Стасевич.* Петербург кунсткамера жинағындағы Қазақ сәукелелері (сақталу тарихы, семантикасы мен ғұрыптық мәдениеттегі рөлі)//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 106-119. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.09

KAZAKH SAUKELES IN THE COLLECTION OF THE ST. PETERSBURG KUNSTKAMERA (HISTORY OF EXISTENCE, SEMANTICS AND ROLE IN RITUARY CULTURE)

I.V. Stasevich

Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (the Kunstkamera)
of the Russian Academy of Sciences (Russian)

Abstract: The Kazakh culture collections of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) of the Russian Academy of Sciences include four female wedding headdresses – *saukele* (сәукеле) – originating from various regions of Kazakhstan and dating back to the 1850s – 1930s. Despite keen interest in *saukele* shown by Kazakh culture researchers, many aspects of this headdress decoration and meaning of their imagery remain understudied until today. The aim of the present article is to introduce these museum objects into scholarly context as an ethnographic source as well as to establish their history and characteristic existence of such headdress type in the Kazakh culture by way or a comparative historical and semantic analysis.

The article is based on the results of scientific annotation of objects from the collection of the Peter the Great Museum of Anthropology and Ethnography (Kunstkamera) RAS. Information from museum documentations (museum inventories), archival materials from the MAE RAS, and materials from the archives of the Academy of Sciences were used as additional sources. Illustrative materials are presented by photographs from the collection of the MAE RAS and from the author's personal collection.

The study used methods of comparative historical and semantic analysis.

Keywords: Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences, Kazakhstan, wedding headdresses, ethnographic collections, photographic illustration.

For citation: *I.V. Stasevich.* Kazakh *Saukeles* in the collection of the st. Petersburg kunstkamera (history of existence, semantics and role in rituary culture)//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 106-119. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.09

История формирования собрания Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН по традиционной культуре казахов насчитывает уже более двух веков. В настоящее время в фондах МАЭ РАН хранится около одной тысячи предметов по казахской культуре, среди них четыре уникальных свадебных женских головных убора – *сәукеле*.

Параллельно сбору вещевых коллекций происходило накопление фотоиллюстративного материала по культуре казахов. Несомненно, что фотографии, этнографические рисунки являются не менее значимым музейным источником при изучении того или иного явления культуры, в том числе и элементов традиционного костюма. Именно этот материал дополняет наше представление о способах ношения, вариантах кроя и орнаментации предметов костюма, которые в настоящее время безвозвратно ушли в прошлое.

В результате кропотливой работы собирателей на сегодняшний день в фондах МАЭ РАН хранятся и предметы традиционной культуры казахов, и богатейшие фотоиллюстративные материалы, что позволяет нам провести комплексный анализ

имеющихся этнографических источников и в должной мере подойти к сравнительно-историческому и семантическому анализу изучаемого нами типа головных уборов, представить специфику бытования *сәукеле*, его символическое значение в обрядовой культуре казахов.

Обратимся к истории формирования фондов МАЭ РАН. Первый из свадебных головных уборов (*сәукеле*), поступивших в Кунсткамеру (МАЭ № 439-21, рис. 1) числится за одной из самых интересных коллекций общего собрания МАЭ РАН, которая датируется январем 1899 года. В архивных документах сохранилась история ее приобретения. Во время посещения столицы житель Тургайской области Актюбинского уезда Лайыкжан Дербисалиевич Беркимбаев посетил Кунсткамеру и удивился скудости казахских коллекций. Он пообещал руководству МАЭ пополнить за свой счет музейное собрание и прислать в дар недостающие предметы. В 1898 году через старшего советника областного Тургайского управления И. Крафта и врача И. А. Белиловского в Музей поступило интереснейшее собрание от Л. Д. Беркимбаева и его земляка Хасана Ешмухамбетовича Иманбаева [Прищепова, 2000: 37]. Собрание включало уникальные вещи (модели юрты, *чапрак* под седло невесты, праздничную одежду невесты, украшения из серебра, разнообразные войлоки и циновки, тисненый сосуд из кожи и другие предметы) из Тургайской области Актюбинского и Кустанайского уездов. Большинство предметов из этой ценной коллекции были сразу же выставлены на экспозиции. Музей ходатайствовал о награждении Л.Д. Беркимбаева серебряной медалью на шею «За усердие» на Станиславской ленте, а Х. Е. Имамбаеву выразил письменную благодарность.

Вторым казахским свадебным головным убором в собрании Музея стало *сәукеле* алтайских казахов привезенное в МАЭ в 1899-1901 годы фотографом Николаем Александровичем Ермолиным из г. Бийска Томской области (МАЭ № 523-1, рис. 2).

В начале XX века в МАЭ была открыта экспозиция по культуре народов Средней Азии и Казахстана. Современники отмечали, что именно витрины с казахскими предметами привлекали значительное внимание посетителей выставки. Наиболее яркими были витрины с дарами Николая II, привезенными им еще в статусе цесаревича из его знаменитого путешествия на Восток, совершенного в 1890-1891 гг. и витрины, где были выставлены казахские головные уборы невест, поступившие в Музей от Л.Д. Беркимбаева, Х.Е. Иманбаева и Н. А. Ермолина [Прищепова, 2000: 77].

Сәукеле необыкновенно сложно декорированный головной убор, самая дорогая часть убранства невесты. Иногда на изготовление одного *сәукеле* у мастеров уходил целый год. Стоимость такого головного убора могла достигать до 2-3 тысяч рублей серебром. Для примера, цена *сәукеле* из Западного Казахстана в собрании МАЭ по данным описи составляет 600 рублей. Но главная ценность подобных экспонатов заключается в их исторической значимости. Приобрести такой головной убор собирателю было не так просто. В отчетах МАЭ отмечается: «Таких вещей, представляющих собой остатки прадедовского состояния, в степи немного, и киргизы (казахи – *И.С.*) не расстанутся с ними ни за какие деньги» (Архив АН РАН, оп.1: 68).

Уже в конце XIX – начале XX вв. *сәукеле* постепенно выходят из употребления, некоторые головные уборы сохранялись в богатых семьях в качестве реликвий, как доказательство состоятельности семьи. В некоторых районах Казахстана, особенно на севере региона, в качестве свадебного головного убора стали использовать богато декорированную тюбетейку с шелковой шалью, в других районах головным убором не только невесты, но и молодухи в первый год замужества, становится цветная шаль. Поэтому уже в начале XX века приобрести *сәукеле* для музейного собрания становится достаточно сложно. И, тем не менее, в 1907 году МАЭ приобрел еще одно *сәукеле* казахов Семиреченской области у «сарта М. У. Мусаханова из Ташкента» (МАЭ № 1092-1, рис. 3). А в 20-х гг. XX века от частного коллекционера и антиквара Расуля Мухаммедова было получено *сәукеле*, характерное для регионального варианта культуры казахов Мангышлака (МАЭ № 2874-1, рис. 4). К сожалению, данные по приобретению последних

двух головных уборов очень скудные, ни в коллекционных описях, ни в архивных материалах более никаких сведений найти не удалось.

Итак, в настоящее время собрание МАЭ РАН включает 4 свадебных головных убора девушек – *сәукеле* – одно из Тургайской области (МАЭ № 439-21), одно из коллекции, поступившей с Алтая (МАЭ № 523-1/a,b,c), одно из Семиреченской области (МАЭ № 1092-1) и последнее привезено с Мангышлака (МАЭ № 2874-1). Все головные уборы датируются серединой XIX – первой третью XX века. Таким образом, собрание включает в себя головные уборы невест, бытовавшие на территории расселения казахов Кіші (Младшего) жуза (МАЭ № 439-21, 2874-1), Орта (Среднего) жуза (МАЭ № 523-1/a,b,c) и Ұлы (Старшего) жуза (МАЭ № 1092-1).

Общими элементами объединяющими *сәукеле* из разных областей Казахстана являются: конусовидная форма головного убора, наличие внутренней трехлопастной обычно стеганной шапочки, среди элементов декора обязательно встречаются полосы меха выдры (*Lutrinae spp.*), бобра (*Castor fiber*), реже лисицы (*Vulpes vulpes*), ряды кораллового бисера, бусы, различной формы металлические накладки, иногда со вставками из полудрагоценных камней или стекла, обязательным дополнением к *сәукеле* были боковые подвески *жақтау*, часто к *сәукеле* прикреплялась накидка из легкой ткани или платок.

Интересно, что при декорировании *сәукеле* особая роль отводится верхней части головного убора – наверху. Оно всегда выделяется, маркируя макушку. По представлениям ряда тюркоязычных народов, в том числе и казахов, именно через макушку в тело человека проникает жизненная сила, благодать – *қут*.

Нельзя обойти вниманием удивительную высокую форму казахских *сәукеле*. Вполне возможно, что подобные высокие конусовидные головные уборы имеют тысячелетнюю историю и ведут свое происхождение из скифо-сакского времени. Судя по письменным и археологическим источникам, остроконечные шапки носили не только саки, но и европейские скифы. Неоднократно высказывалось мнение о конструктивном сходстве *сәукеле* казахских невест с формой *қулаха* погребенного (так называемого Золотого человека) из сакского захоронения кургана Иссык (IV – V вв. до н. э.). Напомню, что головной убор погребенного представлял собой высокую остроконечную шапку, богато покрытую золотыми украшениями. Даже при поверхностном рассмотрении головной убор Золотого человека очень схож с *сәукеле* казахской невесты.

На лицевой и боковой сторонах сакского головного убора размещены вертикальные украшения (пластины в виде птичьих крыльев, стреловидными украшения, вертикальные элементы зубчатой пластины с изображением стилизованных деревьев и птиц). Нередко богато украшенные *сәукеле* тоже декорировались высокими вертикально прикрепленными пластинами. Обращает на себя внимание и то, что остроконечная шапка Золотого человека также как и традиционное казахское *сәукеле* имеет трехчастное деление по вертикали. И каждая часть головного убора украшается особым образом. По-видимому, подобное деление символизирует трехуровневую структуру мира. Таким образом, головной убор казахской невесты оказывается символическим образом сконструированной вселенной, наполненной древними знаками и символами. Но уже к XIX веку представления, связанные с мифологической картиной мира, постепенно забываются казахами, и сегодня нам остается лишь догадываться о скрытых смыслах традиционных символов. Но визуальное сходство между *сәукеле* и сакским головным убором позволяют предположить генетическое родство между военным головным убором мужчин и свадебным головным убором женщин. На возможную связь между шлемом и *сәукеле*, как аналогом парадного шлема, указывает и семантическая связь некоторых других частей женского костюма тюркоязычных народов с военными доспехами [Попова, 2002: 137]. Один из самых ярких примеров – набедренная распашная женская юбка *бельдемчи*, упоминается в эпических текстах как одежда война.

Трудно сказать о механизме переноса, пусть и в символическом плане, некоторых частей военного мужского костюма в женский свадебный костюмный комплекс. Можно предположить, что ассоциация незамужней девушки с воительницей, богатыршей в казахской культуре имеет архетипичный характер. В культуре многих народов присутствует образ девы-воительницы, которая теряет свою воинскую силу после потери невинности. Таким образом, брак становится своего рода способом приручения девичьей силы, укрощением ее природного начала. Несомненно, что изменение статуса девушки на статус замужней женщины фиксируется как в костюме, так и в прическе. В казахской культуре этот процесс растягивается на время от свадьбы до рождения первого ребенка, то есть до момента, когда женщина докажет свою способность стать матерью.

Произведения устного народного творчества донесли до нас образы дев-воительниц – прекрасных наездниц, умелых в обращении с оружием, которые при необходимости могли защитить и себя и свою семью, вступить в бой с врагом и одержать победу. Отголоски «амазонства» можно найти и в традиционном костюме, и в поведении казахских девушек и женщин.

С детских лет девочку учили держаться в седле, непринужденно общаться, быть сильной и ловкой. Девушка должна была уметь постоять за себя, проявив физическую выносливость в состязаниях и находчивость в музыкально-речевых поединках с юношами. Девочки наравне с мальчиками принимали участие в конных скачках (*бәйге*) [Таникеев, 1977: 27], а в конных состязаниях *қыз қуу* — «догони девушку» они были основными участниками. Девушки охотились с ловчими птицами, уже в 14–15 лет укрощали и объезжали лошадей. К сожалению, этнографические материалы по участию казахских женщин в традиционных мужских состязаниях автору этих строк неизвестны, но, основываясь на сравнительных материалах по киргизской этнографии [Симаков, 1984: 173], можно с уверенностью сказать, что даже после замужества и рождения детей женщины принимали участие в военизированных развлечениях: в поединках на пиках, в верховой и пешей борьбе (*аударыспақ, қазақша күрес*), в скачках, которые традиционно считались сугубо мужскими занятиями [Стасевич, 2011: 46-47]. Казахские женщины принимали активное участие в оборонительных действиях во время налетов на аулы с целью грабежа: «Они вооружались баканами... этим оружием казахские женщины умело управлялись, так как им часто приходилось пользоваться баканами при сооружении юрты... Неудивительно поэтому, что наиболее сильные и подготовленные женщины выступали даже в таких опасных соревнованиях, как фехтование на пиках» [Таникеев, 1977: 31].

Исследователи казахской национальной одежды обратили внимание на конструктивное сходство между *сәукеле* и головным убором женщины, изображенной на двух золотых пластинах из Сибирской коллекции Петра I (IV в. до н. э.), со сценой отдыха в пути [Захарова, Ходжаева, 1964: 163-165; Курьлев, 1998: 65-67]. Женщина изображена в головном уборе в виде цилиндрической шапочки, над которой сзади поднимается коса, по-видимому, прикрепленная к специальному стержню.

Данные письменных источников и этнографические наблюдения свидетельствуют о существовании высоких женских и мужских головных уборов у ряда народов Центральной Азии и в более поздние исторические эпохи. Ближайшие этнографические аналогии – свадебный головной убор киргизов – *шокуло* и каракалпаков – *сәукеле*, отличающиеся от казахских тем, что были значительно ниже, но по форме (конусовидные у киргизов и круглые у каракалпаков) и конструктивным особенностям (имели внутреннюю шапочку с тремя лопастями) походили на *сәукеле* казахских невест [Антипина, 1962: 250; Жданко, 1952: 552-553]. Кроме того, они обозначались тем же термином. Близкие по форме и по украшениям к казахским *сәукеле* были высокие женские головные уборы у некоторых поволжских народов: *айшон* – у удмуртов, *шурка* и *панга* – у мордвы, *хушту* – у чувашей, *кашмау* и *каляпуш* – у башкир [Захарова, Ходжаева, 1964: 114-115].

В Западном Казахстане до начала XX века сохраняется особый вид головного убора молодых замужних женщин напоминающий по форме *сәукеле* невесты – *сәукеле жаулык/ сулама жаулы*. Его высота могла достигать до 50,0 см. Этот головной убор изготавливался на твердом каркасе в виде цилиндра или усеченного конуса, сделанного из картона или бумаги. Каркас обшивался белой материей, украшался позументом, галуном. С боков головной убор обрамляли низки из серебряных украшений.

Как показывает этнографический материал, основу *сәукеле* всегда старались делать из тонкого белого войлока, обшитого красным сукном, бархатом, велюром или атласом. Иногда цвет ткани мог варьировать, но предпочтение казахские мастера отдавали ткани различных оттенков красного цвета. Красный цвет преобладал в одежде и головном уборе девушек и молодых женщин как символ плодородия, фертильности. Костюм женщин среднего возраста в цветовом отношении становился значительно строже, по крайней мере, красного цвета старались избегать. Пожилые женщины при выборе тканей для одежды предпочитали белый цвет и темные цвета – черный, синий, зеленый.

Кроме декоративных качеств, свадебный головной убор невесты, богато покрытый украшениями, имел и символическое значение оберега девушки от злых сил. Как уже упоминалось, в традиционной культуре казахов голова считается, наряду с печенью, местом локализации жизненной силы человека – *кут*. На головной убор переносились качества его хозяина, он считался носителем благодати его обладателя. Таким образом, мать, передающая свой свадебный головной убор дочери, в символическом плане передавала ей свою удачу, силу, способность к деторождению. В *сәукеле* невеста переезжала в дом будущего мужа. После свадебных церемоний молодуха носила его по торжественным случаям в течение года, точнее – до рождения первого ребенка. Затем она берегла его до выхода замуж дочерей.

Появление на свет первенца было для молодой невестки своего рода «женским посвящением», она приобрела новый статус женщины. Уже с момента беременности социальный статус невестки в семье ее мужа значительно повышался. Ибо беременность и рождение ребенка доказывало, что молодая женщина способна выполнять предназначение жены-матери. Таким образом, ношение *сәукеле* как бы подчеркивало нахождение молодой женщины в переходном периоде ее жизни – от девичества к материнству.

Головной убор невесты старались украсить как можно ярче – золотыми бляшками, жемчугом, драгоценными камнями. Свадьба была единственным моментом в жизни женщины, когда она одновременно носила такое количество разнообразных видов украшений, символизирующих пожелание девушке благополучия, многодетности, богатства и долголетия в будущей семейной жизни. Обилие украшений подчеркивало, что свадьба была кульминационным моментом в жизни любой женщины. С течением жизни количество украшений в костюме женщины постепенно сокращалось. В костюме пожилой женщины, вышедшей из фертильного возраста, они практически отсутствовали. Некоторые из украшений переходили младшим сестрам женщины, подрастающим дочерям или девушкам из семьи мужа.

Не только сам головной убор невесты имел глубокое символическое значение, но и каждый его элемент, орнамент, использующийся материал имели свой семантический статус. Традиционные орнаментальные композиции, использующиеся при украшении *сәукеле* – «священное древо жизни», «бараньи рога», в традиционном мировоззрении казахов обладали значительной смысловой нагрузкой. Металлические пластины антропоморфной формы, по всей видимости, олицетворяли образ богини-матери Умай, подчеркивая неразрывность поколений в круговороте жизни. Такие материалы как серебро, коралл, жемчуг, сердолик наделялись защитной функцией. С деталями этого элемента женского костюма, с его формой и орнаментом связывался широкий круг поверий и представлений. Основная функция *сәукеле* сводилась к защите новобрачной в первый год замужества от воздействия вредоносных сил, так как считалось, что радостное событие ее жизни может вызвать зависть недобрых людей. Казахи верили, что серебряные

бляхи и подвески изгоняют злых духов, коралловые подвески защищают от порчи и сглаза; сердоликовые вставки приносят благополучие; жемчуг (символ женственности) связан с чудом рождения. Символизм орнаментальных изображений связан с природной и социальной фертильностью девушки, молодой женщины в первый год замужества.

Богатое *сәукеле* было визуальным и материальным подтверждением социального статуса невесты, демонстрацией состоятельности и влияния в обществе ее родни. Учитывая специфику родовой организации казахского общества, такого рода символы происхождения невесты являлись важной составляющей процесса установления брачных уз между представителями двух семейно-родственных групп. Свадебный головной убор, как и некоторые из личных украшений девушки, составляли ее личную собственность и в отличие от остального приданого не переходили в безоговорочную собственность мужа и его семьи.

В традиционной казахской культуре существовал особый обряд *сәукеле кигізу*, что дословно обозначает «надевание *сәукеле*». Это обычай проводился в доме отца невесты и сопровождался всевозможными благопожеланиями семье девушки, а присутствующие гости и родственники со стороны невесты и жениха платили *кәрімдік* – подарок за просмотр нового. На просватанную девушку *сәукеле* надевала одна из старших женщин, пользующаяся уважением в обществе, имеющая многочисленное потомство.

Но вернемся к головным уборам из фондов МАЭ РАН. Сравнительный анализ, головных уборов, происходящих из разных регионов, населенных казахами, позволяет выделить основные конструктивные и декоративные элементы *сәукеле*, характерные для региональных вариантов казахской культуры. *Сәукеле*, происходящие из западных районов (Тургайская область, Мангышлак), характеризуются широким использованием в отделке галунной ленты, золотого шитья, металлическими украшениями больших размеров, часто антропоморфного вида с сердоликовыми вставками. Форма *сәукеле*, относящихся к этому типу достаточно архаична, они имеют наверху в виде уплощенной тканевой короны или наверху в виде «коробочки» с крышкой [Попова, 2002: 138-139].

Сәукеле под номером МАЭ 439-21, датируется серединой – концом XIX века. Но нельзя исключать того, что некоторые из украшений головного убора могли быть взяты с более раннего экземпляра и позднее пришиты на описываемое нами *сәукеле*. К таким украшениям могут быть отнесены некоторые сердолики с более сильно выраженной патиной, нашивные вертикальные стреловидные пластины, маленькие металлические блески, частично утраченные, а частично сохранившиеся на бархатной основе головного убора, часть серебряных и позолоченных бляшек. Сотрудницей нашего музея Е.Г. Царевой, являющейся специалистом по центральноазиатскому текстилю, было высказано мнение, что полосы ткани, проходящие под четырехугольными бляшками в нижней части основы *сәукеле*, и в верхней части головного убора (обшита задняя часть купола) являются фрагментами русского платка XVIII века. Кроме того, используемый при шитье головного убора бархат не является однотипным. Так скажем, на *желек* была нашита полоса малинового европейского бархата, а некоторые фрагменты бархата, покрывающие тулью *сәукеле*, и составляющие основу боковых полос – среднеазиатского производства, но и они, по-видимому, разновременные. Это видно и по степени изношенности и по цвету бархатных элементов головного убора. То же можно сказать и про галун, использованный при украшении *сәукеле*. Верхнюю часть основания украшает галун достаточно позднего времени – конца XIX века, а в нижней части использована полоса галуна более раннего времени предположительно начала – середины XIX века. Таким образом, описываемое нами *сәукеле*, а это утверждение в полной мере справедливо и для других *сәукеле* собрания МАЭ, оказывается составным предметом, состоящим из различных по времени изготовления и бытования элементов. Это еще раз доказывает, что подобные головные уборы использовались достаточно долгое время, передаваясь по наследству от матери к дочери. Естественно, что часто такие «старинные» вещи нуждались в реставрации. В этой связи отметим одно сделанное нами наблюдение. Основная вышивка на *желек*,

выполненная на бархатной полосе, сделана гладью, но некоторые ее элементы, видимо, нуждающиеся в реставрации, сделаны в другой технике – тамбурным швом. Вполне возможно, что женщина, выполнявшая эту бытовую реставрацию, плохо владела или совсем не владела техникой вышивки гладью.

Сәукеле из собрания МАЭ РАН, приобретенное у казахов Алтая, принадлежащих к Орта жузу, имеет вид узкого конуса, поверх красного сукна на тулью прикреплены три серебряные со штампованным орнаментом изогнутые по форме *сәукеле* достаточно массивные пластины. Самый верх головного убора украшен круглой серебряной бляхой, наклонно укрепленной, и навершием в форме полумесяца так же со штампованным орнаментом.

Для *сәукеле* казахов Ұлы жуза характерна ведущая роль в декоре текстильных элементов. Тулья *сәукеле*, привезенного из Семиреченской области, с передней стороны защита парчой. Посередине на нее нашит квадрат из той же парчи. Парчой же украшена верхняя часть *сәукеле*. Позументная лента нашита на верх тульи и края треугольного навершия головного убора. С тыльной стороны *сәукеле* обшито бархатом красного и малинового цветов¹.

В традиционной казахской культуре не существовало двух одинаковых *сәукеле*. Сохраняя особенности конструкции, основные декоративные элементы, каждый мастер использовал свой способ украшения головного убора. Долгое функционирование в культуре таких ритуальных предметов свидетельствует об их материальной и символической ценности. По мере необходимости *сәукеле* могли подновлять, заменять некоторые украшения по мере их износа на новые. Несомненно, что свадебный наряд невесты имел характерные региональные особенности, в зависимости от локальных традиций. Лакуны предметных фондов музеев отчасти заполняют фотоиллюстративные материалы (рис. 5-10) В фотоиллюстративных фондах МАЭ есть изображение уникального свадебного головного убора казахской невесты, по форме отличающегося от *сәукеле* (МАЭ № И-674-173, рис. 10). Этот головной убор имеет не характерную прямоугольную форму верхушки и лицевую занавеску. С другой стороны он имеет элементы, присущие традиционным казахским *сәукеле*: налобную диадему и височные украшения. К сожалению, сведений о таком типе женских головных уборов на сегодняшний день недостаточно для полноценных научных выводов. В известных нам предметных музейных собраниях этот тип свадебных головных уборов казахских невест отсутствует.

Так на примере коллекций МАЭ РАН мы проследили не только историю бытования и символизм *сәукеле*, но смогли выделить региональные особенности конструкции и декора этих сложных головных уборов. Многие детали обрядовой практики, связанной с ношением *сәукеле*, интерпретации символических значений декоративных элементов постепенно забываются даже самими носителями традиции – казахами. И все же, подводя итог нашему исследованию, вернемся в современность. Кроме предметных и фотоиллюстративных этнографических источников, при изучении современных форм культуры огромное значение приобретают полевые этнографические материалы, полученные непосредственно при контакте с представителями изучаемого народа. Научные сотрудники МАЭ РАН продолжают дело начатое исследователями XIX – XX в., ездят в экспедиции, стараются понять и зафиксировать формы адаптации традиционной культуры в современном мире. Материалы, полученные в ходе экспедиций, сдаются в архив и становятся еще одним видом этнографического источника.

Исходя из полевых материалов последних лет, мы с уверенностью можем сказать, что современные казахи большое значение уделяют возрождению и сохранению национальной культуры, в том числе традиционному костюму. И вот, в начале XXI в.

¹ С полным описанием *сәукеле* из собрания МАЭ РАН, с данными музейных описей можно ознакомиться в статье: [Stasevich, 2016: 20-36].

плотно утвердилась мода на ношение невестой традиционного свадебного наряда – длинного платья с оборками и головного убора *сәукеле* (рис. 11, 12). Во время этнографической экспедиции в Актюбинскую область, мне удалось зафиксировать практику надевания *сәукеле* на невесту ее матерью в момент прощания девушки со своей семьей в конце обряда *қыз ұзату* (рис. 13). Актуализация смены головного убора невесты в современной свадьбе еще раз подчеркивает тенденцию последних лет – решительное обращение к национальным символам. Конечно, современное *сәукеле* уступает по сложности конструкции и декору традиционному, но сам факт возвращения в свадебный обряд, который рассматривается большинством исследователей казахской культуры как наиболее модернизированный из всех обрядов жизненного цикла, традиционного головного убора, пусть и в редуцированном виде, говорит о несомненном интересе современной молодежи к национальному костюму как символу своей культуры.

И в процессе сохранения традиционной культуры значительную роль играют этнографические музеи, в которых хранятся и изучаются ценнейшие предметные, фотоиллюстративные и архивные материалы.

Фотографии экспонатов:

Рис. 1 – Головной убор невесты *сәукеле*. Тургайская область, вторая половина XIX в. Бархат, ткань шелковая, серебро, сердолик, коралл, стекло, мех выдры (*Lutrinae spp.*), войлок, сукно, ситец, нить шелковая, позумент (галун), жемчуг, позолота. МАЭ № 439-21.

Рис. 2 – Головной убор невесты *сәукеле*. Алтай, последняя треть XIX в. Чий, войлок, ткань, сукно, парча, серебро, коралл, мех выдры (*Lutrinae spp.*), перламутр, бисер стеклянный, стекло, нить шерстяная, нить хлопчатобумажная. МАЭ № 523-1.

Рис. 3 – Головной убор невесты сәукеле. Семиреченская область, конец XIX – начало XX вв. Бархат, войлок, ткань шелковая, ткань хлопчатобумажная, мех бобра (Castor fiber), нить золотошвейная металлическая, сердолик, коралл, жемчуг речной, шнур серебряный. МАЭ № 1092-1.

Рис. 4 – Головной убор невесты сәукеле. Мангышлак, вторая половина XIX в. Бархат, войлок, нить шерстяная, ткань хлопчатобумажная, ткань шелковая, нить армированная, мех лисицы-караганки (*Vulpes vulpes karagan* (Erx1)), медь, латунь, серебро, позолота, сердолик, коралл, жемчуг, стекло, смола древесная, нить хлопчатобумажная, нить шелковая. МАЭ № 2874-1.

Фотоиллюстративные материалы:

Рис. 5 – Зейдлиц Н.К. Жены бузачинских биев. Мангышлак, 1870-1883 гг. МАЭ РАН 136-42.

Рис. 6 – де-Лазари К. Н. *Девушка в свадебном костюме и головном уборе сәукеле.* Семиреченская область, Лепсинский уезд, конец XIX в. №1. МАЭ РАН 418-2.

Рис. 7 – Ермолин Н. А. *Казахские девушки.* Алтай, начало XX в. МАЭ РАН 590-33

Рис. 8 – Ордер Н. *Киргизская (казахская – И. С.) молодуха в сәукеле.* Сырдарья, конец XIX в. МАЭ РАН 255-68

Рис. 9 – Дудин С. М. *Саукеле*. Семипалатинская область, конец XIX – начало XX в. МАЭ РАН 1199-88.

Рис. 10 – Верещагин В. В. *Казахская невеста в традиционном головном уборе*. «Туркестанский альбом», составитель фотоальбома А. А. Кун. 1874 г. МАЭ РАН И-674-173

Рис. 11 – Стасевич И. В. *Современный свадебный костюм невесты*. Южно-Казахстанская область, г. Шымкент. 2014 г. Полевые материалы этнографической экспедиции 2014 г.

Рис. 12 – Стасевич И. В. *Современные сәукеле. Свадебный салон г. Актобе.* Актюбинская область, п. Хобда. Полевые материалы этнографической экспедиции 2019 г.

Рис. 13 – Стасевич И. В. *Увоз невесты из дома родителей, обряд қыз ұзату. Девушка в современном сәукеле.* Актюбинская область, п. Хобда. Полевые материалы этнографической экспедиции 2018 г.

ЛИТЕРАТУРА

Антипина К.И. Особенности Материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов, Фрунзе. 1962.

Жданко Т.А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. Материалы полевых исследований Каракалпакского этнографического отряда Хорезмской экспедиции АН СССР (1945-1948 гг.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции, 1952. Вып. 1. С. 461-566.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда XIX – начало XX века, Алма-Ата. 1964.

Курьлев В.П. Казахский женский свадебный головной убор. К истории происхождения (По коллекциям МАЭ) // Краткое содержание Лавровский (Среднеазиатско-Кавказских) чтений 1996-1997 гг., СПб. 1998. С. 65-67.

Попова Л.Ф. Казахские женские свадебные головные уборы саукеле: опыт локальной классификации (по материалам РЭМ) // Музей. Традиции. Этничность. XX-XXI вв., Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского Этнографического музея, СПб., Кишинёв. 2002. С. 136-140

Прищепова В.А. Коллекции заговорили. История формирования коллекций МАЭ по Средней Азии и Казахстану, СПб. 2000.

Симаков Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX — начале XX в., Л. 1984.

Стасевич И.В. Социальный статус женщины у казахов: традиции и современность, СПб. 2011.

Таникеев М.Т. История физической культуры в Казахстане: Дореволюционный период, Алма-Ата. 1977.

Stasevich I.V. Kazakh Women Wedding Headdress in the MAE RAS Collection // Manuscripta Orientalia. Vol. 22. No. 1. June 2016. P. 20-36.

Архив АН РАН. Фонд 142, опись 1 – до 1918 г., № 53, лист 68

REFERENCES

Antipina K.I. Osobennosti Material'noy kul'tury i prikladnogo iskusstva yuzhnyh kirgizov, Frunze, 1962. (In Russian).

Zhdanko T.A. Karakalpaki Horezmskogo oazisa // Trudy Horezmskoj arheologo-jetnograficheskoy jekspedicii, vol. 1, 1952, pp. 552-553. (In Russian).

Zaharova I.V., Hodzhaeva R.D. Kazahskaya natsional'naya odezhda XIX – nachala XX veka, Alma-Ata, 1964. (In Russian).

Kurylev V.P. Kazahskiy zhenskiy svadebnyy golovnoy ubor. K istorii proishozhdeniya (Po kollekciyam MAE) // Kratkoe sodержание Lavrovskiy (Sredneaziatsko-Kavkazskih) chteniy, 1996-1997, St. Petersburg, 1998, pp. 65-67. (In Russian).

Popova L.F. Kazahskie zhenskie svadebnye golovnye ubory *saukele*: opyt lokal'noy klassifikatsii (po materialam REM) // Muzei. Traditsii. Etnichnost'. XX-XXI vv., Materialy Mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii, posvyashhennoj 100-letiyu Rossiyskogo Etnograficheskogo muzeya, St. Petersburg, Kishinev, 2002, pp. 136-140. (In Russian).

Prishhepova V.A. Kollekcii zagovorili. Istoriya formirovaniya kollekciiy MAE po Srednej Azii i Kazahstanu, St. Petersburg, 2000. (In Russian).

Simakov G.N. Obshchestvennye funktsii kirgizskih narodnyh razvlechenij v konce XIX — nachale XX v., Leningrad, 1984. (In Russian).

Stasevich I.V. Social'nyi status zhenshhiny u kazahov: traditsii i sovremennost', St. Petersburg, 2011. (In Russian).

Stasevich I.V. Kazakh Women Wedding Headdress in the MAE RAS Collection // Manuscripta Orientalia. Vol. 22. No. 1. June 2016. P. 20-36.

Tanikeev M.T. Istoriya fizicheskoy kul'tury v Kazakhstane: Dorevolucionnyy period, Alma-Ata, 1977. (In Russian).

Архив АН РАН. Фонд 142, опись 1 – до 1918 г., № 53, лист 68.

Автор туралы мәлімет: Стасевич Инга Владимировна – тарих ғылымдарының кандидаты, РҒА Ұлы Петр атындағы Антропология және этнография музейінің (Кунсткамера) Орталық Азия бөлімінің аға ғылыми қызметкер (199034, Санкт-Петербург, Университет жағалауы, 3, Ресей), <https://orcid.org/0000-0002-5213-4647> E-mail: stinga73@mail.ru

Сведения об авторе: Стасевич Инга Владимировна – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела Центральной Азии Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН (199034, Санкт-Петербург, Университетская набережная, д. 3, Россия), <https://orcid.org/0000-0002-5213-4647>. E-mail: stinga73@mail.ru

About the author: Inga V. Stasevich – Candidate of hist. sciences, Senior Research Fellow Department of Central Asia Ethnology of the Museum of Anthropology and Ethnography Russian Academy of Sciences (Saint Petersburg, 3 Universitetskaya Embankment, Russia), <https://orcid.org/0000-0002-5213-4647>. E-mail: stinga73@mail.ru

ӘОЖ 392.11(574)

**ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚЫ ОРТАДАҒЫ КИМЕШЕКТИҢ АЛАТЫН ОРНЫ:
СИПАТЫ МЕН ҚОЛДАНЫСТЫҚ ЕРЕКШЕЛІГІ***Т. Болсынбек*

ҚР Мемлекеттік орталық музейі (Қазақстан)

Түйіндеме. Ғылыми мақалада қазақ әйелдері киген кимешектің дәстүрлі қазақы ортада алатын орны, сипаты мен қолданыстық ерекшелігі туралы сөз болады. Автор кимешектің қалыптасуына экологиялық жағдай мен көшпелі орта әсер еткендігін, бастапқыда оны қарттар кигенін, уақыт өте келе дүниеге бірінші баласын әкелген әйелдер де кие бастағанын, бірақта қазақ көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа ауысқаннан кейін кимешектің қолданыстан шығып қалғаны туралы айтады. Мақаланы жазу барысында зерттеушілер Н.И. Гродеков, Б.А. Куфтин, Р. Карутц, Х. Арғынбаев, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, Н.П. Лобачева және т.б. ғалымдар еңбектерімен қатар, «Россия. Біздің отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» жинағы, «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» сияқты көлемді еңбектер пайдаланылды. Сонымен қатар, ҚР МОМ-ның ғылыми-зерттеу жобалары аясында Қазақстан, Ресей музейлері қорынан алынған фотоқұжаттар қолданылды.

Тірек сөздер: жаулық, кимешек, күләпара, төбелдірік, иектік, музей қоры, атрибуция, фотоқұжат, көшпелі өмір салты, отырықшы мәдениет

Сілтеме жасау үшін: *Т. Болсынбек.* Дәстүрлі Қазақы ортадағы кимешектің алатын орны: Сипаты мен қолданыстық ерекшелігі.//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 120-131. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.10

**КИМЕШЕК В ТРАДИЦИОННОЙ КАЗАХСКОЙ СРЕДЕ: ХАРАКТЕРИСТИКА И
ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ***Т. Болсынбек*

Центральный государственный музей РК (Казахстан)

Аннотация. В научной статье речь идет о месте, характере и особенностях употребления кимешека – традиционного головного убора казахских женщин. Автор отмечает, что природные условия и кочевая среда повлияли на формирование кимешека, что сначала его носили пожилые люди, а со временем его стали носить и женщины, родившие первенца, однако в результате перехода от кочевого хозяйства к оседлому образу жизни, кимешек вышел из употребления. При написании статьи были использованы труды таких исследователей, как Н.И. Гродеков, Б. А. Куфтин, Р. Карутц, Х. Арғынбаев, И.В. Захарова, Р.Д. Ходжаева, Н.П. Лобачева и др., уделено внимание работам ученых в опубликованных изданиях «Россия. Полное географическое описание нашего отечества». Использована объемная работа «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов». Кроме того, в рамках научно-исследовательских проектов ЦГМ РК использованы фотодокументы из фондов музеев Казахстана и России.

Ключевые слова: жаулық, кимешек, куляпара, тобелдирик, музейный фонд, атрибуция, фотодокумент, кочевой образ жизни, оседлый образ жизни

Для цитирования: *Т. Болсынбек.* Кимешек в традиционной казахской среде: Характеристика и особенности использования.//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 120-131. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.10

**KIMESHEK IN A TRADITIONAL KAZAKH ENVIRONMENT:
CHARACTERISTICS AND FEATURES OF USE***T. Bolsynbek*

Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abstract. The research paper deals with the place, environment and features of the use of kimeshek, a traditional headdress worn by Kazakh women. The author says that natural conditions and the nomadic environment influenced the formation of the kimeshek, that at first it was worn by the elderly women, and over time it was worn by women who gave birth to their first child, but that the transition from nomadic to sedentary life drove the kimeshek out of use. During writing the article the works of such researchers as N.I. Grodekov, B.A. Kuftin, R. Karuts, H. Argynbayev, I.V. Zakharova, R.D. Khojayeveva, N.P. Lobacheva and others were used, attention was paid to the works of scientists in the published editions «Russia. Complete Geographical Description of Our Fatherland». A comprehensive work such as «Traditional System of Ethnographic Categories, Concepts and Names among the Kazakhs» was used. Furthermore, photographic documents from the collections of museums in Kazakhstan and Russia have been used as part of research projects by the CSM RK.

Keywords: zhautyq, kimeshek, kulyapara, tobeldirik, museum fund, attribution, photodocument, nomadic lifestyle, sedentary lifestyle

For citation: T. Bolsynbek. Kimeshek in a traditional kazakh environment: characteristics and features of use. //MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 120-131. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.10

Кіріспе. Қазақ әйелдері бас киімдерінің ішінде кимешектің алатын өзіндік орны бар. Еліміздің климаттық ерекшелігі мен көшпелі өмір салты кимешектің пайда болуына әкелген болатын. Көшпелі ғұмыр кешіп, күні бойы далада аңызық жел өтінде киіз үй мен қазан-ошақ арасында жүріп шаруашылық-тұрмысқа, бала тәрбиесіне қараған қазақ әйелінің денсаулығын мүмкіндігінше сақтауына кимешек толық жауап берген секілді. Алайда, қазақ көшпелі шаруашылықтан отырықшылыққа ауысқаннан кейін кимешек біртіндеп қолданыстан шығып қалды. Бертінге дейін кимешекке қатысты материалдарды көбінесе XX ғасырдың 90-жылдарына дейін тарихшы-этнограф ғалымдардың өңірлерге жүргізген экспедициялар негізінде жарық көрген ғылыми еңбектерінен оқитынбыз.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін, Отан тарихына, қазақтың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы сияқты сан қырлы тақырыптармен қатар киім-кешегіне қатысты жаңа қырынан жазылған әдебиеттер жарық көре бастады. Сонымен қатар, соңғы кездері қоғамда орын алған түрлі факторлар әсерінен болуы мүмкін, кимешекке қатысты көптеген материалдар газет-журнал беттерінде, әлеуметтік желілерде жиі жарық көруде. Зерттеу мақаламызда бұрынғы, кейінгі және соны ғылыми еңбектерді дерек ретінде басшылыққа ала отырып дәстүрлі қазақы ортадағы кимешектің алатын орнын, сипаты мен қолданыстық ерекшелігін көрсетуге тырыстық.

Материалдар мен әдістер. Мақалада ғылыми жүйе, тарихи принцип сақталды. Зерттеу барысында хронологиялық, тақырыптық жіктеу жұмыстары жүргізілді, методологиялық әдіс-тәсілдер қолданылды.

Талдау. Патшалық кезең мен Кеңес үкіметі орнаған алғашқы жылдары қазақ этнографиясы, оның ішінде киім-кешегі туралы көптеген зерттеулер жарық көрді. Алайда ол зерттеулердің барлығында бірдей кимешекке қатысты деректер кездесе бермейді. Тек жекелеген авторлар мен кейбір ұжымдық еңбектерде қысқаша тоқталып өтеді. Мысалы, 1903 жылы жарық көрген, «Россия. Біздің отанымыздың толық географиялық сипаттамасы» деген жинақтың «Қырғыз (Қазақ – авт.) өлкесі» деп аталатын 18-томында – қазақ әйелдерінің кимешегі ақ түсті матадан төбесі тұйықталып келіп иығына түскен, бет тұсы ойып алынған. Кимешек сыртынан жаулық тартады және қазақ әйелдері бетін жаппайды, делінген [Семенов, 1903: 211-212]. Зерттеуші Н.И. Гродековте, қазақ әйелдері жаулық тартқан кезде, оның астынан кимешек киетіндігі туралы айтады [Гродеков, 1889: 73]. Археолог және этнограф Б.А. Куфтинде Орта жүз бен Кіші жүз қазақтарының

әйелдері әдетте жаулық астынан кимешек киеді, дейді [Куфтин, 1926: 43]. 1903-1909 жж. Маңғыстау жерінде болған неміс зерттеушісі Р. Карутц қазақ әйелдерінің кимешегін келесідей сипаттап кетеді: «...Кроме того, встречается еще головной убор, плотно облегающий голову и переходящий сзади на затылке в широкий платок, а спереди в узкую полосу, идущую под подбородком» [Карутц, 1911: 34].

Кимешекке қатысты кең ауқымды зерттеулер ХХ ғасырдың ортасынан бері қарай қарқын алды. Мысалы, зерттеушілер И. Захарова мен Р. Ходжаева ХІХ-ХХ ғасыр басындағы қазақ киімдеріне қатысты көлемді зерттеулерінде Қазақстан өңірлерінде кимешектің қалай аталатындығына, оның құрылымына, жергілікті ерекшеліктеріне, пішілу үлгілеріне және т.б. кеңінен тоқталады [Захарова, Ходжаева, 1964: 79-130]; Ал орыс ғалымы Н.П. Лобачева Орта Азия және Қазақстан халықтарының дәстүрлі киіміндегі аймақтық кейбір ерекшеліктері туралы зерттеуінде, қазақтардың, қарақалпақтардың сондай-ақ өзбек-қыпшақтардың әйелдер бас киіміндегі ортақ элемент ол – кимешек болып табылатындығын айтқан [Лобачева, Сазонова, 1989: 33]. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі (әрі қарай – ҚР МОМ) жарыққа шығарған ҚР МОМ қорында сақталған қазақ киімі туралы мол мағлұмат беретін «Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі» атты әрбір иллюстрация атрибуциясымен берілген ғылыми каталогта 40-тан астам кимешектің пішілуі, тігу техникасы, материалы, жасалған мерзімі, регионы, тіпті шебері сынды құнды деректер қамтылған [Әлімбаев, 2009]. Сондай-ақ, ҚР МОМ ғалымдарының қатысуымен жарық көрген «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі» атты көп томдық энциклопедияның 3-томында кимешектің көшпелі өмір салтында алатын орны, әдеттік және ғұрыптық сипаты, түрлері және т.с.с. мәліметтер ғылыми тұрғыда кеңінен жазылған [Әлімбаев, 2012: 93-101].

Зерттеу нәтижелері. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде» кимешек: «*Әйелдердің ақ матадан беті дөңгеленіп ойылып істелінетін бас киімі*» [Кеңесбаев, 1959: 297], ал «Қырғыз-орыс сөздігінде»: «*kijmelesek (kijme+elesek) головной убор казахской женщины*» деген анықтама берілген [Юдахин, 1940: 224]. Кимешек – көшпелі қазақ қоғамында әйелдер киген бас киім түрі. Кимешек төбеден иықты қоса белге дейін тұтасымен жауып тұратындықтан аңызық жел, күннің ыстығы секілді табиғаттың қолайсыз әсерлерінен қорғануға септігін тигізген болу керек бастапқыда оны жасы егде тартқан кісілер киді. Ақын Мұқағалидің «Ақ кимешек көрінсе» деген өлеңінде кимешекті қарттар кигені көрініс табады:

Ақ кимешек киген бір кемпір көрсем,

Ақ кимешек астынан сені көрем... [Мақатаев, 1982: 129].

Жетісу өңірінде кимешекті әйелдер 40-45 жастан бастап кие бастаған [Захарова, Ходжаева, 1966: 55]. Алайда, ХІХ ғасырдың ортасынан бастап кимешек жалпы сипат алып, оны енді дүниеге тұңғыш перзентін әкелген жас әйелдер де кие бастады. Қолайсыз ауа-райында жас босанған әйел маңдай, желке, кеуде тұстарына суық тигізіп алмас үшін, әрі отбасында, қонақта отырып баласын емізуіне де кимешек ыңғайлы болды. Ертеде үлкендер әйелге кимешекті кигізерде ырымдап оған кигізетін адамды да таңдаған. Келінге «кимешек кигізу салтын» өсіп-өнген отбасының әйелі атқарған. Жетісу қазақтарының салт-дәстүрі бойынша жас босанған әйелге төркіні сыйлық ретінде кимешек алып келген [Әжіғали, 2005: 180]. Туысқан қарақалпақ халқы кимешекті ғұрыптық киім деп санайды. Кимешекті қыз тұрмыс құрардың алдында әкесінің үйінде тіктіріп, оны күйеуінің үйіне келін болып түскен күні сол ауылдың әйелдері кигізген [Толстов, 1962: 483].

құрылымы:

- *күләпара* – басты жауып тұратын бөлік;
- *төбелдірік* – бөлек пішіліп, бүрмелі күләпараның үстінен тігілетін мата;
- *тұйық* – иық, жон, кеудені жауып тұратын тұс;
- *ойық* – бет-әлпет шығып тұратын жер;
- *шықшыт* – иекті айнала маңдайды жауып тұратын екі жаны;

- *иектік* – бет ойығынан төменгі, иек астына келетін бөлік;
- *жақ* – бетті бойлай иек астына дейін әшекейленген сәнді бөлік;
- *құйрықша* – белден төмен, шашты жауып тұратын ұзын ұшы бар бөлік;

Кимешек тігуде қолданылатын әдіс-тәсілдер:

- *пішу, кесу, тігу, кестелеу, сыру;*

мысалы:

- *қайып тігу* – маңдайын тіккенде қолдану тәсілі;
- *алқым шалу* – ойық жиегін түрлі-түсті жіппен шалып тігу;
- *баспа тігіс* – жақ, өңірді қиғаштап кестелегенде қолданылатын әдіс;
- *маржандап кестелеу, үкі, тұмар тағып әшекейлеу* – пәле-жала, тіл-көзден

сақтану ырымы;

Кимешектің жергілікті жерлердегі атаулары:

Орама кимешек – кимешектің ең архаикалық түріне жатады. Кимешектің мұндай түрін зерттеушілер И. Захарова мен Р. Ходжаева Ақмола облысының (ол кезде Целиноград облысы деп аталды – авт.) батыс аудандарына жүргізген экспедиция барысында сонда тұратын Орта жүздің арғын және найман руларынан кездестіргендерін айтады. Аталған кимешектің ерекшелігін былай сипаттайды: «...*Это особым образом скроенный кусок ткани с вырезом для лица, без шва; голова обматывалась им так что с виду он был похож на обычный кимешек. Спереди им закрывали грудь, а сзади большая лопасть с закругленным концом спускается до пят*» [Захарова, Ходжаева, 1964: 116].

Бүрмелі кимешек – беткі жағы шаршыланып, төменгі ұзын ұшы кеуде тұсына түсіп, төбесі түйілген. Кимешектің бұл түрін көбіне Сырдария өзенінің сағасында тұрған қазақ әйелдері киген [Әлімбаев, 2012: 96]

Иекше – кимешектің жергілікті атауы. Бұл атауды Оңтүстік Қазақстан облысының қоңыраттары қолданған [Захарова, Ходжаева, 1964: 115]. Кимешектің жергілікті жерлерде басқа да атаулары болуы мүмкін.

Кимешекпен байланысты ғұрыптар:

- *жақ бұзу / жақ ашу* – аза тұтуды білдіретін ғұрып. Профессор Н.Әлімбаев этнограф Д.Қатранның дерегіне сүйене отырып мынадай мәлімет келтіреді. Орта жүздің керей тайпасынан тарайтын абақ-керейлерде күйеуі өлген әйелдің кимешек-шылауышының екі жағындағы түрлі-түсті әшекейлері алынып, оның ақ-сары жіппен әдіптелгенін ғана кигізген. Дәстүрлі ортада бұл ғұрып *жақ бұзу/жақ ашу* деп аталған. Қазақы ортада кимешектің осы белгісіне қарап күйеуі өлген әйел екенін аңғарған [Әлімбаев, 1994: 43].

- *қара жамылды* – күйеуі өлген әйелдің шылауышты шешіп, кимешек үстінен орамал тарту ғұрпы. Орамал ақ немесе қызыл түсті болса да *қара жамылды* деп аталады.

қызыл жіппен (шым) кестеленген кимешек – отағасының барлығын;

- *ақ жіппен «су тарту» өрнегімен кестеленген кимешек* – жесір әйел екенін білдірді;

- Ғұрып бойынша дүниеден қайтқан әйелге бестен жеті қабатқа дейін кебін (киім) кигізілген. Ақырет киімдері *шапан, көйлек, бешпент, белдемше, ақтық (төменгі ішкіім), кимешек, шұлауыш*. Әйел кебінінің бір қабаты кимешек болған. Мәйітті жуындырғаннан кейін, шашын алдына қойып, басына кимешек кигізген [Әлімбаев, 1994: 40].

Кимешекке қолданылатын өрнектер мен әшекейлер:

- *геометриялық (үшбұрыш, қиықша, қиықшаршы) өрнектер* – маңдайға;
- *таңдай (мал таңдайының бейнесі) өрнегі* – бетойығын айналдыра;
- *тұмарша, гүл, жапырақ, кереге, сағатбау* өрнектері – өңірге және т.б. жеріне салынады.
- *бетмоншақ* – екі жағы мен маңдайына салбырата қадап қоятын моншақ;
- *айшық* – жарты ай, жұлдыз бейнесінде күмістен соғылатын әшекей;

- *меруерт шытыра* – меруерттен көз қойып жасалған күміс әшекей;
 - *көз түйме* – тұмар ретінде тағатын күміс түйме;
 - *түйреуіш* – орама, бүктемесі ажырамас үшін орнатылатын зат;
 - *үкі қадау* – маңдайына екі шоқ үкі қадап, кейде түбін зер таспамен бастыру.
- Сыр әйелдері қолданған дәстүр [Шойбеков, Картаева, 2017: 270].

Кимешектің сыртынан орайтын баскиім, жамылғы түрлері:

- *жаулық* – көлемді матамен мойын мен басты тұтастай орайтын шылауыш;
- *күндік* – жаулықтың жергілікті атауы;
- *шалма* – кимешек сыртынан орайды, жеке өзін де тартады. Ақ түсті матадан, жібектен жасалады;
- *шылауыш* – кимешек үстінен оралады. Оны жалпақ етіп, аласа, шошақ кейде бір жағына қисайта орайтын ерекшеліктері болған;

Семей облысы қазақтарының әдет-ғұрыптарын зерттеген «П» деген бүркеншік атпен жазған автор қазақ әйелдерінің бас киімін сипаттай отырып, Қазақстанның шығыс және оңтүстік-шығыс бөлігіне тән атауларды келтіреді: Қазақтардың көпшілігінде бас киімнің алғашқы бөлігі кимешек, ал екіншісі жаулық (шығыс қазақтардың шылауышы) деп аталады. Көбіне бет жағы ойылған мұндай бас киім жалпылама «кимешек» деп аталады [Әжіғали, 2006: 306]. Ал, этнограф-ғалымдар Х. Арғынбаев пен И. Захарова кимешектің Оңтүстік Қазақстан облысына тән ерекшелігін келесідей сипаттайды. Кейбір аудандарда кимешекті «иекше» десе, жаулық немесе күндікті «шаршы» дейтінін, сондай-ақ, кимешектің пішілу тәсілі, әшекейленуі, тіпті жаулықты орау әдісі де жергілікті ру-ұлыстардан байқалғанын айтып кетеді. Мысалы, Түркістан мен Шәуілдір аудандарында тұратын қоңырат ұлысынан тарайтын маңғытай, жауқашты руларының кимешектерінің төбесі ашық қалпында, ал маңдайдың жоғарғы жағын ұзын күйінде шетін жөрмеместен қалдыратын болған. Киген кезде маңдайдың бос қалдырылған ұзын салпыншағын артқа қарай жатқызғанда ғана әйелдің ашық төбесін түгелдей жауып тұрған. Кимешектің мұндай түрі Қызылорда облысындағы қожалардан басқа ешбір қазақ ұлыстарында кездеспейді [Арғынбаев, Захарова, 1961: 108]. Жалайырлардың кимешегі туралы мынадай ақпарат кездеседі: *«Наиболее распространен покрой кимешек с налобником и маленькой круглой макушкой. Это, по словам старушек, «исконно жалаирская» форма. Он сшивается из двух равных половин, швы получается на груди и на спине, «хвост» острый, длинный»* [Захарова, Ходжаева, 1966: 47]. Бұл айтылғандармен қатар, әр өңірдің өзіне тән кимешек үлгілері мен ерекшеліктері бар.

Өткен ғасырларда адамның күнделікті шаруашылық-тұрмысында оның қажеттілігін өтеп отырған көптеген (мұрақ, сулық, жалбағай тымақ, дақы, алаша, ши, сырмақ, екі доңғалақты арба және т.с.с.) тұрмыстық, шаруашылық заттары уақыт өте келе қолданыстан шығып, қазіргі таңда музей қорларында экспонат ретінде сақталып тұр. Олардың қазіргі таңда музейлік бұйым болып тұруына ғылым мен техниканың дамуы, уақыт ағымына, заман талабына сай жаңа сұраныстардың артуы себеп болды. Дегенмен де, басқа киім-кешек түрлерімен салыстырғанда тұтастай қолданыстан шықпаса да, арақидік ел ішінен кимешек сыртынан жаулық тартқан апа-әжелерді кездестіруге болады. Өткен ғасырлар мен қазіргі күннің айырмашылығы дәстүрлі ортадағы қазақ әйелі кимешекті дүниеге бірінші баласын әкелгеннен кейін кие бастаса, қазіргі таңда кейбір үлкен кісілер «Наурыз» мейрамында, мереке күндері, кейбір салтанатты жиын, тойларда ғана, оның өзінде кимешек сыртынан әдемілеп жаулық тартқанын көреміз. Осы тұста ойға ақын Қ. Бұғыбаеваның «Кимешек» деген өлеңіндегі мына жолдар еске түседі:

*Замана сырын ақтарып,
Өмірден өзге күй көксеп.
Музейде тұрсың сақталып,
Сарғайған сары кимешек...* [Бұғыбаева, 2021: 9]

Қазіргі таңда кимешектің 16 түрі белгілі, оның 12 түрі ҚР MOM қорында сақталған. ҚР MOM қорындағы кимешектердің жасалған уақыты XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр аралығына тән. Олар әр жылдары Қазақстанның әр өңірінен жинақталған. Ішіндегі көнесі Қарағанды өңірінен алынған 200 жылға жуық тарихы бар кимешек (КП 19921/1). Аталған кимешек XIX ғасырдың II жартысында тігілген (сурет 1). Кимешектің

Сурет 1. Кимешек. XIX ғ. соңы.
ҚР MOM қорынан (КП 19921/1)

алдыңғы бөлігі сәтеннен тұтас пішілген. Арты өзара төрт бөлік матадан құрастырылған. Құйрықша бөлігі доғал келген, бірқабат, қалған бөліктері астарланған. Төбесі бүрмеленген, оның үстіне төбелдірік қондырылған. Бет ойығы трапеция келген, маңдайы үшбұрыш түріндегі геометриялық өрнекпен зерленген. Жағасы мен алқымы *көгеріс* өрнегімен кестеленген. Сыртынан ұсақ шытыралар қондырған. Етегінің шеті айналдыра бүріліп іс машинасымен қабылған. Материалы: сәтен, оқа, зер, шытыра. Техникасы: тігу, кестелеу. Өлшемі: төбесі 15 см; арқа жағының ұзындығы 139 см; өңірі 122 x 87 x 15 x 87 см; бет ойығы 2 x 20 x 16 x 20 см.

ҚР MOM қорында (КП 22100) сақталған келесі бір кимешек XX ғасырдың басында Алматы облысында жасалған (сурет 2). Жібек матадан екі бөлік пішілген. Өңірі мен күләпарасы астарланған. Төбесі бүрмеленген, оның үстіне төбелдірік қондырып, оған екі қатарынан маржан мен ұсақ шытыра қадаған. Бет ойығын айналдыра қызғылт, күрең қызыл түсті жіптермен *көгеріс* өрнегін кестелеген. Маңдайы мен жағына майда шытыра қадаған.

Сурет 2. Кимешек. XX ғ. басы.
ҚР MOM қорынан (КП 22100)

Кеудесін айналдыра қызыл түсті жіппен *кереге тігіс*, су, жиегіне *гүл*, *сағатбау*, *кереге тігіс* өрнектері жүргізілген. Жиегіне ұсақ бүрмелер салынып, олардың екі жағына ілгек қадалған. Материалы: жібек, жіп, зер, маржан, шытыра, кесте. Өлшемі: төбесі 9 см; арқа жағының ұзындығы 142 см; өңірі 87 x 78 x 9 x 78 см; бет ойығы 5 x 16 x 18 x 16 см.

Енді ҚР MOM-нің әр жылдары ұйымдастырылған этнографиялық экспедициялар мен жүргізілген ғылыми-зерттеу жобалары аясында Қазақстан, Ресей музейлері қорынан жинақтаған қазақ коллекциялары ішінен кимешек киген қазақ әйелдерінің фотосуреттерін атрибуциялай кеткенді жөн санадық. 1947 жылы Орталық музей (ҚР MOM) қызметкерлері Ә.М. Жиреншиннің (музейдің сол кездегі директоры) жетекшілігімен Семей өңіріне жасалған этнографиялық экспедиция барысында Семей облысы, Абай ауданы, Қызыл Ту колхозында түсірілген фотосуретке назар аударатын болсақ, онда кимешек киген үлкен кісі бейнеленген (сурет 3). Фотоқұжат ҚР MOM қорында КП 6446 тіркеу нөмірімен сақталған.

Сурет 3. Кимешек киген әже. Семей обл., Абай ауд.,
Қызыл Ту колхозы. 1947 ж. ҚР MOM қорынан (КП 6446)

Фотоқұжатта киіз үй ішінде басына кимешек киіп, ұршық иіріп отырған әйел бейнеленген. Бұл кезеңде мемлекеттік басқару жүйесі патшалықтан кеңестік кезеңге көшкен болатын. Хронологиялық өлшеммен қарайтын болсақ арада көп уақыт өтпегенмен, осы аралықта дүниежүзінде, қазақ қоғамында көптеген оқиғалар орын алды. Дегенмен, әйелдің киген кимешегінен көп өзгешелік байқалмайды. Жергілікті ерекшелік, ең бастысы қазақы келбеттің әлі сақталғанын көреміз. Ондағы ұқыпты жиналған төсек, ретімен қойылған ыдыс-аяқ, шабадан, тіпті ұршық иіріп отырған әйелдің басындағы кимешегі, үстіне киген көйлегі мен аяғындағы байпағы әлі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басы кезі секілді. Фотоқұжат ақ-қара түсті фотоқағазға шығарылған. Өлшемі: 17,5 x 12 см. Келесі, Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық өлкетану музейі қорынан алынған фотограф Д. Багаев түсірген фотосуреттегі қазақ әйелдерінің кимешегіне тоқталып өтсек. Д. Багаевтың 1913 жылы «Киіз басу» деп аталатын фотосуреттегі қазақ әйелдерінің киген кимешектері біркелкі ақ түстен тігілген (сурет 4). Кимешекті тігу барысында жоғарыда айтылғандай күн

Сурет 4. Киіз басу. 1913 ж. Д. Багаев.
Г.Н. Потанин атындағы Павлодар облыстық өлкетану музейі қорынан

райының қолайсыз жағдайларынан қорғану ескеріліп, кимешектің бетке келетін тұсы ғана ойып алынып, төбесі тұйық келген. Кимешектері иық, кеуде тұстарына дейін жабылса, кейбірінікі белуарына дейін жабылған. Фотоқұжат ақ-қара, күңгірт түсті фотоқағазға шығарылған. Өлшемі: 8,3 x 13,6 см.

Енді XX ғасырдың басындағы Ақтөбе өңірінің кимешек үлгісіне тоқталып өтсек. ҚР MOM қорында ФКП 228 тіркеу нөмірімен сақталған фотоқұжатта кимешек киген әйелдер берілген (сурет 5). Фотосуреттегі әйелдердің кимешегіне қарайтын болсақ, ақ түсті матадан, бетке келетін тұсы бет өлшеміне сай ойып алынып, төбесі тұйықталып тігілген.

Сурет 5. Кимешек киген әйелдер.
Ақтөбе губерниясы. ҚР MOM қорынан (ФКП 228)

Павлодар өңірінің кимешек үлгісімен салыстыратын болсақ, Ақтөбе өңірінің кимешегі иықтан төмен қар тұсына дейін жабылған. Фотосурет ақ-қара түсті жылтыр фотоқағазға шығарылған. Өлшемі: 16 x 11,5 см.

Осы жолдардың авторы қатысқан ҚР MOM-ның 2021 жылы «XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бірінші ширегіндегі Қазақстан тарихы мен мәдениеті туралы фотоқұжатты деректер (отандық музейлер коллекциясы бойынша). Ғылыми каталог»

(ЖТН: BR08555285) атты ғылыми-зерттеу жобасы бойынша Омбы қаласына (Ресей) ұйымдастырылған ғылыми іссапар барысында Омбы мемлекеттік тарихи-өлкетану музейі қорындағы қазақ коллекциясынан XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында фотограф И.М. Розоноердің «Киіз үй ішіндегі қазақтар» (ОМК 4070/5) атты тақырыппен түсірген фотосуретті атрибуциялап кетсек (сурет 6). Фотоқұжатта киіз үй ішінде отырған әйел мен екі ер адам бейнеленген. Бір қарағанда әйел басына *орама кимешек* киген тәрізді, алайда анықтап қарайтын болсақ *жаулықтың* орау тәсілін көреміз. Әйелдің ақ түсті жаулығынан, оның қоғамда мәртебесінің жоғарылығын, өсіп-өнген әулеттің мүшесі екенін білдіреді. Себебі дәстүрлі ортада жаулықты әулетте бедел мен белгілі бір мәртебеге ие болған әйел ғана таққан. Жаулық тартқан әйелдің алдын кеспеген. Орамал мен жаулықтың дәстүрлі сипаты бар. Фотоқұжаттағы әйел жаулығының бір бөлігі сол жақ құлағы тұсынан маңдайынан төбесіне қарай қайырылып әкеп оралып, етегі көкірегі мен екі иығы тұсынан

Сурет 6. Киіз үй ішіндегі қазақтар. И.М. Розоноер.
XIX ғ. соңы мен XX ғ. бас кезі. ОМТӨМ қорынан (ОМК-4070/5)

желкесіне қарай түскен. Жаулығының астынан үстіне бағалы жеңіл шапан киген. Жаулығы мен бойкиімі өзара үйлесіп тұр. Фотоқұжатта әйелмен қатар екі ер адам бейнеленгендіктен, олар киген киімге де тоқтала кеткеніміз артық болмас. Фотосуретте ауқатты отбасы бейнеленген. Өйткені, ондағы әйелмен бірге отырған ер адамдар да бағалы киімдер киген. Ортада отырған ер адам басына тақия, үстіне шапан киіп, оң қолымен саят құсын, сол қолымен домбыра ұстаған. Оның киім киюі мен отырысы отағасы, әрі әулет немесе белгілі бір рудың беделді тұлғасы екендігін аңғартады. Оң жақтағы ер адам басына бөрік, үстіне шапан киіп, оң қолына саят құсын қондырған. Керегеде ертоқым, мылтық, құмған және басқа да заттар ілулі тұр. Фотоқұжаттың төменгі оң жағында фотоға түсірген авторды (И.М. Розоноер) көрсеткен бір жолда қара түсті сиямен жазылған жазу бар. Фотоқұжат картон, ақ-қара түсті фотоқағаздан тұрады. Өлшемі: 40,5 x 51 см.

Жоғарыда қазақы ортада жаулықты мәртебелі әйел ғана таққанын айтып өткен болатынбыз, соның айқын тағы бір дәлелі ҚР МӨМ қорында ФКП 5737 тіркеу нөмірімен сақталған мына бір фотосуретке тоқталып өтпекпіз (сурет 7). Орынбор губерниясында түсірілген. Фотоқұжатта қазақтың бай отбасы: отағасы, әйелі, ұлы мен қызы бейнеленген. Ер адамның басында елтіріден тігілген тақия, үстіне шапан киген. Әйел жаулық астынан кимешек киген. Кимешегі иықтан төмен қар тұсына дейін жабылған. Әйел үстіне ұзын қондырма жеңді бешпент киген. Оның өңірі, етегі айналдыра бір қатар зертаспа басқан. Бешпенттің ішінен етегі шашақталған көйлек, аяғына етік киген. Қолына жүзік таққан. Қызының басында шәлі, үстінде өрнектелген шапан, аяғына мәсі киген. Ұлының басында

өрнектелген тақия, үстіне бешпент, аяғына етік киген. Фотоқұжат ақ-қара түсті фотоқағазға шығарылған. Өлшемі: 13,5 x 10,5 см.

Сурет 7. Бай казак отбасы. Орынбор губерниясы.
ҚР MOM қорынан (ФКП 5737)

Қорытынды. Мақала барысында атап өткеніміздей көшпелі өмір салты кезінде шаруашылық-тұрмыста казак әйелдерін кимешек күн райының қолайсыз әсерлерінен қорғайтын қызмет атқарды. Алайда, казактың тұрмыс-тіршілігі көшпелі мәдениеттен отырықшылыққа көшкеннен бастап, біртіндеп кимешек күнделікті тұтыныстан шығып қалды. Тек XX ғасырдың соңында жаңару кезеңі орын алып, ұлыстың ұлы күні – Наурыз мерекесі қайтадан тойлана бастаған кезде, сондай-ақ мемлекеттік мейрамдарда апа-әжелеріміз жаулық астынан кимешек кигенін көруге болады.

ӘДЕБИЕТ

Аргынбаев Х., Захарова И.В. 1958 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция жұмысының қорытындысы // ТИИАЭ АН КазССР. Т.12. Новые материалы по археологии и этнографии Казахстана. Алма-Ата, 1961. 92-118 бб.

Әлімбаев Н. Қазақтың өлікті жөнелтуге байланысты жосын-жоралғыларының этномәдени проекциясы // ҚР ҰҒА-ның хабарлары. Қоғамдық ғылымдар сериясы. 1994. №1. 36-48 бб.

Әжіғали С., Байғабатова Н. Жетісу казактарының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары / Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 1-том. Біртұтастығы және ерекшелігі. Жауапты редактор С.Е. Әжіғали. Алматы: Арыс, 2005. 175-199 бб.

Бұғыбаева Қ. Кимешек // Ана тілі. 18-31 наурыз, 2021 ж. №11-12, 9-б.

Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. Ташкент: типография С.И. Лахтина, 1889. 503 с.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Казахская национальная одежда (XIX начало XX века). Алма-Ата: Наука, 1964. 178 с.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Одежда казахов Семиречья (По материалам экспедиции 1960-1961 гг. в Талды-Курганский район Алма-Атинской обл.) // ТИИАЭ им. Ч.Ч. Валиханова. Т. 16. Вопросы этнографии и антропологии Казахстана. Алма-Ата: издательство АН КазССР, 1966. С. 3-53.

Захарова И.В., Ходжаева Р.Д. Головные уборы казахов (опыт локальный классификации) // Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана.

Ответственные редакторы Н.П. Лобачева, М.В. Сазонова. Москва: Наука, 1989. С. 204-227.

Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. Санкт-Петербург: издательство А.Ф. Девриена, 1911. 189 с.

Киргизско-русский словарь / Составил К.К. Юдахин. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940. 576 с.

Куфтин Б.А. Киргиз-казаки. Культура и быт. Применительно к обстановочному залу «Уголок кочевого аула в Казакстане» в Центральном музее народоведения. Москва: издание Центрального музея народоведения, 1926. 48 с.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / Жалпы редакциясын басқарған І.К. Кеңесбаев. Бірінші том. А-Қ. Алматы: ҚазССР ҒА баспасы, 1959. 337 б.

Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі. Ғылыми каталог (қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде). Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Н. Әлімбаев. Алматы: Өнер, 2009. 344 б.

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 3-том. К-Қ. Ғылыми редактор және жоба жетекшісі Н.Әлімбаев. Алматы: РПК «СЛОН», 2012. 736 б.

Лобачева Н.П. О некоторых чертах региональной общности в традиционном костюме Народов Средней Азии и Казахстана / Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. Ответственные редакторы Н.П. Лобачева, М.В. Сазонова. Москва: Наука, 1989. С. 55-38.

Мақатаев Мұқазали. Соғады жүрек. Т.І. Өлеңдер, поэмалар. Алматы: Жазушы, 1982. 320 б.

Народы Средней Азии и Казахстана / Под редакцией С.П. Толстова и др. Москва: издательство АН СССР, 1962. Т.1. 768 с.

II. Семей облысы қазақтарының әдет-ғұрыптары (С.Е. Әжіғалидің түсініктемелері) / Қазақ халқының дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары. 2-том. Дүниеге келгеннен өмірден озғанға дейін (отбасылық әдет-ғұрыптар ертеректегі авторлардың еңбектері бойынша). Жауапты редактор С.Әжіғали. Алматы: Арыс, 2006. – 305-309 бб.

Россия. Полное географическое описание нашего отечества / Под редакцией В.П. Семенова. Т. XVIII. Киргизский край. Санкт-Петербург: издание А.Ф. Девриена, 1903. 500 с.

Шойбеков Р., Қартаева Т. Кимешек атрибуциясы // ҚР ҰҒА баяндамалары. 2017. №6, 267-276 бб.

REFERENCES

Argynbayev H., Zaharova I.V. 1958 zhyly Ontustik Qazaqstan oblysyna uymdastyrylgan etnografialyq ekspedizhia zhymysynyn qorytyndysy // ТИАЕ АН КазССР. Vol.12. Novye materialy po arheologii i etnografii Kazakhstana. Alma-Ata, 1961, pp. 92-118. (In Kazakh)

Alimbai N. Qazaqtyn olikti zhoneltuge bailanysty zhosyn-zhoralgylarynyn etnomadeni proekzhiasy // QR UGA-nyn habarlary. Qogamdyq gylymdar seriasy. 1994. №1, pp. 36-48. (In Kazakh)

Azhigali S., Baigabatova N. Zhetisy qazaqtarynyn salt-dasturleri men adet-guryptary / Qazaq halqynyn dasturleri men adet-guryptary. 1-tom. Birtutastygy zhane ereksheligi. Zhauapty redactor S.E. Azhigali. Almaty: Arys, 2005, pp. 175-199. (In Kazakh)

Bugybayeva Q. Kimezhhek // Ana tili. 18-31 nauryz, 2021 zh. №11-12, p. 9. (In Kazakh).

Grodekov N.I. Kirgizy I karakirgizy Syr-Darinskoi oblasti. Vol.1. Yuridicheskii but. Tashkent: tipografia S.I. Lahtina, 1889. 503 p. (In Russian)

Zaharova I., Khodzhaeva R.D. Kazakhskaya nashionalnya odezhda (XIX naskalo XX veka). Alma-Ata: Nauka, 1964. 178 p. (In Russian)

Zaharova I., Khodzhaeva R.D. Odezhda kazakhov Semireskya (Po materialam ekspeditsii 1960-1961 gg. v Taldy-Kurganskii raion Alma-Atinskoi obl.) // ТИАЕ им. Ш.Ш. Валиханова.

Vol. 16. Voprosy etnografii i antropologii Kazakhstana. Alma-Ata: izdatelstva AN KazSSR, 1966, pp. 3-53. (In Russian).

Zaharova I., Khodzhayeva R.D. Golovnye ubory kazakhov (opyt lokalnyi klassifikatsii) / Traditsionnyia odezhda narodov Srednei Azii i Kazakhstana. Otvetstvennye redaktory N.P. Lobazheva, M.V. Sazonova. Moskva: Nauka, 1989, pp. 204-227. (In Russian)

Karuts P. Sredi kirgizov i turkmenov na Mangyshlake. Sankt-Peterburg: izdatelstva A.F. Devriena, 1911. 189 p. (In Russian)

Kirgizsko-russkii slovar / Sostavil K.K. Yudahin. Moskva: Gasudarstvennoe izdatelstvo inostrannyh i nazionalnyh slovarei, 1940. 576 p. (In Russian)

Kuftin B.A. Kirgiz-kazaki. Kultura i byt. Primenitelno k obstanovozhnomu zalu «Ugolo k kozhevogo aula v Kazakstane» v Centralnom muzee narodovedenia. Moskva: izdanie Centralnogo muzeia narodovedenia, 1926. 48 p. (In Russian)

Qazaq tilinin tusindirme sozdigi / Zhalpy redaktsiasyn basqargan I.K. Kenesbayev. Birinshi tom. A-K. – Almaty: QazSSR GA baspasы, 1959. 337 p. (In Kazakh)

Qazaqtyn dasturli kiim-keshegi. Gylymi katalog (qazaq, orys, agylshyn tilderinde). Gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi N.Alimbai. Almaty: Oner, 2009. 344 p. (In Kazakh)

Qazaqtyn etnografialyq kategorialar, ugymdar men ataularynyn dasturli zhuesi. Entsiklopedia. 3-tom. K-Q. Gylymi redaktor zhane zhoba zhetekshisi N.Alimbai. Almaty: RPK «SLON», 2012. 736 p. (In Kazakh)

Lobazheva N.P. O nekotorysh zhertah regionalnoi obshnosti v traditsionnom kostyume Narodov Srednei Azii i Kazakhstana / Traditsionnyia odezhda narodov Srednei Azii i Kazakhstana. Otvetstvennye redaktory N.P. Lobazheva, M.V. Sazonova. Moskva: Nauka, 1989, pp. 55-38. (In Russian)

Maqatayev Muqagali. Sogady zhurek. Vol. I. Olender, poemalar. Almaty: Zhazushy, 1982. 320 p. (In Kazakh)

Narody Srednei Azii i Kazakhstana / Pod redaktsiei S.P. Tolstova i dr. Moskva: izdatelstvo AN SSSR, 1962. Vol.1. 768 p. (In Russian)

P. Semei oblysy qazaqtarynyn adet-guryptary (S.E. Azhigalidin tusiniktemeleri) / Qazaq khalqynyn dasturleri men adet-guryptary. 2-tom. Duniege kelgennen omirden ozganga deiin (otbasylyq adet-guryptar erterektegi avtorlapdyn enbekteri boiyntsha). Zhauapty redaktor S.Azhigali. Almaty: Arys, 2006, pp. 305-309. (In Kazakh)

Russia. Polnoe geografizheskoe opisanie nashego otezhestva / Pod redaktsiei V.P. Semenova. Vol. XVIII. Kirgizskii krai. Sankt-Peterburg: izdanie A.F. Devriena, 1903. 500 p. (In Russian)

Shoibekov R., Kartayeva T. Kimeshek atribustiasy // QR UGA baiandamalary. 2017. №6, pp. 267-276. (In Kazakh)

Автор туралы мәлімет: Тимур Болсынбек – Тарих магистрі, ҚР Мемлекеттік орталық музейінің Антропология және этнология бөлімінің жетекшісі (050051, Алматы қ-сы, Самал-1/44, Қазақстан), <https://orcid.org/0000-0001-9292-3432>. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com.

Сведения об авторе: Тимур Болсынбек – Магистр истории, руководитель Отдела антропологии и этнологии Центрального государственного музея РК (050051, г. Алматы, Самал-1/44, Казахстан), <https://orcid.org/0000-0001-9292-3432>. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com.

Information about the author: Timur Bolsynbek – Master of History, Head of the Department of Anthropology and Ethnology of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (44, Samal-1, Almaty, 050059, Republic of Kazakhstan), <https://orcid.org/0000-0001-9292-3432>. E-mail: tbolsynbek77@gmail.com.

ӘОЖ 94 (574)

**2023 ЖЫЛЫ СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДА АТҚАРЫЛҒАН
ЭТНОАРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕРДІҢ КЕЙБІР НӘТИЖЕЛЕРІ
(ҚЫСТАУЛАР ЖӘНЕ ҒҰРЫПТЫҚ ОРЫНДАР)**

О.Ж. Ошанов

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты (Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада 2023 жылғы Солтүстік Қазақстан облысы (СҚО) территориясында атқарылған этноархеологиялық зерттеулердің нәтижелері берілген. Оның ішінде қазақ қыстаулары, олардың орналасу ерекшеліктері, үй құрылыстары кең көлемде қамтылады. Қыстаулардың орналасуында жергілікті желдердің шешуші маңыз атқарғандығы анықталады. Сонымен қатар, XIX ғасырда Петропавл уезінде қыстауларда тұрғызылған мешіттер де қарастырылады. Мақаланың біраз бөлігі аймақтағы көне қазақ зираттарына арналған. Қазақ зираттарының өзіндік сипаты, құрылысы және жерлеу ғұрпына байланысты кейбір ерекшеліктері сөз болады. Жергілікті халық арасыда айтылып келе жатқан естек халқы, «естек обалары» жайлы мәліметтер қарастырылады.

Тірек сөздер: қыстаулар, жайлау, зират, мешіт, керей, атығай, уак, Сібір, Петропавл, Көкшетау, Есіл.

Сілтеме жасау үшін: О.Ж. Ошанов. 2023 жылы Солтүстік Қазақстан облысында атқарылған этноархеологиялық зерттеулердің кейбір нәтижелері (қыстаулар және ғұрыптық орындар).//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 132-139. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.11

**НЕКОТОРЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ ЭТНОАРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВЕДЕННЫХ В СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ В
2023 ГОДУ (ЗИМОВКИ И РИТУАЛЬНЫЕ МЕСТА)**

О.Ж. Ошанов

Институт археологии им. А.Х. Маргулана (Казахстан)

Аннотация. В статье представлены результаты этноархеологических исследований, проведенных на территории Северо-Казахстанской области (СКО) в 2023 году. В частности объектами исследования стали казахские зимовки, особенности их расположения, виды домостроений. Определено, что решающую роль в расположении мест зимовок играют местные ветры. Кроме того, рассмотрены мечети, построенные в XIX веке на зимовках. Часть статьи посвящена древним казахским кладбищам региона. Рассматриваются некоторые особенности казахских кладбищ, связанные с их устройством и с погребальным обрядом. Рассмотрены сведения о народах естек (иштяк), о «могилах естеков», которые бытуют среди местного населения.

Ключевые слова: зимовки, летовки, кладбище, мечеть, род, керей, атығай, уак, Сибир, Петропавл, Кокчетав, Ишим.

Для цитирования: О.Ж. Ошанов. Некоторые результаты этноархеологических исследований, проведенных в северо-казахстанской области в 2023 году (зимовки и ритуальные места).//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 132-139. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.11

**SOME RESULTS OF ETHNOARCHAEOLOGICAL RESEARCH CONDUCTED
IN THE NORTH KAZAKHSTAN REGION IN 2023 (WINTERING AREAS AND
RITUAL PLACES)**

O. Zh. Oshanov

A.Kh. Margulan Institute of Archeology (Kazakhstan)

Abstract. The article presents the results of ethnoarchaeological research conducted on the territory of the North Kazakhstan region (NOR) in 2023. It widely covers Kazakh wintering grounds, the features of their location, and house construction. It has been determined that local winds play a decisive role in the location of wintering sites. In addition, mosques built in the 19th century in winter quarters are considered. Part of the article is devoted to ancient Kazakh cemeteries in the region. Some features of Kazakh cemeteries related to their structure and funeral rites will be considered. The article deals with the Estek (Ishtyak) peoples, about the "graves of the Yesteks", which are mentioned among the local population.

Keywords: Wintering, summering, cemetery, mosque, clan, kerey, atygay, uak, Siberia, Petropavl, Kokchetav, Ishim.

For citation: *O. Zh. Oshanov.* Some results of ethnoarchaeological research conducted in the north Kazakhstan region in 2023 (wintering areas and ritual places).//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 132-139. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.11

Қазақ даласында XIX ғ. салынған қыстаулардың барлығы дерлік қоршаған табиғат ортасы, жергілікті ландшафтқа сай бой көтерген. Әсіресе қыстау орындарының орналасуына қысты күндері орын алатын жергілікті желдердің әсері негізгі фактор болып табылады. Осы себепті қыстаулар әр аймақта мүмкіндік беретін ықтасын орындар – тау-тас, сай-сала, қамыс-қопа, орман-тоғай, құм іші секілді орындарда пайда болады.

Қазақ мәтелі «*Малшы малынан бұрын ауа-райының қас-қабағын бағады*» дейді. Бір ғана осы мәтелдің бойында көшпелі шаруашылықтың сан ғасырлық сыры жатыр. Яғни, өзін қоршаған табиғи орта, жергілікті ауа-райының ерекшеліктерін меңгермей таза көшпелі шаруашылықты айтпағанда, жартылай отырықшы немесе жартылай көшпелі шаруашылық құру мүмкін емес. Осы себепті қазақтың мезгілдік қоныстары сан ғасырлық тәжірибенің жемісі болып табылады. Солтүстік Қазақстан өңірінің XIX ғасырдағы қазақ қыстаулары да бір ғана уақыттың емес, керісінше көп ғасырлық тәжірибе негізінде жергілікті табиғатты меңгеру нәтижесінде туындаған.

Солтүстік өңірлерде қазақтың тұрмыс-тіршілігінде маңызды орын алатын, яғни сақтанатын желі батыс беттен соғады. Осы себепті жергілікті халық арасында ауыз-екі сөзде батыс тарапты «жел жақ» деп атау қалыптасқан. Мысалы «Көкшетаудың жел жағында» деп сөз естісеңіз, оны «Көкшетаудың батыс жағы» деп түсінуіңіз керек.

Батыстан соғатын жел қазақ қыстауларының орналасуының негізгі әсер етуші факторы. Мысалы Торғайдағы (Қостанай облысы) Ұлыжыланшық өзенінің батыс жағын жергілікті халық «Жыланшықтың жел жақ беті» деп айтып жатады. Тиісінше ескі қазақ қыстаулары Ұлыжыланшықты бойлай ық жағын ала, яғни оң жағалауында орналасқан. Тек Ақкөлге құяр сағасына жақындағанда ғана қыстау орындары сол жақ бетте ұшыраса бастайды (өйткені осы тұста өзен оңтүстік-батысқа беталады да, оның сол жағы ыққа айналады). Тек Торғайда қазақ қыстаулары өзен бойында ғана емес, сонымен бірге қамыс-қопа, құм ішінде орналасқан.

Солтүстік аймақ орман-тоғайлы болып келетіндіктен, қазақ қыстаулары осы тоғайлардың шығыс жақ бетінде бой көтерген. Қыстаулар саны жағынан жекелеген түрде, екі-үштен, кейде жеті-сегізге дейін үйлерден құралған. Сақталған орындарына қарағанда көбіне тоғайдың ішіне ішкерлей орналасқан. Дегенмен шығыс тарабы қашанда ашық қалдырылған. Қыстау салу барысында материалға тиісті ағаштарды үй салатын алқап есебінен алып, осылайша орналасатын жерлерін жартылай дөңгелектеп, тоғай ішіне ішкерелей орналасуға тырысқаны байқалады. Осы себепті, яғни жан-жағынан «ай секілді» дөңгелене қоршаған тоғайлы қыстаулар жергілікті тілде «алқа», «алқа ағаш» атауларын тудырған. Яғни, «алқа ағаш» деп орман-тоғайлы жердің шығыс жағындағы ішке қарай иіле біткен тұсын айтады. Сондықтан жергілікті тұрғыннан естіген немесе картаға түскен «Алқағаш» деген атаулар тікелей қазақ қонысын нұсқаушы мәліметтер болып табылады. Есіл бойының тумасы, көшпелі қазақ тұрмысының ортасында дүниеге келіп, сол мәдениетті жастайынан бойына сіңірген өкілдердің бірі Сәбит Мұқанов «Өмір

мектебі» кітабында өзінің ауылы туралы: «Ауыл қалың ағаштың қырқа жондағы арасында тұрады. Төбеден жауған қар болмаса, қысты күні қалың ағаштан бұл ауылға боран беттей алмайды. Қырқа жонның нақ биігінде сай бар, көктем кезінде бұл сайда аттың бауырынан келерлік су жатады да төңіректей қалың ағаш өскен ауыл осы сайда дөңгелене орналасқан» деп сипаттайды.

Есілдің екі жақ беті орман-тоғайлы болып келетіндіктен ертеден бұл өңірлер жергілікті рулар үшін қыс айларында таптырмайтын қыстау маңызын атқарып келген. Осы себепті әлі күнге халық арасында әр орман немесе тоғайға байланысты «бәленшенің тоғайы», «бәленшенің қарағашы», «бәленшенің ауылы», «бәленшенің жұрты», «бәленше қонған» және т.с.с. атаулармен сақталып келе жатыр. Мысалы, Есіл ауданына қарасты Бұлақ ауылының төңірегіндегі тоғайлардың атауы: «Дүйсен қонған», «Тілептің жұрты», «Бостанның жұрты», «Оспан қажының жұрты», «Асылбай қарағашы», «Иманбайыр қарағашы» немесе Шал ақын ауданы жеріндегі Көктерек ауылының маңайындағы атауларға келсек «Тышқанның тоғайы», «Жанат ауылы», «Қозыбақ ауылы» деген секілді ескі жұрт орындары жалғаса береді. Кейбір ескі ауылдың жұрттарына бүгінде ұрпақтары белгі тас орнатып, тарихын қашап жазған жайттар да кездеседі. Мысалы «Әлти қажы қонысында» (Жамбыл ауданы) және «Күсеміс қыстауында» (Шал ақын ауданы) тас белгілер тұр.

2023 жылғы маусымдық зерттеулер барысында анықталған қазақ қыстауларының мерзімдемесіне келсек, арғы шеті XVIII ғасырға дейін барады. Мысалы, Есіл бойындағы (Шал ақын ауданы, Жаңажол ауылының маңайы) «Тышқан тоғайы» XVIII ғасырда атығай руының өкілі Тышқан батырдың қыстауы болып табылады (1). Дәл осы сияқты Сергеевка елді-мекенінің іргесіндегі Аютас жері Құлеке батырдың және оның баласы Шал ақынның қыстау орындары болған.

Назар аударарлық жайт XVIII ғасырдағы қазақ қыстаулары негізінен тоғай ығына орналасқан киіз үйлерден тұрса керек. Ағаштан немесе шымнан үй салу тек XIX ғасырдың орта кезінде жаппай орын ала бастайды. Мүмкін жекелеген ағаш үйлер XIX ғасырдың бас кезінде де болуы мүмкін. Өйткені XVIII ғасырдың екінші жартысында патша үкіметі Есіл бойында жеклеген ру басшыларына қазына есебінен ағаш үйлер салып бере бастаған. Мысалы, мына бір деректе: «А ныне получает получивший старшинство по отце своем Куляке, сын его родной Кулебака-батыр, да сверх того и хлебное жалованье, и вверх по реке Ишиму в 40 верстах, от крепости св. Петра для зимнего житья построен ему дом. Старшине Байжигиту отпускается потому ж муки ржаной с 1761 года по 25 пуд на год, а в 1780 году вверх по реке Ишиму в 70 верстах построен дом» деп жазылады [Андреев, 1998: 39]. Осы қазына есебінен салынған үйлер кейін келе жекелеген адамдардың ынтасымен аймақта басқа да үйлердің бой көтеруіне мұрындық болуы мүмкін. 1860-ншы жылдары солтүстік аймақта санақ бойынша 7,167 қазақ қыстаулары есепке алынған [Красовский, Ч. III, 1868: 222]. Оның ішінде керей руында 1,176 үй, атығайларда 245 үй, қарауыл-уақ руларында 215 үй тіркелген (қалғандары басқа руларға тиісті: бәсентин, бура найман, қанжығалы, қыпшақ, төртуыл және т.б.). Деректерге қарағанда Есіл бойындағы қазақ үйлері ағаштан, шымнан көтерілген. М. Красовский солтүстікте орман арасында тұрса да қазақтар үйді көбіне шымнан соғатынын немесе ағаш арасы секілді ық жерлерде дүниелерін ағаш сарайларға жинап, өздері киізүйде тұра беретінін алға тартады [Красовский, Ч. III, 1868: 223-224]. 1865 жылы Петропавл маңында көрген қазақ қыстауын А.К. Гейнс: «Это просто порядочная хата с досчатым полом и потолком, со сносными окнами и стенами» деп жазады [Гейнс, 1897: 229].

Бұл жоғарыда жазған қазақ қыстаулары негізінен XIX ғасырдың соңғы ширегіне дейінгі деректер негізінде жазылған. XIX ғ. соңында бұл көрсеткіштер басқаша сипат алады. Өйткені ішкі Ресейден орыс шаруаларының Петропавл, Көкшетау уездеріне жаппай қоныстануы өлкеде мекендеуші рулардың дәстүрлі көш жолдарына, мезгілдік қоныстарына кері әсер етіп, ең шұрайлы жерлерінен айырылуына алып келді.

Қыс айларында орман-тоғайды мекендеген қазақ рулары жаз шыға ашық жерлерге кетуге тырысқан. «Мезгілдің даласы», «Мұзбелдің даласы» деген ашық далалар өңірдегі қазақ руларының жаз жайлаулары болған. М. Красовский Көкшетау уезін мекендеуші болыстар туралы: «Вообще отискать какой-нибудь порядок в летних передвижениях этой волости, да и почти всех кокчетавских, невозможно» деп жазған [Красовский, Ч. I, 1868: 359]. М. Красовскийдың жазып отырған кезінде (1860-шы жылдардың іші) Петропавл уезі жекеге шықпаған, бүкіл солтүстік өңір Көкшетау округіне қараған.

Қазақтың басқа аймақтарымен салыстырғанда солтүстік өңірлерде жаз жайлау үшін жердің тапшылығы бірден байқалады. Бұның себебін орыс шаруаларының келу себебінен ғана көрсек қателесеміз. Оның тамыры одан да тереңде. Иә, жер тапшылығының туындауы патша үкіметінің отарлау кезімен байланысты. Әкімшілдік реформалар негізінде қазақ рулары дәстүрлі көш жолдарын қысқартуға, жаңа ортаға бейімделуге мәжбүр болды. Дегенмен солтүстіктегі қазақ руларының жерлерінің қомақты бөлігі «ашы шептің» сыртында, яғни Сібір жағында қалды. Бүгінде Ресейдің Тюмен, Курган және Омбы облыстары территорияларын қамтып жатқан Есіл даласы (Батыс Сібір жазығы) өңірдің байырғы мекендеушілері керей, уақ және қарауыл руларының мезгілдік қоныс орындары болуы тиіс. Бұл енді бөлек зерттеуді қажет ететін дүние.

XIX ғ. қазақ қыстаулары кешеніндегі назардан тыс қалып келе жатқан құрылыстардың бірі – мешіт орындары. Қазақ даласының кез келген аймағынан әлі күнге жақсы деңгейде сақталып келе жатқан, жартылай қираған немесе іргетасы сақталған мешіт құрылыстарын кездестіруге болады. Солтүстік өңірлерде де XIX ғ. екінші жартысында қазақ қыстауларында мешіттер бой көтере бастаған. Мысалға Есіл ауданына қарасты Покровское елді-мекенінің (1891 жылы құрылған) орнында «Молдабай ауылы» деген қазақ ауылы болған. Осы жерде Қосшығұл мешіті бой көтерген. Осы себепті Покровское елді-мекені «Кочугулово» деген қосалқы атаумен аталады. Орыс шаруаларының аузында бұл жерге көпке дейін «Кочугулова мечет» деп аталып келген [Материалы..., 1907: 61]. Дәл осы секілді СҚО Жамбыл ауданына қарасты Спасское елді-мекенінің (1895 жылы ашылған) батыс жағында, Қоржынкөлдің жағасында Осман мешіті болған. Деректерде бұл жер «Осман мешіті» деумен қатар, «мешіт басы» деп кездеседі [Материалы..., 1907: 80, 128]. Өкінішке орай бұл мешіттердің орындарын анықтау еш нәтиже бермеді. Дегенмен 2023 жылы экспедициялық жұмыстар барысында Шал ақын ауданы Көктерек ауылының маңынан Сыздық қажының мешітінің орнын анықтаудың сәті түсті. Мешіттің төмен жағында тоғай ішінде Сыздық қажының қабірі орналасқан. Басына көктас қойылған (сурет 1). Негізі ел ішінде қажылар, олардың зираттары, мешіттері жөнінде мәліметтер өте көп сақталған.

Сурет 1

Діни сауаттылық және арабша хат тану солтүстік аймақтарда XIX ғасырда өте қарқынды жүргені байқалады. Осы себепті зираттарда араб тілінде мәліметтер жазылған көктастар қойыла бастаған. Өкінішке орай бүгінде сақталып жеткені некен-саяқ. Кейбір қорымдарда бірді-екілі сақталып қалған. Бұл жағынан алғанда Есперлі қорымы ерекше көзге түседі. Әзірге экспедиция барысында көктастардың жақсы сақталып қалғаны, әрі шоғырлана орналасқаны осы қорым болып табылады.

Есперлі қорымы Жамбыл ауданы Есперлі ауылының солтүстігінде 3-4 шақырым жерде орын тепкен (сурет 2). Қорым ашық дөңестеу жерде орын тепкен. Қорымның батыс шетінде биіктігі 2,5 м болатын сақ дәуірінің жалғыз обасы орналасқан. Қорым жүзден аса қабір үсті үйінділерінен тұрады. Бұл қорымның ерекшелігі сол, ескерткіште 17 көктас сақталып қалған. Оның ішінде 15-і құламай тігінен тұр. Екеуінен басқасында арабша мәтіндер бар. Көктастар XIX екінші жартысы және XX ғ. бас кезіне тиесілі. Жазуларына қарағанда қорым түгелдей дерлік уақ руының (бидалы, шоға) өкілдерінікі. Қорым бетінге дейін пайдаланылып келген. Өйткені қорымдағы (бірі тұрған және құлап жатқан) екі көктас XX ғ. 40-50-жылдарында қайтыс болған адамдарға қойылған. Бұл соңғы көктастар цементтен құйылып, бетіндегі жазуды кириллицамен түсірген.

Сурет 2

Солтүстік өңірде бой көтеріп тұрған қазақ зираттарының арасында XIX ғасырға не одан ерте уақыттыкі болып саналатын түрін кездестіру мүмкін емес (мүмкін біз болмаған өңірлерде болмаса). Зиратты ерекшелейтін және оның уақытын болжауға мүмкіндік беретін тек көктастар ғана. Оның өзінде көбінде көктастар сақталмаған. Қазақ-жоңғар кезеңі, яғни XVIII ғ. жататын Қожаберген жырау, Сары мен Сүйір батырлар, Құлсары батырдың молалары жаңадан тұрғызылған заманауи ескерткіштер болып табылады.

Көз жеткізген жайт, көбіне қазақ зираттары жекеше немесе жалғыз тұрған сақ обасының (ерте темір ғасыры) шығыс және оңтүстік жағын ала орналасады. XIX ғ. қазақ зираттарының құрылысы қарапайым, жай ғана үйінді топырақтан тұрады. Әдетте қабір маңайын тереңдеу ор қылып қазып моланың төртбұрышты нышанын жасаған. Кейбірінің көлеміне қарағанда екі адамға қатар жасағандай әсер қалдырады. Кейбір қабірлер о баста шымнан көтеріліп, кейін уақыт өте келе шөгіп кетуі де мүмкін. Кейбірінің үстінде ағаштан құрылыс тұрғызылған болуы тиіс. А.К. Гейнс Петропавл қаласынан алыс емес маңда шымнан және ағаштан тұрғызылған қазақ зираттарын көріп сипаттап жазған. Ол: «Первая величиною около сажени, высотой, как мне казалось, до аршина с усеченными четырёхугольными пирамидками из дерна же по углам. Срубы, четырёхугольные же в основании, нескладно суживаются кверху» деп жазады [Гейнс, 1897: 226]. Экспедиция кезінде кейбір информаторлар белгілі бір тұлғаның зираты жөнінде әңгіме қозғағанда ағаштан тұрғызылған құрылыстар жөнінде мәліметтер жеткізіп отырды. Мысалы, Тайынша ауданы Тендік ауылы тұрғыны Есхан қарияның айтуынша Құрбан қажының мыңнан аса жылқысы болған. Зираты ағаштан тұрғызылыпты, Тендік ауылының жанында болған. Бірақ зираты даладан болған өрт кезінде жанып кеткен. Бәйбішесі Ардақтың зираты Тайыншаға кетіп бара жатқан жол бойында (II). Дәл осы Құрбан қажының үйінде 1865 жылы А.К. Гейнс жолай тоқтап, қонақ болады. Ол Құрбан қажының (Курман-Хаджи Джитыбаев) киіз үйін: «Юрта весьма красива; кругом на высоких подставках из сложенных войлоков стояли русские окованные железом сундуки. Между ними фигурировал не на последнем месте погребец, изделие Москвы. Пол был выставлен узорчатами войлоками» деп сипаттайды [Гейнс, 1897: 246].

Солтүстік өңірдің қабір құрылысында да өзіндік ерекшеліктері бар. Мәйітті жерлейтін орынды «лақыт» деп атайды (Қазақстанның басқа өңірлерінде, мысалы Ұлытау

жағында «лақат» деп атайды). Ол үшін қабірдің төмен жағында бүйірлей қазып орын жасайды. Қабірді жабуда «бетағаш» пайдаланады. XIX ғасырда бетағаш орнына қабір ішін бастан аяқ жылқының қылымен толтырып шыққан жайттар да кездеседі. Мысалы қазіргі Балуан ауылы (Шал ақын ауданы) төңірегінде Тұрыпберлі деген бай болған. Информатор Балғабайдың (Тұрыпберлінің ұрпағы) айтуынша байдың жылқысының көптігі сонша, жыл сайын казак әскері үшін үкімет одан 2-3 мың еркек бас жылқы сатып алып отырған. Осы Тұрыпберлі әулетінің зиратында бірқатар қабір ішін жылқы қылымен толтырып тастаған. Балғабайдың айтуынша көбіне бетағаш уақыт өте келе омырылып қабір үңірейіп қалатын жағдайлар болады. Осы себепті жылқының қылы қабірдің ортасы ішіне түспес үшін, әрі жабайы аңдардың қазуынан сақтауда маңыз атқарған. Расында да Тұрыпберлі зиратындағы кейбір қабір үйінділері өзінің биіктігімен ерекшеленеді. Назар аударарлық жайт Тұрыпберлі байдың өзі бұл зиратта жоқ. Ол «тақыр қоян жылғы жұтта» жылқысымен батыс жаққа кетіп, жолда қайтыс болып, сүйегі сонда қалған (III).

Солтүстікте көне обаларға қатысты жергілікті тұрғындар арасында айтылатын естек халқы, «естектер моласы» деген түсініктер де назар аударарлық жайттың бірі. Мысалға, Бұлақ ауылының тұрғыны Серкелбай ақсақал ауыл зиратының ішіне орналасқан бірнеше обаны бізге «естектердікі» деп көрсетті (IV). Бұл зираттағы «естек молалары» сырт қарағанда сақтардыкіне келеді, дегенмен ретсіз орналасуына қарағанда ортағасырлық болуы да мүмкін.

Әдетте қазақ даласында көне обаларды «қалмақ обасы» деп атау қалыптасқан. Сондықтан «естек моласы» деген атау бұл солтүстік өңірге тән өзіндік бір ерекшелік. 2003-2004 жылдары батыс Моңғолия аймағында экспедицияда жүргенімізде моңғол халықтарының (уранхай, тыба, зақшын) көне обаларды «қырғыз моласы» деп атайтынын анықтаған болатынбыз. Міне, бұл көне обаларды түркі-моңғол халықтарының арасында жаугершілік уақытпен байланысты өзінше ерекшеліп айтатын көріністердің бірі.

Естек халқы туралы түсінік тек көне молалармен ғана байланысты сақталмаған. Жоғарыда жазғанымыздай Құлсары, Құлеке, Тышқан батырлар Есіл бойын естектерден жаулап алған. Тіпті, Бұлақ ауылының тұрғындарының және Серкелбай ақсақалдың айтуынша, естектер қазақ арасында әлі күнге мекендеп келе жатыр. Олардың айтуынша Зеренді ауылында біршама естектер тұрады. Солтүстік аймақта қазақтардың естектермен қатар жайлауы немесе жер үшін соғысулары қазақ аңыз, жырларында өте көп тараған. Ол турасында М. Жүсіптің шығармаларында (қыпшақ, керей, сүйіндік руларына байланысты) көптеп кездеседі. Қожаберген жыраудың жырларының бірінде «Ақтабан шұбырынды кезінде» керей руымен бірге естектердің де шапқыншылыққа ұшырап Қорғалжын көліне келіп паналағаны айтылады. Жырда бұл тұс:

«Сібірде қалмақтардан соққы көрген,
Татарлар керейлердің көшіне ерген.
Шалабай аймағының естектері,

Ілесіп қазақтарға о да келген» деп келеді [Қожаберген жырау, 2007: 147]. Шалабай көлі СҚО Жамбыл ауданы жерінде ұшырасады. Бүгінде Шалабай көлінің жағасында Тройцкі елді-мекені (1895 ж. құрылған) орналасқан.

Әдетте қазақтар «естек» деп көбіне башқұрт халқын айтып жатады. Бірақ XVIII ғ. Есіл мен Ертіс арасын мекендеген естектерді башқұрт халқымен байланыстыру қиын. Бір жағы естек атауының түп-төркіні хантармен (остяк) байланысты екендігі анық. Көне уақыттарда керей-уақтар қыс уақыттарында Сібір омандарында остяктармен қарым-қатынаста болуы да мүмкін. Бірақ бұл атау кейін жергілікті бір этникалық топпен байланыстырылады. Батыс Сібір аймағында кең тараған естек (иштяк, уштяк) этнонимі бүгінде тарих ғылымында бір жақты шешім таппаған. Жалпы естек этнонимі және Сібір татарлары жөнінде Д.М. Исхаковтың мақаласында кең сипатталады [Исхаков].

Қорыта айтқанда 2023 жылғы этноархеологиялық зерттеулер СҚО бойынша көптеген маңызды мәліметтер жинақтады. Бұл мақалада үстіртін кейбір ерекшеліктерін ғана көрсетуге тырыстық. Жинақталған материалдарды қорытындылау, ақтандақ тұстарын

анықтау және ғылыми айналысқа қосу алдағы зерттеулердің негізгі бағыты болып табылады.

ИНФОРМАТОРЛАР:

I Кулекин Секен. 1940 ж.т. Руы: арғын-атығай-құдайберлі. – Шал ақын ауданы, Көктерек ауылы.

II Бектасов Есхан. 1928 ж.т. Руы: арғын-атығай-құлансу. – Тайынша ауданы, Теңдік ауылы.

III Балғабай Бірімжанов. 1973 ж.т. Руы: керей-ашамай-қантай. – Шал ақын ауданы, Семиполка ауылы.

IV Тыныбеков Серкелбай. 1955 ж.т. Руы: арғын-қарауыл-төлек. – Есіл ауданы, Бұлақ ауылы.

ӘДЕБИЕТ

Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. Алматы, 1998. 280 с.

Гейнс А.К. Дневник 1865 года. Путешествие по Киргизским степям//Собрание литературных трудов. Т. I. С.-Петербург, 1897. 594 с.

Красовский М. Область Сибирских киргизов. Материалы для географий и статистики России собранные офицерами генерального штаба. Ч. I. Санкт-Петербург, 1868. 430 с.

Красовский М. Область Сибирских киргизов. Материалы для географий и статистики России собранных офицерами генерального штаба. Ч. III. Санкт-Петербург, 1868. 268 с.

Қожаберген жырау: өлеңдер, толғаулар, дастандар. (Құраст. С.Жұмабаев, Қ.Биғожин). Алматы, 2007. 272 б.

Материалы по переселенческому хозяйству в Степной и Тургайской областях (собранные и разработанные экспедицией по исследованию Степных областей). Акмолинская область Петропавловский уезд. Т. 4. Санкт-Петербург, 1907.

REFERENCES

Andreyev I.G. Opisaniye Sredney ordy kirgiz-kaysakov. Almaty, 1998. 280 p.

Geyns A.K. Dnevnik 1865 goda. Puteshestviye po Kirgizskim stepyam // Sobraniye literaturnykh trudov. Vol. I. St. Peterburg, 1897. 594 p.

Krasovskiy M. Oblast' Sibirskikh kirgizov. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii sobrannyye ofitserami general'nogo shtaba. Part. I. St. Peterburg, 1868. 430 p.

Krasovskiy M. Oblast' Sibirskikh kirgizov. Materialy dlya geografii i statistiki Rossii sobrannyn ofitserami general'nogo shtaba. Part. III. St. Peterburg, 1868. 268 p.

Kozhabergen zhyraw: olender, tolgawlar, dastandar. (Kurast. S.Jumabayev, K.Bigozhin). Almaty, 2007. 272 p.

Materialy po pereselencheskomu khozyaystvu v Stepnoy i Turgayskoy oblastiakh (sobrannyye i razrabotannyye ekspeditsiyeyu po issledovaniyu Stepnykh oblastey). Akmolinskaya oblast' Petropavlovskiy uyezd". Vol. 4. St. Peterburg, 1907.

Автор туралы мәлімет: Ошанов Орынбай Жанабайұлы – Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының Аға ғылыми қызметкері (Алматы қаласы Қазақстан). E-mail: dadan@mail.ru

Сведения об авторе: Ошанов Орынбай Жанабайұлы – старший научный сотрудник Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, Казахстан). E-mail: dadan@mail.ru

Information about the author: Orynbay Zh. Oshanov – Senior Research Fellow of the Institute of Archeology named A.Kh. Margulan (Almaty, Kazakhstan). E-mail: dadan@mail.ru

УДК 7.03

ОПЫТ ПОСТМОДЕРНИЗМА И УРОКИ КАЗАХСКОГО ОРНАМЕНТА В СОВРЕМЕННОЙ ЖИВОПИСИ КАЗАХСТАНА

Р.А. Ергалиева

Аннотация. В статье на примере творчества казахских художников 1960-90 гг., исследуется разнообразие интерпретаций знаковой системы традиционного национального орнамента в профессиональном изобразительном искусстве. Особое внимание уделено освоению живописцами формальных-структурных и колористических особенностей культурного феномена казахского орнамента. А именно принципов создания орнаментальных узоров, таких как композиционная организация, соотношения ритмов и пространства, семантика и символика, цветовые предпочтения и линейные особенности. Выявлено органичное вплетение художественных приемов и пластических идей казахского орнамента в произведениях отечественных художников, их органичная связь с национальной культурой и ментальностью.

В качестве источников при написании статьи были использованы работы казахских художников, интерпретирующих опыт традиционного орнамента – С. Айтбаева и Т. Тоғусбаева, А. Сыдыхана, Б. Бапишева, Г. Маданова, А. Есдаулетова, Г. Каржасова и др. В работе использованы методы сравнительно-сопоставительного анализа произведений – раскрытие жанра, идеи и проблематики; иконографический метод, в основе которого лежит история орнамента как образа, изучение ключевых моментов орнаментальных сюжетов, а также метод герменевтического толкования художественных текстов.

Ключевые слова: искусство, живопись, орнамент, символизм, постмодернизм.

Для цитирования: *Р.А. Ергалиева.* Опыт постмодернизма и уроки казахского орнамента в современной живописи Казахстана. // MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). С. 140-154. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.12

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАСАУ СУРЕТІНДЕГІ ПОСТМОДЕРНИЗМ ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ОЮ-ӨРНЕК ТАҒЫЛЫМЫ

Р.А. Ергалиева

Андатпа. Мақалада 1960-90 жылдардағы қазақ суретшілерінің шығармашылығы мысалында кәсіби бейнелеу өнеріндегі дәстүрлі ұлттық ою-өрнектің таңбалық жүйесін интерпретациялаудың алуан түрлілігі қарастырылған. Қазақ ою-өрнегінің мәдени феноменінің формальды – құрылымдық және колористикалық ерекшеліктерін, атап айтқанда, композициялық ұйымдастыру, ырғақ пен кеңістіктің арақатынасы, семантика мен символизм, түстік қалаулар мен сызықтық ерекшеліктер сияқты ою-өрнектерді жасау принциптерін суретшілердің меңгеруіне ерекше көңіл бөлінеді. Отандық суретшілер шығармаларындағы қазақ ою-өрнегінің көркемдік тәсілдері мен пластикалық идеяларының органикалық тоғысуы, олардың ұлттық мәдениет пен менталитетпен органикалық байланысы ашылды.

Мақаланы жазуда дереккөз ретінде дәстүрлі ою-өрнек тәжірибесін интерпретациялайтын қазақ суретшілері – С. Айтбаев пен Т. Тоғусбаев, Ә. Сыдыхан, Б. Бәпишев, Ғ. Маданов, А. Есдаулетов, Ғ. Қаржасов және т.б. шығармаларды пайланылған. Жұмыс салыстырмалы талдау әдістері – жанрын, идеясы мен мәселелерін ашу; иконографиялық әдіс, ол ою-өрнектің образ ретіндегі тарихына, ою-өрнек сюжеттерінің түйінді сәттерін зерттеуге, сондай-ақ әдеби мәтіндерді герменевтикалық түсіндіру әдістеріне негізделген.

Тірек сөздер: өнер, кескіндеме, ою-өрнек, символизм, постмодернизм.

Сілтеме жасау үшін: *P.A. Yergaliyeva. Қазақстанның қазіргі жасау суретіндегі постмодернизм тәжірибесі және қазақ ою-өрнек тағылымы.//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). б.б. 140-154. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.12*

EXPERIENCE OF POSTMODERNISM AND LESSONS OF KAZAKH ORNAMENT IN MODERN PAINTING OF KAZAKHSTAN

R.A. Yergaliyeva

Abstract. In the article, on the example of the work of Kazakh artists of 1960-90, the variety of interpretations of the sign system of the traditional national ornament in professional fine arts is explored. Particular attention is paid to the mastering by painters of formal-structural and coloristic features of the cultural phenomenon of the Kazakh ornament. Namely, the principles of creating ornamental patterns, such as compositional organization, the ratio of rhythms and space, semantics and symbolism, color preferences and linear features. The organic interweaving of artistic techniques and plastic ideas of the Kazakh ornament in the works of national artists, their organic connection with national culture and mentality is revealed.

The works of Kazakh artists interpreting the experience of traditional ornament – S. Aitbayev and T. Togusbayev, A. Sydykhan, B. Bapishev, G. Madanov, A. Yesdauletov, G. Karzhasov and others were used as sources in writing the article. methods of comparative analysis of works – disclosure of the genre, ideas and issues; the iconographic method, which is based on the history of ornament as an image, the study of the key moments of ornamental plots, as well as the method of hermeneutic interpretation of literary texts.

Keywords: art, painting, ornament, symbolism, postmodernism.

For citation: *R.A. Yergaliyeva. Experience of postmodernism and lessons of kazakh ornament in modern painting of Kazakhstan.//MUSEUM.KZ. 2023. No 3 (3). p.p. 140-154. DOI 10.59103/muzkz.2023.03.12*

Введение.

Традиционное искусство казахского орнамента оказало непосредственное влияние на творческие методы живописцев. Возник интерес к обобщению форм, к локальному цвету, к применению крупноформатного модуля фигур и созданию композиционной ритмики, чередующей принципы динамики и статики.

Особенности трансформации системы казахского орнамента в живописи созидались и определялись, главным образом, отношением художников к этой части культурного наследия казахов.

Вопрос национальной идентичности, поиски национального стиля определяют все грани творческой активности всех поколений казахских живописцев, вместе с тем отношение к казахскому орнаменту выносятся шестидесятниками на острие художественных запросов. Осознать себя наследниками богатой казахской культуры становится своего рода вызовом времени, превращается одновременно в девиз, кредо и художественный метод.

Сложный спектр проблем традиции, преемственности, самобытности, претворения национального культурного наследия обозначен ими осознанно, в качестве целевой установки, осмыслен как творческая, личная и общая задача.

В дальнейшем интерпретация художниками идей и принципов казахского орнамента выходит на новые уровни трансформации и освоения национального культурного наследия казахов. Эта трансформация идей и образной стилистики народного искусств, базовой основы традиционного мировидения вызвала к жизни уникальные художественные открытия в искусстве Казахстана конца XX и начала XXI-го веков.

Обсуждение.

В способах обобщения, условности, символизме, знаковой системе орнамента, в метафоричности, роднящей разные пласты культурного наследия Центральной Азии, шестидесятники пытались найти то мироощущение, что диктовало творцам древних и средневековых шедевров уникальный эстетический строй, ритм и канон. Сокровищницу культурного наследия они воспринимали как лабораторию художественных приемов, развить и продолжить которые они пытались в своем искусстве.

Остановимся вкратце на их опытах, ставших этапом предыстории освоения культурного феномена казахского орнамента живописцами 1970-90-х. Важные векторы метода шестидесятников в потребности понять, как мир орнамента может способствовать нахождению новых путей в живописи, наиболее выпукло раскрывают картины С. Айтбаева и Т. Тоғусбаева.

Свой вклад в эту трансформацию вносит А. Сыдыхан, но главные его находки на пути превращения национального орнамента в некий смысловой и эстетический код, скорее принадлежат уже 1990-м годам.

Творчество С. Айтбаева стало со временем своего рода опознавательным знаком, символом искусства шестидесятников. Во многом так получилось, благодаря его «формульной» четкости, выведенной живописцем из уроков орнамента и активно используемой в его главных полотнах этого периода. Произведения Айтбаева «Счастье», «Молодые казахи», «Гость приехал» – это, по сути, живописные декларации идейного манифеста поколения. Они напрямую, громко и без обиняков говорят, как о художественных пристрастиях их автора, так и о его потребности возвестить миру о рождении нового искусства на почве древних великих традиций.

Айтбаев осознает традицию как почву для формирования новой художественной концепции. Его произведения отличаются трансформацией структурной логики, композиционной организации и цветовой гаммы народного искусства. Претворение в живописи структуры, ритма и статико-динамического баланса орнамента приводит к разработке особого живописного языка, через дешифровку которого раскрывается цельный мир традиционных понятий.

Универсальный символизм орнаментальных письмен, сакральная метафоричность восточной миниатюры, иносказательность устного фольклора, насыщенная символами мировоззренческая, философская, бытовая школа познания, закодированная в сказках народов Центральной Азии, вкупе с обыденной традиционной жизнью, обусловленной множеством многозначных ритуалов фиксируют тягу к передаче информации и философии посредством сложной системы кодов-символов. Также в живописи С. Айтбаева продолжено толкование обыденного события как ритуала, как обрядового действия, связанного с первоосновами генезиса орнамента.

Один из лидеров изобразительного искусства этого поколения Т. Тоғусбаев, также отдав должное традиционной тематике («Баллада степей» (1969), «Натюрморт на красном фоне» (1967), «Домбраши» (1972), не избежал претворения в них пластических уроков казахского орнамента, мажорности народного восприятия. Т. Тоғусбаев творчески воспринял влияние искусства А. Матисса, в свою очередь, привнесшего во французскую живопись сочность локального цвета, плоскостность, детскую наивность гибких линий, отошедшего от классической живописи в пользу приемов искусства примитива, идущих от традиционного искусства Азии и Африки. Любопытно, что именно Матисс использовал в своем творчестве технику вырезания из цветной бумаги («декупаж»), практически идентичную технике создания орнаментальных узоров на войлоке казахскими мастерицами.

Влияние искусства Матисса, трансформировавшего уроки восточного, африканского орнамента, на творчество казахских художников представляет собой своего рода некое перекрестное явление взаимодействий, особенно характерного для изобразительного искусства XX века. В этот период многие из вновь возникших художественных школ регионов Центральной Азии, масляной живописи Дальнего Востока получали в некотором смысле

обратно импульсы своих же традиционных творческих импульсов, но уже в интерпретации западного искусства, в некоем новом качестве авангардных формальных открытий.

Подчеркнутая плоскостность, декоративность, экспрессия матиссовских полотен потрясала художника своей схожестью с орнаментальными узорами. Постепенно Т. Тогусбаев вырабатывает свою индивидуальную манеру. Определяющим в ней становится парадоксальное сочетание ощущения материальной весомости, предметного, чувственно осязаемого народного быта с музыкальными ассоциациями, с взлетающими переливами казахской музыки, одной из наиболее ярких сфер проявления народного духа.

Из основных структурных принципов казахского орнамента Т. Тогусбаев особенно выделяет принцип равновесия статики и динамики. Их взаимоотношения, игра и борьба становились для него завораживающим началом, приводили композиции в непрестанное движение и будоражащую душу гармонию. Другим активным импульсом, идущим от казахских орнаментальных традиций, для художника стало традиционное понимание цвета. Его контрастность, лаконичность и локальность придавали картинам выразительную и откровенную декоративность. Вкупе с линейной гибкостью, сочетающей округлость и прерывистость контуров, эти приемы сообщали его картинам необыкновенную экспрессию.

Постепенно, но последовательно казахский орнамент превращается в главного героя картин Т. Тогусбаева. Связывая с традиционной жизнью практически все сюжеты своих произведений, Т. Тогусбаев наполняет и переполняет их прямым изображением богатейшего разнообразия изделий казахского декоративно-прикладного искусства. Устилая интерьер юрты или кухню в обычной квартире, степную землю или городскую комнату, сырмаки и текеметы, баскуры и алаша, вышитые сумки и торсыки превращают повседневную жизнь человека в некий праздник бытия, наполняют её буйством красок, вихрем узоров, изгибами линий и контуров.

При том, что для этого художника не так значима сложная дифференцированная семантика каждого из отображенных узоров, знаков и символов традиционного орнамента, он видит и манифестирует их основную суть – посыл благопожелания, кодирование сигнала пожелания здоровья и плодородия, продолжения рода и благих радостных событий людям, живущим в этой сакраментальной среде. Т.Тогусбаев улавливает одну из самых главных ментальных функций орнамента – оберегания и благопожелания и визуализирует её посредством живописной интерпретации.

По сути именно в его творчестве начала 1970-х годов напрямую, пристально и принципиально активизируется орнаментальное начало в изобразительном искусстве Казахстана. Особый подход и особый результат в применении орнаментального наследия казахов в живописи Т. Тогусбаевым был основан на двух «китах» – на его органичном кровном родстве и фантастической любви к народной казахской культуре и быту, и его страстной увлеченности живописной стихией, звучными аккордами красок, их контрастными бурными и буйными цветосочетаниями, его искушенности мировыми живописными изысками. Интерес к семантике все еще остается за пределами «камеры-обскуры», направленной художниками на свои объекты.

В применении казахским художником Тогусбаевым принципов традиционных орнаментальных структур и композиционных построений есть свои особенности. Для начала отметим, что данные приемы орнаментальных систем универсальны и применимы в орнаменте самых разных времен и народов. Они используются в орнаментике как некие корневые изначальные постулаты, позволяющие создавать бесконечные вариации узоров из вполне устойчивого и пусть многообразного, но достаточно ограниченного набора элементов и символов.

Что же особенно интересовало живописца Тогусбаева на этом пути, что он хотел почерпнуть и подчеркнуть своим обращением к трансформации орнаментальных приемов в живописи? Безусловно, нужно оговориться, что данный интерес и сама траектория движения мастера по орнаментальному лабиринту, была для него и органично родом из национальной духовности и ментальности, и принципиально исходила из родников материальной предметной сокровищницы казахской культуры. В случае интерпретации орнаментальных схем Тогусбаевым понимание этой позиции принципиально и категорически важно.

Другим приоритетом, а вернее приоритетным вариантом обращения Тогусбаева с орнаментальной системой было тяготение к созданию из ее симметрий, осей и символов собственно динамики картинного образа, подвижной гибкой струящейся живописной ткани. Из двух составляющих картины мира – динамики и статики – с помощью орнаментальных подсказок Тогусбаев строит сложный строй – динамику в статике.

Первое впечатление от его полотен – покой, даже темы его работ часто связаны со сном, отдыхом или неспешным времяпровождением. Но это только первое ощущение. Следующая ступень погружения в картину, по интенсивности выраженного в ней движения, пожалуй, может даже привести к головокружению у впечатлительного зрителя.

Круги и зигзаги, ромбы и диагонали, пересечения и планы, оси и кулисы переплетаясь, вторя и накладываясь друг на друга в его картинах, не просто поют неутомимый гимн этому миру, они громко, концептуально утверждают главенство идеи жизни как вечного движения. Движения неуклонного, неостановимого, повторяющегося, ритмичного, равновесного как сама природа.

Художник словно стремится создать в картине мир адекватный реальному миру природы, но подчеркнув при этом, что отображает реальность мира, созданного человеком. Зачастую действие его картин разворачивается внутри юрты, где сам интерьер, созданный из самых разных сочетаний орнаментальных форм и предметных очертаний, экспрессивных узоров благоволит чувству безмерности.

Почти каждая картина Тогусбаева показательна в его отношении к орнаментальной системе. Но все же остановимся на выборочных. Так принципиально закручено в орнаментальный узор полотно «В родном ауле» (1984).

Здесь, как и в большинстве картин Тогусбаева не просто ритмы, но и сами идеи орнамента как традиционного народного искусства, в котором внутренняя, ментальная, содержательная сторона не менее важны для автора, чем внешняя визуальная. Сигналы благопожелания, благополучия, идеи круговорота как вечного повторяющегося жизненного цикла рода человеческого близки живописцу.

Транслируя эти традиционные постулаты в искусство живописи, он выполняет для себя и своего сознания некую двойную национальную культурную миссию. Во-первых, связует «новый» вид казахской культуры – живопись прочными нитями с духовной традицией, подводя под него многовековую идейную базу, прочный и надежный фундамент. Во-вторых, выступает для современной ему общественности и социума в роли некоего «культурного атташе», утверждающего, что родники народного искусства еще далеко не исчерпаны, более того таят в себе несказанные сокровища. Для Тогусбаева – живописца – народное искусство казахов в целом и орнамент, как его основное выразительное звено – это словно бы сжатая пружина, что, распрямившись, может дать живописи небывалое художественное ускорение.

Спектр находок Тогусбаева на пути этого ускорения действительно масштабен и, пожалуй, уникален. Ритмы и колористика становятся для него своего рода инструментами, механизмом передачи духовного, философского сигнала, идущего от поколений безымянных художников – мастеров казахского прикладного искусства.

Тогусбаев – художник глубокого философского склада ума. Возможно, именно поэтому так сильна его тяга к декоративной силе казахской орнаментики. Ведь когда-то Гоген писал, подтверждающие эту идею слова о том, что «настоящий декоратор – это всегда философ».

О декоративном даре и безоговорочном погружении живописца в декоративное богатство казахского орнамента, кажется, говорит и даже поет все полотно. Многофигурная композиция в интерьере юрты с распахнутой в степной простор резной дверью сложна, многослойна, принципиально многоступенчата по своей структуре. Кружится полукруглая линия нижнего края внутреннего пространства, ей вторят круги деревянной чаши и пиал, белые круги разлитого в них кумыса, вторит этим бесконечным кругам и полукругам округлые линии холмов и пологой степи, рисунок лежащих по четырем углам ковра мужских фигур вписываясь в ромб, на глазах превращается в овал, плавные узоры орнаментов текеметов и сырмаков, ромбовидные орнаменты подушек и двери, позы лежащих мужчин, повороты их тел и положение рук, ассоциируясь с неким

статичным хороводом, дополняют эту картину орнаментальной геометрии ощущением великолепного торжества узоротворчества.

Но, все же, её идея не только в утверждении великолепия культурного наследия, оставленного нам мастерами – предками. Её идея кроется скорее в интенсивном нагружении сигнала круговорота ментальным смыслом.

Важным фактором приближения к трансформации наследия казахского орнамента в живописи было для Тогусбаева погружение в цвет. К активности цвета, которую можно видеть в его полотнах, пожалуй, до сих пор еще никто не приблизился. Сочный, звучный, смелый цвет, локальный и нюансированный, контрастный или тонально сближенный, он играет в его произведениях не меньшую роль чем, та геометрия композиционных направляющих о которой говорилось выше. Более того, Тогусбаев по сути рисует цветом, в интенсивном живописном варианте повторяя действия казахских мастериц, составлявших свои узоры рисунки на тускиизах, текеметях и кесте.

Силуэтный, контурный рисунок, заново открытый, перенесенный им из орнамента в живопись, был как бы одновременно и традиционным, и инновационным, перекликался с национальным наследием и авангардными тенденциями мирового искусства XX века. Также, как и сейчас, а, впрочем, как и в любые этапы развития искусства нового времени, все самые инновационные художественные проявления рождались на стыке сопряжения древних архаических культурных форм с идеями обновления художественного языка, затребованными временем.

Как устойчивый архетип преломления действительности проявляется иносказательность, ассоциативность, «незавершенность» в произведениях Тогусбаева. В непрямой, опосредованной речи живописца раскрывается сложный многоуровневый мир, насыщенный плотной информацией о духовной культуре, миропонимание, материализованное в самобытном укладе и быте. Путь духовного возрождения, предлагаемый Тогусбаевым, проложен через обостренное, почти культовое восприятие мира вещей, предметного мира традиционной материальной культуры.

Сырмаки и текеметы стелятся по условным полам и стенам его картин, узорные подушки разбросаны по тканым коврам, деревянные решетки кереге выглядывают из-за краешков настенных ковров, высятся по углам композиций массивные мес – кожаные бурдюки для кумыса, одетые в национальные платья женщины ласково протягивают руки, делающим первые шаги младенцам.

Густой в своей специфической бытовой узнаваемости мир выписан с глубокой силой эмоционального переживания, любви, признательности. Реальность жизни претворена в полотнах в декоративной пастозности интенсивного цвета, плотности фактур и объемов. Атмосфера традиционной жизни, поэзия вещей возникает в них на чувственном уровне, в восприятии зрителя словно проявляется ощущение звуков и запахов, цвета и света. Концентрированная наполненность материального и эмоционального мира его работ художественно тождественна пестрой, многообразной, взаимодополняющей картине мира, существующей в традиционном быту и сознании [Традиционное мировоззрение, 1988: 196].

Изобразительное начало в живописи шестидесятников трансформируется благодаря усилению декоративного фактора. Этот процесс, начатый в казахском искусстве еще Мамбеевым, продолженный Т. Тогусбаевым, А. Сыдыхановым и С. Айтбаевым, тем не менее, имел не только стилистический, но и мировоззренческий смысл. Стилизуя, обобщая форму, выводя ее на универсальный уровень «национального» стиля, художники проявляли присущую казахам тягу к гармонии взаимосвязей, осмыслению единичного частью всеобщего, что является сущностно важно в знаковой системе орнамента.

В этой творческой направленности опыт традиционного казахского орнамента помог художникам в их формотворческих поисках, вел к пониманию того, что эта часть культурного наследия представляет сложное многозначное явление, в котором зашифрованы смыслы и применены непростые художественные принципы. Однако все же отличительной особенностью интерпретации казахского орнамента художниками этого поколения стало активное применение

выразительной декоративной формальной стилистики и эстетических принципов орнамента. Для них система орнамента представляла в первую очередь художественную систему, являла собой самобытный комплекс формотворческих законов, цветовидения и цветопоstrоения, четкой ритмической организации пространства, удивительного равновесия композиции, пример экспрессивной динамики в статике. В результате возникали произведения гармоничные по условности и символике, метафорам и иносказаниям, универсальные по своему духовному сигналу.

При этом освоение и углубление в смысловые семантические пласты узоров орнамента, его генезис и философский аспект еще оставались впереди. Интерес к этой грани, погружение в ментальные духовные уровни универсальных шифров казахского орнамента станет следующей степенью освоения казахской живописью уроков народного орнамента.

Процесс условной «национализации» искусства определился уже во второй половине 1980-х годов. Открытия, достижения и траектории движения живописи этого творчески насыщенного десятилетия стали на долгие годы основным вектором развития изобразительного искусства Казахстана. Свободы, предоставленные перестройкой, возможность вольного, неконтролируемого извне творчества способствовали взрыву интереса живописцев, скульпторов к собственным корням и истокам. Преемственность этих видов искусства с духовной традицией народа обозначилась в эти годы не только на уровне интереса к истории и традиционной культуре, но и на уровне декларативной трансформации самой живописной и пластической формы произведений.

Ошеломляющим стало усиленное обращение к миру национальной казахской, тюркской, восточной архаики. Свои узнаваемые живописные мифы, художественные трансформации мира, созданные на почве глубокого проникновения в область традиционного миропонимания и образного видения, появились в казахском искусстве с творчеством молодых художников.

В русле подобного универсального мифотворчества продолжает развиваться творчество ведущих художников Казахстана. Знаковой живописью, сгущающей в символ все богатства мира, открывает десятилетие 1990-х А. Сыдыхан. Взяв специфическим кодом своей живописи вариации тамги – родовых символов казахов, Сыдыхан сумел преобразовать по правилам структурного формообразования всю возможную полноту окружающего мира. Из хаоса времен, стихий, исторических судеб, он словно творит свой, особый порядок. В материальной плоти густой фактуры сгущается знак, как и потоке текущей жизни вдруг возникает понятие, мысль, всплеск сознания. Условность, цвето-фактурный изыск подчиняют себе видимый мир и преобразуют его по своим собственным законам.

Что было особенным в художественном языке А. Сыдыхана и каким образом его подход был связан с культурным пластом казахского орнамента? Скажем так, А. Сыдыхан – один из первых казахских художников подошел к орнаменту, знаковой символике казахской культуры, в том числе к феномену знака рода тамги концептуально. Безусловно, не без влияния мирового искусства, в частности творческих экспериментов испанского художника Хуана Миро он визуализировал в казахской живописи идею нагружения отдельных элементов орнамента самостоятельным смысловым посылом.

Замысел вырвать из контекста, увеличить орнаментальный элемент, довести до гиперболизированного апогея саму его форму, рисунок, очертания приводил художника к некоей фетишизации объекта – элемента казахского орнамента или родовой тамги.

От работы с архетипами, устойчивыми символами, Сыдыхан постепенно перешел к мысли создания знака из любого предмета, таким образом, абсолютизируя концепт абстрагирования сущего в искусстве. Абстрагируясь от первичных визуальных впечатлений, художник искал отгадки сути вещей в их знаке, а пути поисков этой отгадки находил в способах передачи жизни орнаментальной системой.

В интерпретации картины мира казахской живописью возникает интенсивная потребность в выражении системного, космогонического мироощущения. Не случайно творческие вдохновения А. Сыдыхана несут визуальные аллюзии с серией гуашей Х. Миро «Созвездия», где в свободном пространстве плавают, словно в невесомости звезды и месяц, фигурки птиц и животных, линии и округлости. Потребность обнаружить свое генетически свойственное казаху-тюрку чувство мира, а также зрелое понимание синкретичности и универсальности представлений о мире, выраженных в национальном духовном наследии смыкается здесь с искушенностью мировой культурой, испытавшей обостренный интерес к архаике Востока, традиционных культур африканского континента проявляется в живописи старшего поколения.

Изменения собственного живописного языка и кроющиеся за ними метаморфозы мировосприятия были выражены в полотнах А. Сыдыхана в свойственной ему сильной, экспрессивной манере. Выставка работ под авторским названием «Знаковая живопись» стала знаменательным событием для казахского искусства, была неоднократно отмечена критикой [Ергалиева, Сыдыханов, 1991: 11; Сыдыханов, 1995: 3].

Традиция национальной архаики зазвучала в его картинах на живой, одновременно чувственной и реальной ноте, зримо раскрывшей причины и необратимость изменений живописного языка. Особенности, исходящие из истоков национального мировидения и мироощущения, казалось обретали в картинах органичную форму синкретичной абстрактной образности.

Художественная трансформация традиционного мировосприятия происходит в творчестве А. Сыдыхана в контексте поиска устойчивой системы знаков, кодирующих многообразие Вселенной, вбирающих как чувственный, эмоциональный уровень, так и его аналитическое осмысление. В живописи мастера пестрое разнообразие красочного и дышащего, живого и неживого мира, пространственных и временных срезов прошлого, настоящего и будущего осознается как бесконечный в своих проявлениях, но единый организм.

Художник разрабатывает язык знаков, емко воссоздающих его представления о Вселенной как о стройной и строгой системе, функционирующей по определенным законам и правилам. Совокупность сыдыхановских символов базируется на понятиях традиционной культуры казахов, насыщенной энергией древних культов и магией первобытных верований, уроков абстрагирования впечатлений, извлеченных из системы казахского орнамента.

Из хаоса времен, стихий, исторических судеб, он словно творит свой, особый порядок. Подвергая видимую форму, предметный мир предельному абстрагированию, выносит из нее свой сконцентрированный мыслью знак, некий сплавленный воедино и увиденный воочию символ сути. Создает знак, несущий чувство, информацию и смысл, что стужается в его полотнах из многослойных напластований плотной краски и неровного фактурного рельефа, возникает как материализовавшаяся идея неизбежного и прекрасного бытия. Воплощенный в его произведениях мир завораживающе первозданен, по-детски наивен и бесконечен, вечен в своей умудренности, просветлен и многозначен одновременно. Привлекая в свою практику чистую наивность детского рисунка и искушенную «наивность» мирового авангарда, А. Сыдыхан упорно создает свой узнаваемый изобразительный язык, где как в тигле, кажется, смешиваются миры и века.

Универсальному языку знака он подчиняет разные пласты и грани бытия, смыкает пространственные и временные категории, уравнивает индивидуальные и национальные масштабы и выходит к утверждению идеи целостности и гармонии мира, человека. Вселенной. На новом уровне приходит к утверждению всеобщности мировых законов, что, пронизывая сущее, наделяют его качеством целостной системы.

Выхватывая из видимого мира более характерные части и превращая их в знаки собственной живописи, художник сопрягает их в слитности, претворяющей отголоски архаического синкретизма и приемы орнамента, формирующего «целое по части»

[Традиционное мировоззрение, 1989: 16]. Не доминируя одна над другой, все части композиций, составляют образ, тяготеющий к идее нерасчлененности разнородных понятий.

Главной мыслью, зашифрованной в живописи, становится мысль о восстановлении первоначально нерасторжимой цельности, обеспечивавшей общую гармонию многообразных проявлений жизни. Полотна Сыдыхана визуально создают схожее с орнаментом впечатление бесконечной вереницы рефренов – повторов, схожих в своей организации с пиктографической системой. В подборе этих символов художник соединяет устойчивые, легко читаемые традиционные знаки, как национальные, общевосточные и общечеловеческие, так, и сугубо личностные, авторские, индивидуальные.

Вопросы преемственности с традиционной культурой казахов переживают в этот период острейшее напряжение. Вбирая в себя все, пройденные этапы, особенности и грани сопряжения новых видов искусства с культурной традицией – интуитивно-косвенные, сюжетно-тематические, фольклорно-стилизующие, полемические – живопись выходит на уровень целостного реконструирования своими специфическими средствами системы мировоззрения, лежащей в основе самобытности национальной культуры, создания адекватного ей изобразительного строя.

Специфический авторский стиль создается художниками почти строго с учетом принципа казахского орнамента гибко варьируемого повторения постоянных единиц – мотивов, сюжетов, элементов, колористических, фактурных пристрастий. При этом разные явления действительности унифицируются под общим символично-метафорическим углом зрения, способствуя возникновению в сознании идеи мира как единой системы. В данном подходе трансформируется одно из основных положений традиционной культуры, функционировавшее как в понятийном аппарате, так и в приемах создания образа.

Художественно воспроизводя реальный мир, в традиционной культуре прибегали к набору константных идей – элементов, устойчивых канонов, разнообразно комбинируя их при строгом соблюдении четкой конструкции. Эта установка претворилась в своеобразном импровизационно-каноническом характере народного искусства, определила самобытность разных сфер традиционной культуры – орнамента, музыки, устной поэзии.

Узнаваемый индивидуальный стиль живописцев также регулируется приемами повтора, бесконечных вариаций, однажды найденных символов – констант художественного языка. Варьируемая условность превращается в прием мета-языка, выражающего многообразие, полноту и цельность мироздания. Трансформируясь в живописи, она подтверждает не просто живучесть традиционных представлений и их присутствие в ткани профессионального искусства, но и обеспечивает ему органичную преемственность мировоззренческой традиции.

В полотнах Б. Бапишева, Г. Маданова, А. Есдаулетова с удивительно зрелым живописным эстетизмом ожило обращение к духам предков, приверженность к архетипам сознания, желание приникнуть к истокам и началам, даже не просто национальной истории и мышления, но и в целом человеческого пути на этой Земле.

Трансформируясь в соответствии с динамикой времени, заново утверждаясь, входили в искусство осмысленные с точки зрения интеллекта современника, умудренного искусствами новейшей философии, стереотипы национального мышления и мировосприятия. Смыкаясь с открытиями науки, течениями философской мысли XX века, реконструировалась в живописных произведениях и скульптурных композициях миропредставления древних, оживали эмоциональные интонации, присущие генетическим носителям культуры кочевья. В визуально-притягательных, метафорически выверенных системах знаков и символов возникли, свойственные традиции, концепции тончайшей гармонии между всеми элементами мироздания, понятия о едином цикле времени, о структуре пространства, о единстве и взаимосвязи живой и неживой материи.

Интересно, что апелляция к традиционным ценностям внесла в казахское искусство этого периода элемент позитивности, стабилизирующее начало. Опираясь на извечные духовные и мировоззренческие критерии, ведущие художники этой поры последовательно выстроили в своих произведениях собственную реконструкцию позитивного национального будущего, соединив его при этом бесчисленными связями с миром общечеловеческим, глобальным.

Интеллектуально насыщенное, символически концентрированное мышление переплავило историю и современное сознание человека в богатейшее многообразие художественных проявлений, история, мифология, сегодняшний день человечества возникают в живописи, преломленными сквозь призму древних концепций. В них оживают их космогонизм и экологическая интуиция, вера в совершенство мира, выверенная шкала нравственных и этических ценностей, присущих поколениям предков.

Единым и очень активным, особенно в первой половине 1990-х годов стал процесс трансформации художественной формы. Средства и способы изображения, обобщения стремительно изменяются в сторону символизации, знаковости, условности и метафоризации. Создание творческих концепций в тесном сплаве с традиционными представлениями казахов, становится одним из отличительных признаков искусства этого десятилетия.

Гиперболизация как художественный прием свойственна не только устному поэтическому фольклору, но не в меньшей мере органична и для традиционного визуального искусства орнамента. Сначала выделяя, выхватывая из окружающего мира основное узнаваемое свойство предмета, мастер орнамента затем подвергал его интенсивной гиперболизации. Практически все виды традиционного казахского орнамента, известные на сегодня, как классические, являются результатом отбора и гиперболизации творческой практики мастеров орнаментального искусства.

Канон, о котором мы все знаем и говорим, сложился уже впоследствии, а изначально была система выбора сути, главного признака, затем абстрагирования путем гиперболизации и приведением через ритмический повтор в универсальную систему орнамента.

Разные пути интерпретации казахского орнамента в живописную ткань своих произведений выбирают художники. Один из путей – путь, причем наиболее часто встречаемый – это путь, по которому можно идти с подсказки формальных находок западноевропейских художников – модернистов, разносторонне интерпретировавших в искусстве опыт искусства примитива, декоративно-прикладного искусства, древних пластов наследия Азии и Африки. Причем, даже отступая от прямых трансляций европейского опыта трансформации принципов восточных культур, отечественные художники, зачастую, выходят на те же формальные приемы уже постольку, поскольку сам интерпретируемый объект – орнамент – диктует им свои законы и принципы воплощения действительности в художественную ткань. Такими станут в 1990-2000-е годы живописные полотна Г. Каржасова, эксперименты А. Бектасова с орнаментальными структурами.

В живописной практике таких ярких художников 1980-х годов как Б. Бапишев, А. Есдаулетов, Г. Маданов, К. Хайрулин интерес к трансформации уроков орнамента также шел рука об руку с претворением мировых авангардных инноваций XX века. Этот своеобразный тандем трансляции в современную им живопись орнаментальной стилистики, уроков декоративно-прикладного искусства казахов с приемами и принципами мирового постмодернизма становится своего рода отличительным качеством и неким признаком казахского освоения национального культурного наследия на всех этапах существования профессионального изобразительного искусства. Этот фактор отразил закономерную внутреннюю потребность национальной художественной школы Казахстана потребность быть самими собой в своем искусстве и в то же время ощущать свою органическую причастность к процессам общемировой художественной культуры.

Показателен процесс трансформации традиционной культуры в живописи Б. Бапишева. Его подход к понятию национального культурного наследия отличался от других тремя существенными свойствами. Во-первых, осознание Б. Бапишевым своих культурно-исторических истоков представляло собой развернутый интеллектуально-духовный комплекс представлений. В него, согласно сознанию художника, входил максимально обширный пантеон древних тюркианских богов и языческих верований тюркской архаики. Вторым качеством стало углубление исторических пластов, интересующих живописца как культурного преемника, интерес его был направлен уже в более далекие культурные эпохи тюркского средневековья, образов первобытного искусства на территории Казахстана.

Принципиальным моментом становится желание художника максимально эстетизировать изображаемые мотивы, сочетать в них, как и тонкий изыск, и броский эффект. Эстетизация Бапишевым объектов природы, материализованных проявлений её сокровенной сути, божественной искры, опредмеченной в красоте природы, священных гор и камней, пророков, визуализированной в образах каменных балбалов, антропоморфных Неба и Земли принципиальна и во многом сродни художественной концепции орнаментальной системы.

Одной из наиболее древних функций орнамента всегда являлась сакральность, заключение священного, благопожелательного, магического смысла в орнаментальную вязь. Попытку возродить эту сакральность художественного высказывания можно видеть в полотнах Бапишева. Их многозначность, многослойность, сопряжение древнего контекста и реакции на события времени, сохраняя некую тюркскую модель внешней сдержанности, внутренне напряжены в его работах до предельной экспрессии.

Выход на орнаментальные принципы, установки и концепции в искусстве казахских художников предельно многообразен. Общей канвой является, вероятно, восприятие орнамента как некоей точки национальной опоры, точки отсчета своих корней и идентичности. Будучи современными живописцами, отечественные художники, транслируя орнаментальные импульсы и реминисценции в свою творческую практику, последовательно, как было уже сказано, создают обязательный синтез генетически наследуемых принципов создания художественного образа и инновационных влияний.

Обращение к урокам казахского орнамента, по сути, общее место поисков казахских живописцев. Пора 1970-80-х годов показала, насколько поиски самоидентичности в творческой практике многих авторов того времени связывались с традициями орнаментальной системы казахов. Безусловно, этот фактор упрямого возвращения к орнаментальной стилистике мог быть связан с некоей официальной «разрешенностью» казахского орнамента как признака национальной культуры, а также с небольшим объемом и распространенностью, в сравнении с последующими десятилетиями, доступной художникам информации о других пластах культурного наследия казахов.

Притягательность орнаментальной системы как образца художественно зашифрованной в произведении искусства картины мира ощутима в станковых картинах художницы Ф. Адильшиновой. В эмоциональном ключе произведения Ф. Адильшиновой скорее идеалистичны, их условный мир взвешенно гармоничен, а настроение тяготеет к возвышенной и нежной поэтичности. В отношении тектоники ее работы отличает подчеркнуто строгий взвешенный композиционный строй. Несмотря на излюбленные жанры – натюрморт и лирический пейзаж, гармония ее произведений носит скорее монументальный, чем камерный характер. Строгая конструктивность полотен дополняется сознательно ограниченной цветовой палитрой, в итоге возникает емкая лаконичная стилистика.

Аллюзии с орнаментальной системой помогает создать декоративная фактурная техника мазка, которой отдает предпочтение художница. Жизнь вещей, звуков, красок приобретают в ее произведениях способность воздействовать на человеческую душу

благодаря умению идеалистично, как в традиционной культуре чувствовать и переживать эту жизнь, видеть в ней не только обыденность, но и свет мечты, счастья, красоты миража.

Обращение к архаике самых разных времен и культур в поисках новизны, остроты и масштабности видения вызвали к жизни сильные и выразительные произведения. Развили в искусстве многогранность и универсальность взгляда на мир. Одной из узнаваемых в современном искусстве стала тенденция к сосредоточению в отдельном изображенном объекте или наборе постоянных объектов. Такой, избираемый в зависимости от творческих, национальных, индивидуальных пристрастий объект или сюжет, зачастую вырванный из реального контекста, превращается в творчестве разных художников в своеобразный символ. В этом контексте гиперболизация отдельных орнаментальных форм, превращение их в некий константный объект, индивидуальный символ, некий художественный тумар, также стало одним из постоянных признаков современного использования наследия орнамента художниками.

Миф, посредством которого они стремятся передать всю полноту и вариативность Вселенной: от ее генезиса и величия до существующего в ней порядка, действующих правил, предощушаемых перспектив перекликался с концептуальной основой орнаментального творчества. Данный тренд, безусловно, напрямую связан с интерпретацией принципов системы орнамента, отсюда художники выходили на высокую степень обобщения, избирательность узнаваемого и символически трактованного мотива, его знаковую насыщенность и в то же время многозначность.

С одной стороны может показаться, что отдельные поиски связаны с орнаментом только внешней видимой связью (Б. Заурбекова, Р. Мамбекова), тогда как другие выводящие свои философские концепции из потребности абстрагирования сути вещей могут поначалу выглядеть как вообще не имеющие отношения к орнаментальной системе. Однако заметим, что развитие и трансформация идей народного орнамента в казахском искусстве в целом идет далеко не самыми простыми путями.

Безусловно, здесь нельзя не сказать, что опыт искусства западного и русского авангарда, помог отечественным художникам понять идейные и формальные принципы орнаментальной системы национального орнамента родного народа, заставил их взглянуть на эту драгоценную кладезь культурного наследия другими глазами. Увидеть в ней возможности обновления художественного языка, возможности осознания собственной идентичности не через внешнее отображение привычных сцен традиционной жизни или истории казахов, а через претворение принципов орнаментальной системы, ее толковых национальных символов и архетипов в канву построения живописной ткани.

В 1980-х продолжается пока еще более общий интерес к орнаменту, на первый план вновь выходит декоративное начало, орнамент обостряет интерес к декоративно-прикладному искусству в целом, появляется потребность в разнообразии фактурных и эстетически непростых вариаций живописной поверхности картины (Б. Бапишев, К. Хайрулин, А. Есдаулетов).

Один из самых загадочных казахских живописцев второй половины XX-го века Б. Тюлькиев, также не обошел своим вниманием искусство казахского орнамента. Но, безусловно, его подход к этой стороне культурного наследия казахов, также же, как в целом все его искусство был неоднозначен, философски и визуально опосредован, отягощен многослойной системой индивидуальных символов и аллегорий.

В немногих его полотнах зритель может видеть прямое включение орнаментальных элементов или мотивов, чаще это случается в натюрмортах, очень условных натюрмортах, где художник пишет кусочек традиционного казахского быта. В больших картинах, метафорического философского содержания орнаментализация становится принципом организации композиции – ритмическим, гармонизирующим, принципом, уравнивающим или вносящим динамику в статику.

Многие его картины, такие как, к примеру, знаковые произведения «Земля предков» (1983) внутренне организованы согласно логике орнаментальной системы и орнаментальной композиции. В них есть центральная часть и некое подобие бордюра, есть движение фигур-элементов, следующих одна за другой наподобие орнаментальной вязи. Вряд ли здесь срабатывало генетическое чувство организации художественного произведения, хотя нельзя не сказать о том, что оно естественно было у Б.Тюлькиева, скорее процесс орнаментальной схематизации композиции этим художником был скорее рациональным, аналитически интеллектуально осмысленным.

В картине «Земля предков» нет определенного сюжета, нет единого действия, все ее герои, кажется, живут своей внутренне означенной глубокими и непостижимыми другим смыслами жизни. Между отдельными персонажами словно и прослеживается какая-то внешняя связь, но она также достаточно загадочна, также наполнена подтекстом, намеками и отчетливым желанием художника вложить в действие, а вернее в «недействие» персонажей максимум аллюзий, метафор и символов, превратить их в философский ребус. Полупреклоненный юноша на самом переднем плане, кажется, связан внутренним действием с пожилой женщиной со скорбным лицом, сидящей на коне и что-то выговаривающей ему вслед. Молодая, взявшая за руку ребенка и идущая вдоль композиции полотна, словно не замечает ничего вокруг себя. Прообраз художника в городском костюме (?), стоящий справа чуть в глубине полотна, также отрешен от этой залитой золотым закатным солнцем картины.

Резко отличен этот степной мир художника восьмидесятых годов XX века от идиллических картин кочевой жизни кастеевского периода, и даже более близких ему образов шестидесятников, так упорно идеализировавших степной рай. Только природа, окружающая героев, остается такой же возвышенной и гармоничной, как в прежние времена, но человек изменился, изменились его отношения с собой и другими, возникли непонимание и отторжение, разорвались когда-то столь привычные связи, и когда-то цельный прекрасный мир вмиг разлетелся на осколки.

Но эти осколки в глазах живописца, все же, прекрасны, они словно ностальгия о былом окрашены в такие теплые, такие чувственно телесные золотистые тона, что, кажется, эта природа говорит со зрителем голосом человека, мягким уговаривающим, ласковым голосом матери Степи. Пытается наставить его на «путь истинный», вернуть ему былое величие цельность природы, вернуть разобщенные связи поколений и традиционные нравственные ценности. Живописец тонко и предельно мастерски владеет художественным языком, чтобы выстроить в своей картине столь сложный философский мир.

Внешне статичные полотна Б. Тюлькиева «Сон художника» (1983), «Весенний день» (1986) «Проводы отца» (1987), «Современники» (1987) по своей внутренней драматургии пронзительно тревожны, отягощены осознанием современного мира как драматической сцены. Заметим, что многие из наиболее сложных по подтексту произведений были созданы в период после трагического для казахского народа 1986-го года, однако не настаиваем на прямой связи между этим событием и драматическим восприятием мира художником Б. Тюлькиевым.

Один из его излюбленных приемов – обратный ракурс. Ему не просто нравится, а скорее требуется изображать героя со спины, так, чтобы не видно было его лица, а только через позу, силуэт, абрис фигуры зритель мог понять и почувствовать заложенную художником эмоцию. Такой ракурс мы видим и в знаменитой работе «Проводы отца», в картине «Аже» (1986). Спиной к зрителю помещен и автопортрет живописца в полотне «Сон художника», фигурка мальчика в работе «Июнь 1941» (1985), отвернулись от нас и все девушки второго плана в полотне «Весна» (1977) и даже, казалось бы, в простом этюде «На море» (1980-82) фигура мужчины развернута спиной к зрителю.

В 1990-х годах намечается другая тенденция. Идет процесс концептуализации подхода к орнаменту, происходит извлечение и мифологизация одного объекта из

орнаментальной системы и превращение его в некий нагруженный максимально концентрированной символикой сакраментальный объект (А. Бектасов, А. Иса, А. Курбанов). Из единой системы орнамента осознанно извлекается близкий автору символ и с ним начинается процесс непрерывной трансформации. Идет игра в некое максимальное раскручивание смыслов. Или их нагромождение. Разгадка смыслов настолько притягивает живописцев, что в некотором смысле теряется традиционная классическая форма живописи. Возникает схематичность, плоскостность напрямую, иллюстрирующая выход орнаментальных реминисценций на первый план творческих процессов, происходящих в умах художников.

В качестве выводов. Определяя пути трансформации орнаментальных форм в живописи XX – начала XXI вв., условно отметим следующую динамику:

- орнаментализация видимых изобразительных форм через контурную плавность, линейную гибкость, приведение изображаемого предмета к близости с идеалом, что приводило к метафоризации художественного строя, усилению символического звучания полотен (С. Мамбеев, С. Айтбаев, Т. Тогусбаев);

- склонность к локальному цветовому решению, заимствованная из традиционных орнаментальных примеров (Айтбаев, Сариев, Тогусбаев) приводила к уходу от реалистической трактовки художественного образа в сторону знаковости, символичности;

- возникающая в результате плоскостность решения демонстрировала отказ от реалистического построения пространства в картине, от классической перспективы;

- заметное обобщение фигуративных образов через гиперболизацию отдельных качеств – удлинение пропорций (Е. Толепбай), резкая геометризация изобразительных форм, сведение их к абстрактной геометризации (А. Бектасов), рубленая граненость объемов (М. Касымбеков), уплощение предметных объемов и плоскостная подача пространства (А. Есдаулетов);

- усиление декоративного начала в характере самой живописной ткани, эстетизация фактуры, предельная декоративность цветовых сочетаний (Б. Бапишев);

- активизация структурного начала, склонность к конструированию картины, композицией, формой, цветом (художники группы «Кызыл трактор»);

- прямое использование орнаментальных мотивов, вплетение их в сюжетную канву картины (Б. Заурбекова).

Говоря о путях воздействия феномена казахского орнамента на художественный поиск, живописный строй и творческие методы отечественных художников, безусловно, нужно оговориться о множественном характере проявлений творческих трансляций системы орнамента. Орнамент как базовая основа национального художественного наследия, охватывающий все виды и формы народного искусства от декоративно-прикладных его видов до традиционной пластики и архитектурного декора, вызывал и вызывает константный интерес живописцев разных поколений.

Потребность и попытки трансформировать принципы орнамента, как уже отмечалось, шли по разным уровням, зависящим от мировидения и индивидуальности живописцев. При этом в ряду, наиболее интенсивно активизировавшихся сфер влияния орнамента всегда в первую очередь был цвет, вернее способы его подачи и сочетаний, затем характер ритмического строя орнаментального текста, попытки воспринять и передать организацию его структуры, а также специфическая линейная составляющая, принципиальная силуэтность общего характера орнамента.

Подразделяя эти уровни трансформации орнаментальных форм в казахской живописи, можно отметить, что первое направление в большей степени повлияло на колористику отечественной живописи, второе на особенности композиционного решения, третье активно повлияло на характер трансформаций в области линейного строя, контурной трактовки. Конечно, данная схема условна, так как эти творческие уровни близко соприкасаются и постоянно переходят друг в друга.

Эти тенденции трансформации казахского орнамента, по сути, весьма схожи с такой особенностью этого феномена, о котором говорил в одной из своих книг известный исследователь традиционной казахской культуры У. Джанибеков – «Все мотивы казахского орнамента: зооморфные, растительные, космогонические, геометрические – свободно сочетаются друг с другом, что позволяет создать практически неограниченное число орнаментальных композиций» [Джанибеков, 1982: 26].

ЛИТЕРАТУРА

Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Пространство и время. Новосибирск: Наука, 1988. 225 с.

Ергалиева Р.А. Сыдыханов А. Охотник на мамонта // Творчество. 1991. № 3. С. 11.

Абдрашид Сыдыханов. Вст. ст. Копбосиновой Р. Алматы: Фонд “Сорос Казахстан”, 1995. [17] с.

Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Человек. Общество. Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние., 1989. 243 с.

Джанибеков У. Культура казахского ремесла. Алма-Ата, «Онер», 1982. 144 с.

REFERENCES

Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri. Prostranstvo i vremya. Novosibirsk: Nauka, 1988, 225 p.

Ergaliev R.A. Sydyhanov A. Ohotnik na mamonta // Tvorchestvo. 1991. № 3, p. 11.

Abdrashid Sydyhanov. Vst. st. Kopbosinovoj R. Almaty: Fond “Soros Kazakhstan”, 1995. [17] p.

Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri. Chelovek. Obshchestvo. Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-nie., 1989, 243 p.

Dzhanibekov U. Kul'tura kazahskogo remesla. Alma-Ata, «Oner», 1982, 144 p.

Автор туралы мәлімет: Ергалиева Райхан Әбдешқызы – өнертану ғылымының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясының құрметті академигі. E-mail: yergaliyeva@rambler.ru

Сведения об авторе: Ергалиева Райхан Абдешевна – доктор искусствоведения, профессор, почетный академик НАН РК. E-mail: yergaliyeva@rambler.ru

Information about the author: Raikhan A. Yergaliev – Doctor of Art History, Professor, Honorary Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan. E-mail: yergaliyeva@rambler.ru

Центральный государственный музей РК поздравляет с 60-летним юбилеем старшего научного сотрудника Отдела археологии Мякишеву Ольгу Александровну.

Мякишева О.А. – окончила в 1987 г. исторический факультет КазГУ им. Кирова, по специальности история, преподаватель истории и обществоведения. Специализировалась на Кафедре археологии под научным руководством известного ученого-археолога А.М. Оразбаева. Еще студенткой в 1985-1986 годах участвовала в раскопках Восточно-Казахстанской археологической экспедиции на могильниках Койтас и Черновая.

Трудовую деятельность начала в 1987 г. в Центральном музее Казахстана (ныне – ЦГМ РК) младшим научным сотрудником Отдела фондов. В последующие годы работала в Отделе археологии в должности младшего научного сотрудника, научного сотрудника, старшего научного сотрудника, зав. сектором археологии Отдела фондов. С 2002 по апрель 2008 гг. работала в Музее истории города Алматы на должности главного хранителя. В 2008 г. вернулась в Отдел археологии ЦГМ РК.

Мякишева О.А. является одним из основных исполнителей научно-исследовательских проектов ЦГМ РК: «Культура ранних кочевников Казахстана. Археологическая коллекция Центрального государственного музея Республики Казахстан (VIII в. до н.э. – V в. н.э.)»; «Уникальные средневековые шелковые ткани из Казахстана в собрании ЦГМ РК. Реконструкция церемониального костюма высшей кочевой аристократии XIII-XIV вв.», «Казахстан в эпоху бронзы (XVIII-XIX вв. до н.э.). Археологическая коллекция Центрального государственного музея Республики Казахстан. Научный каталог», «Археологические памятники урочища Актерек: вопросы топографии, типологии и музеефикации».

Под руководством известных ученых Ю.А. Мотова, Ф.П. Григорьева, академика, д.и.н. К.М. Байпакова, д.и.н., проф., А.Н. Подушкина участвовала во многих археологических экспедициях Центрального государственного музея и Института археологии. Принимала участие в работе Казахстанско-американской международной археологической экспедиции на городище Талгар под руководством К. Чанг.

Имеет свыше 30 научных публикаций, в том числе и в международных рецензируемых рейтинговых изданиях.

Участвовала в разработке международного каталога для музеев Казахстана по программе ЮНЕСКО – AUSERITAGE и в создании экспозиции в Президентском Центре в Астане.

В 2023 году за особый вклад в развитие сферы культуры, за многолетний труд и личный вклад в развитие культуры страны награждена ведомственным нагрудным знаком Мәдениет саласының үздігі».

Поздравляем **Ольгу Александровну** с юбилеем! От всей души желаем крепкого здоровья, семейного благополучия и успехов в научно-исследовательской деятельности!!!

Коллектив Центрального государственного музея РК и редакционная коллегия научно-практического журнала «MUSEUM.KZ».

МАЗМҰНЫ

Р.Е.Харипова.Мемлекттік орталық музейінің интерактивті-эксперименттік қоры	6
Л.Шимон Ласло,ГаборВирагош,ВераМайерик.Венгр ұлттық музейі	18
Н.Г.Копелянская.Израиль музейлері:Жеке коллекцияларға қол жеткізудің қамтамасыз етуден ұлттық жад пен бірегейлік	27
Я.В.Пилипчук.«Маньчжур жолбарыстары». VII-XIII ғғ Моңғол және тұңғыстілді халықтардың мемлекеттілігі.....	37
Ж.М.Белтенев XVIII-XIX ғасырларда қолданыста болған қазақ хан-сұлтандары билері және старшындарының мөрлері.....	59
З.Ә.Джандосова.Заман шах билігі: Дуррани империясының сақалу әрекеті.....	68
К.Б.Сихымбаева.Қазақстанның түркі дәуіріндегі тұрғындарының тіс морфологиясының ерекшеліктері	85
А.И.Бугарчев,С.В.Ушакова...Нимич-Қасы көмбісіндегі (Чувашия)Пулад хан манаталары хақында.....	95
И.В.Стасевич.Петербург Кунсткамера жинағындағы қазақ сәукелелері(сақталу тарихы,семантикасы мен ғұрыптық мәдениеттегі рөлі).....	106
Т.Болсынбек.Дәстүрлі қазақы ортадағы кимешектің алатын орны:сипаты мен қолданыстық ерекшелігі	120
О.Ж.Ошанов.2023жылы Солтүстік Қазақстан облысында атқарылған этноархеологиялық зерттеулеудің кейбір нәтижелері(қыстаулар және ғұрыптық орындыр)	132
Р.А.Ерғалиева.Қазақстанның қазіргі жасау суретіндегі постмодернизм тәжірибесі және қазақ ою-орнек тағылымы	140

СОДЕРЖАНИЕ

Р.Е.Харипова.Интерактивно-экспериментальный фонд Центрального государственного музея РК.....	6
Л.Шимон Ласло, ГаборВирагош, ВераМайерик.Венгерский национальный музей	18
Н.Г.Копелянская. Музеи Израиля:От предоставления доступа к частным коллекциям к построению институтов национальной памяти и идентичности.....	28
Я.В.Пилипчук. «Маньчжурские тигры».Государственность монголоязычных и тунгусоязычных народов в VII-XIII ВВ	37
Ж.М.Белтенев.Об использовавшихся в XVIII-XIX веках печатях казахских хан-султанов,биев и старшин	59
З.Ә.Джандосова.Правление Заман шаха : Попытка сохранить империю Дуррани	69
К.Б.Сихымбаева.Морфологические особенности зубной системы населения тюркского периода Казахстана	85
А.И.Бугарчев,С.В.Ушакова.О монетах хана Пулада из клада Нимич-Касы (Чувашия)	95
И.В.Стасевич.Казахские «сәукеле»в собрании Петербургской Кунсткамеры Ұистория бытования,семантика и роль в обрядовой культуре).....	106
Т.Болсынбек. Кимешек в традиционной казахской среде:Характеристика и особенности использования.....	120
О.Ж.Ошанов.Некоторые результаты этноархеологических исследований,проведенных в Северо- Казахстанской области в 2023 году (зимовки и ритуальные места).....	132
Р.А.Ерғалиева.Опыт постмодернизма и уроки казахского орнамента в современной живописи Казахстана	140

CONTENT

R.E.Kharipova. Interactive-experimental fund of Central State Museum	6
L.L. Simon, G.Viragos, V.Majerik Hungarian National Museum	18
N.G.Kopelyanskaya. Israel museums: From providing access to private collections to crafting the national identity	27
Y.V.Pilipchuk. “Manchurian tigers” statehood of the Mongol-Speaking and Tunguns speaking peoples in the 7 th -13 th centuries	38
ZH.M.Beltenov. On the Seals of Kazakh khan-sultans, biis and elders used in the XVIII-XIX centuries.....	60
Z.A. Dzhandosova. The Reign of Zaman Shah: An attempt of the Durrani Empire to survive....	68
K.B.Sikhimbayeva. Morphological features of the dental system of the population of the Turkic period of Kazakhstan	86
A.I.Bugarchev, S.V. Ushakova. On the coins of Khan Pulad from the treasure of Nimich-Kasa (Chuvashiya).....	96
I.V.Stasevich. Kazakh saukeles in the collection of the St.Petersburg Kunstkamera (History of existence, semantics and role in rituary culture)	107
T.Bolsynbek. Kimeshek in a traditional Kazakh environment: Characteristics and features of use	120
O.Zh.Oshanov. Some results of ethnoarcheological research conducted in the North Kazakhstan in 2023 (wintering areas and ritual places).....	139
R.A.Yergaliyeva. Experience of postmodernism and lessons of Kazakh ornament in modern painting of Kazakhstan	141

БАС РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Ерімқызы

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ:
Атығаев Нұрлан Әділбекұлы
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ:

Абдуллах Гюндогду, тарих ғылымдарының докторы, Анкара университетінің тілдер және тарих-география факультетінің профессоры, жалпы түрік тарихы бөлімінің меңгерушісі (Түркия).

Ахметжан Қалиолла Саматұлы, Қазақстан Республикасы көркемсурет Академиясының академигі, тарих ғылымдарының кандидаты, этнограф-қару зерттеуші (Қазақстан).

Әбіл Еркін Аманжолұлы, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институтының директоры (Қазақстан).

Ғабитов Тұрсын Хафизұлы, философия ғылымдарының докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің философия және саясаттану факультетінің философия кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Жолт Биро Андраш, антрополог, профессор (Венгрия).

Жұматаев Ринат Серікұлы, PhD доктор, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

Ишанходжаева Замира Райиымқызы, тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Улугбек атындағы Ұлттық университетінің профессоры (Өзбекстан).

Картаева Тәттігүл Ерсайынқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университетінің Тарих факультетінің археология, этнология және музеология кафедрасының профессоры (Қазақстан).

Петров Павел Николаевич, тарих ғылымдарының кандидаты, Ресей жаратылыстану ғылымдары академиясының профессоры (Ресей).

Подушкин Александр Николаевич, тарих ғылымдарының докторы, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан).

Уәли Нұргелді Мақажанұлы, филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейінің бас ғылыми қызметкері (Қазақстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, тарих ғылымдарының кандидаты, Тұран университетінің Туризм және сервис кафедрасының меңгерушісі (Қазақстан).

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОРЫ:

Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИЯ КЕҢЕСІ:

Балаева Арайлы, Белтенев Жасұлан, Жайнақов Ерсін,
Қыстаубаева Айгүл, Мякишева Ольга,
Төрежанова Набира, Жолбарыс Нұрсерік

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Харипова Рашида Еримовна

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА:
Атыгаев Нурлан Адилбекович
кандидат исторических наук, ассоциированный профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Абдуллах Гондугду, доктор исторических наук, профессор факультета языков, истории и географии университета Анкары, заведующий кафедрой общей истории Турции (Турция).

Ахметжан Калиолла Саматович, кандидат исторических наук, академик Академии художеств Республики Казахстан, этнограф-оружейник (Казахстан).

Абиль Еркин Аманжолович, доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства (Казахстан).

Габитов Турсун Хафизович, доктор философских наук, профессор кафедры философии и социологии факультета философии и социологии Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Жолт Андраш Биро, антрополог, профессор (Венгрия).

Жуматаев Ринат Серикович, доктор PhD, заведующий кафедрой археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Ишанходжаева Замира Райимовна, доктор исторических наук, профессор Национального университета имени Мирзо Улугбека (Узбекистан).

Картаева Таттигул Ерсайыновна, кандидат исторических наук, профессор кафедры археологии, этнологии и музеологии факультета истории Казахского Национального университета имени аль-Фараби (Казахстан).

Петров Павел Николаевич, кандидат исторических наук, профессор Российской Академии Естествознания (Россия).

Подушкин Александр Николаевич, доктор исторических наук, профессор Южно-Казахстанского государственного педагогического университета (Казахстан).

Уали Нургелди Макажанович, доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан).

Файзуллина Галия Шаукетовна, кандидат исторических наук, заведующая кафедрой туризма и сервиса университета Туран (Казахстан).

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР:
Темиртон Галия
PhD

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:
Балаева Арайлы, Белтенев Жасулан, Жайнаков Ерсин,
Кистаубаева Айгуль, Мякишева Ольга,
Торежанова Набира, Жолбарыс Нурсерик

EDITOR-IN-CHIEF:
Rashida E. Kharipova

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF:
Nurlan A. Atygayev
Candidate of Historical Sciences, associate professor

EDITORIAL BOARD:

Abdullah Gündoğdu, Doctor of Historical Sciences, Professor at the Faculty of Languages, History and Geography of Ankara University and Head of the Department of General History of Turkey (Turkey).

Akhmetzhan Kaliolla Samatovich, Candidate of Historical Sciences, Academician of the Academy of Arts of the Republic of Kazakhstan, ethnographer-gunsmith (Kazakhstan).

Abil Erkin Amanzholovich, Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State (Kazakhstan).

Gabitov Tursun Khafizovich, Doctor of Philosophical Sciences, Professor at the Department of Philosophy and Sociology, Faculty of Philosophy and Sociology, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

András Zsolt Biro – anthropologist, Professor (Hungary).

Zhumataev Rinat Serikovich, PhD, Head of the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Ishankhodjaeva Zamira Rayimovna, Doctor of Historical Sciences, Professor at the National University of Uzbekistan named after Mirzo Ulugbek (Uzbekistan).

Kartaeva Tattigul Ersayinovna, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Department of Archaeology, ethnology and museology, Faculty of History, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan).

Petrov Pavel Nikolaevich, Candidate of Historical Sciences, Professor at the Russian Academy of Natural Sciences (Russia).

Podushkin Aleksandr Nikolayevich, Doctor of Historical Sciences, Professor at South Kazakhstan State Pedagogical University (Kazakhstan).

Uali Nurgeldi Makazhanovich, Doctor of Philological Sciences, Professor, Chief Researcher at the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan).

Fayzullina Galiya Shauketovna, Candidate of Historical Sciences, Head of the Department of Tourism and Service at Turan University (Kazakhstan).

EXECUTIVE EDITOR:

Temirton Galiya
PhD

EXECUTIVE EDITORS:

Balayeva Arail, Beltenov Zhasulan, Ersin Zhainakov,
Aigul Kystaubeva, Olga Myakisheva,
Nabira Torezhanova, Zhulbarys Nurserik

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Самал-1 ықшам ауданы, 44
Қазақстан Республикасы
Мемлекеттік орталық музейі
«MUSEUM.KZ» журналының
редакциясы Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Республика Казахстан,
г. Алматы, микрорайон Самал-1/44
Центральный государственный музей
Республики Казахстан
Редакция журнала «MUSEUM.KZ»
Тел.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru

050100, Republic of Kazakhstan,
Almaty, district Samal-1, 44
The Central State Museum of the
Republic of Kazakhstan
Editorial board of the journal
«MUSEUM.KZ» Tel.: +7(727) 264 08 44
E-mail: museum.kz@mail.ru